

दार्शनिक शिरोमणि सूरिपुरन्दर
श्री हरिमद्राचार्यवर्य विरचिता -

सर्वज्ञ सिद्धिः

वृत्ति विभूषिता

वृत्तिकारः-

शास्त्र विशारद-कविरत्ना ऽऽचार्यवर्य
श्री विजयामृतसूरीश्वरजिन्महाराजः

श्री वृद्धि-नेमि-अमृत-ग्रन्थमाला, ग्रन्थाङ्कः ५१

१४४४ ग्रन्थसूत्रणसूत्रधार-
सूरिपुरन्दर-विरहाङ्कित याकिनीमहत्तरासूनु-
श्री हरिभद्रसूरिवर-विरचिता

स र्व ज्ञ सि ध्दिः

सा च

तपागच्छाधिपति - सर्वतन्त्रस्वतन्त्र - शासनसम्राट् - सूरिचक्र-
चक्रवर्ति-तीर्थोद्धारक-भट्टारकाचार्यमहाराजश्री विजयनेमि-
सूरीश्वरमहाराजपट्टालङ्कार - शास्त्रविशारद - कविरत्न-पीयूष-
पाणि-पूज्यपादाचार्य महाराज श्रीविजयामृतसूरिवर-विर-
चितया 'सर्वहिता'ऽऽख्यया व्याख्यया गुर्जरभावानुवादेन
च समलङ्कृता.

卐

भावानुवादक :-

मुनि हेमचन्द्रविजय : (व्या. आ.)

卐

-: प्रकाशिका :-

श्री जैनसाहित्यवर्धक सभा
शिरपुर. (पश्चिम-खानदेश)

संवत् २०२०]

卐

[चैत्री पूर्णिमा

प्रकाशक :-

शाह चंपालाल देवचंद

श्री जैनसाहित्यवर्धक सभा

शिरपुर (पश्चिम-खानदेश)

प्राप्तिस्थान :-

- (१) श्री अमृतसूरीश्वरजी ज्ञानमंदिर
दोलतनगर, बोरीवली (पूर्व)
मुंबई नं. ६६. N.B.
- (२) श्री सरस्वती जैन पुस्तक मंडार
हाथीखाना, रतनपोळ, अमदावाद.
- (३) मास्तर जसवंतलाल गिरधरलाल
दोशीवाडानी पोळ, अमदावाद.

मूल्यम् :-

रु. ४-००

मुद्रक :-

शाह गीरधरलाल फुलचंद

साधना मुद्रणालय

दाणापीठ, भावनगर.

विषयानुक्रम

विषयः	पृष्ठम्
पुरोवचन	५
अवनदर्शन	१५
प्रकाशशील निवेदन	२२
श्रीहरिभद्रसूरिस्तवनाष्टकम्	२९
श्रीविजयामृतसूरिस्तवनाष्टकम्	३१
गुर्जर भावानुवाद	उ३ थी १०६
सर्वशसिद्धिः	
सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षः	१
सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षखण्डनम्	२२
आगमगोचरातिक्रान्तत्वखण्डनम्	४५
उपमानगोचरातिक्रान्तत्वखण्डनम्	५२
अर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तत्वखण्डनम्	६४
‘प्रमाणपञ्चकव्यतिरेकप्रयुज्याभावस्यैव मानता’	
इत्यस्य खण्डनम्	७३
‘विवक्षया च वक्तृत्वम्’ इत्यस्य खण्डनम् ...	१०९
ग्रन्थोक्तार्थनिगमनम्	११५
प्रशस्तिः	१२९

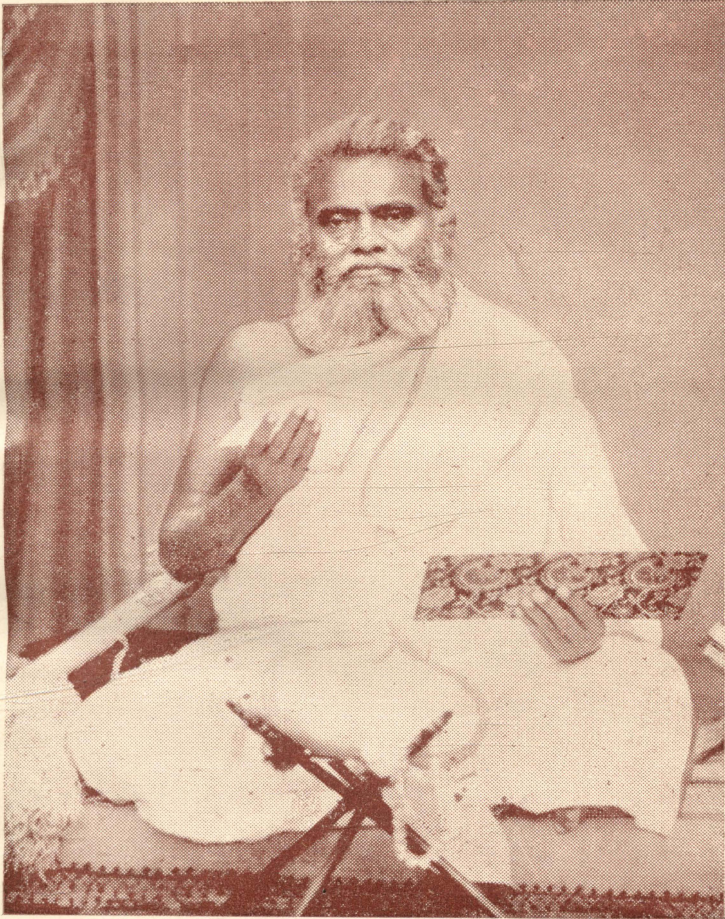

પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ બાલક્રમચારી આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીચરણ મહારાજ

દીક્ષા : ૧૯૪૫ ભાવનગર

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૨૯ મહુવા

રાજનભાઈ ૪૩૩૬ : ૩૪.૧૦.૬૯

૧૬૩૧૯ ૧૦૦૮ : ૧૯.૧૦.૬૯

ગાજે જેનો જગતભરમાં પ્રહ્મચર્ય પ્રભાવ,
જેણે કાર્યો બહુ વિધ કર્યા જે તપાગચ્છરાજ;
જ્ઞાતા મોટા સ્વપરમતના તીર્થ ઉદ્ધારકારી,
શ્રીમન્નેમિ-પ્રશુરુચરણે વન્દના હો અમારી.

॥ नमो नभियनमियाणं परमगुरुवीधराणां ॥
श्री गौतमस्वामिने नमः ।

પુરોવચન

સુરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજના જીવનથી અને અક્ષરદેહથી જૈનદાર્શનિક વિદ્વાનો સુપરિચિત છે. જેઓશ્રીની કેટલીક વાતો સંલગ્નતાં અને સંલગ્નાવતાં જૈનો ગૌરવ અનુભવે છે એટલું જ નહિ પણ એક પ્રકારની ખૂમારીનો પણ અનુભવ કરે છે. તેઓશ્રીનો રચેલ આ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધ’ નામનો ગ્રન્થ છે.

મૂળ માત્ર આ ગ્રન્થ આ પૂર્વે જે વખત મુદ્રિત થયેલ છે. એક સ્વતંત્ર પ્રતાકારે અને ધીજો શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ગ્રન્થ સંગ્રહાન્તર્ગત પ્રતાકારે. આ ગ્રન્થનું કલેવર નાનું છે, પણ તેમાં ભરેલું સર્વ અપૂર્વ, વિશિષ્ટ અને મહાન્ છે. આ ગ્રન્થમાં જે વિષયનું નિરૂપણ કરેલું છે—તે વિષય ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધ’ એવા ગ્રન્થના અભિધાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્ આ ગ્રન્થમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. સર્વજ્ઞ અંગેના મંતવ્યો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ૧, સર્વજ્ઞને સ્વીકારતા નથી. ૨, સર્વજ્ઞનો અર્થ વિશેષજ્ઞ કરે છે. ૩, સર્વજ્ઞનો અર્થ સંપૂર્ણ જ્ઞાતા કરે છે. તે ત્રણેના વિચારો આ પ્રમાણે છે.

૧. સર્વજ્ઞનો અપલાપ કરનારા :

સર્વજ્ઞ નથી એવું માનનારા મુખ્યત્વે ચાર્વાકો અને મીમાંસકો છે. જેઓ અજ્ઞાની છે અને સર્વજ્ઞ છે કે નથી એવું કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન જેઓને નથી તેઓ અંગે તો કંઈ પણ કહેવાપણું જ નથી. પણ જેઓ વિચારણાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા છે, તર્ક અને દલીલોથી જેઓ વાત કરે છે, તેઓ જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એમ કહે છે ત્યારે તેમનું મંતવ્ય સમજવું ખાસ જરૂરી થઈ પડે છે. ચાર્વાકો કેવળ-પ્રત્યક્ષ જણાય તેનો જ સ્વીકાર કરે છે, સર્વજ્ઞ કોઈ પ્રત્યક્ષથી જાણી શકાય એવા નથી એટલે તેઓ સર્વજ્ઞનો અપલાપ કરે છે, ચાર્વાકોનું કથન તદ્દન વાહીયાત હોવા છતાં દરેક દાર્શનિકો તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેતાં નથી. સૂક્ષ્મ વિચારધારામાં આગળ વધવા માટે ચાર્વાકોની વિચારણા પૂર્વ-ભૂમિકારૂપે સુંદર ભાગ ભજવે છે. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિશ્વતંત્રમાં એક ડગલું પણ ભરી શકાતું નથી એ હકીકત છે, એટલે ચાર્વાકો કેવળ ભૌતિકવાદી બનીને દૂર ખસી જાય છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય તો ચાર્વાકોને માટે સચોટ શબ્દોમાં કહે છે કે—

સમ્મતિર્વિમતિર્વાડપિ, ચાર્વાકસ્ય ન મૃગયતે ।

પરલોકાત્મમોક્ષેષુ, યસ્ય મુહ્યતિ શેમુષી ॥ ૧ ॥

અમારી વાતમાં ચાર્વાક સમ્મત છે કે વિમત એનો અમે કંઈ પણ વિચાર જ કરતાં નથી, કારણ કે જેની બુદ્ધિ પરલોક, આત્મા, મોક્ષ વગેરેમાં મૂંઝાય છે. એ મૂળભૂત તત્ત્વો છે કે નહિં ? એનો પણ જે વિચાર નથી કરી શકતો તેની વાત પણ શી કરવી ! એટલે ચાર્વાક સર્વજ્ઞ નથી એમ કહે તેથી તે વચનની કંઈપણ કિંમત નથી.

મીમાંસકો એવા આડે રસ્તે ચડી ગયા છે કે તેઓ જે રીતે સર્વાંશ નથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે તે ખૂબ જ ગૂંચવણભરેલું અને બુદ્ધિની કેવળ વિડંબના કરનાર છે. વેદ-કહે એ જ સર્વસ્વ, ઈશ્વર જેવી કોઈ વ્યક્તિ છે જ નહિ, જે કંઈ છે તે વેદ જ છે. માનવ માત્ર સંહોષ છે. એ સર્વથા દોષમુક્ત અને એ શક્ય જ નથી, તેથી વેદ જે અનાદિ સિદ્ધ છે તેને અનુસરવું-તેનાં અર્થો ઋષિ-મુનિઓ સમજાવે એ પ્રમાણે માન્ય રાખવા તેમાં શંકા-કુશંકા કરીને ડોળાણ કરવું નહિ, એવા ડોળાણ કરનારથી વેદનો વિધ્વંસ થાય છે, વેદના વિધ્વંસ સમાન વિશ્વમાં અન્ય કોઈ પાપ નથી. વેદના સત્ય અર્થ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના નિયમો-નિયમનોની એટલી બધી મીમાંસા આ દર્શને કરી છે-કે જે વિચારતાં એમ લાગે કે આ તે કેવી શબ્દ બ્રહ્મની માયાબળ છે; એ માયાબળમાં મુંઝાઈ ગયેલું શબ્દ બ્રહ્મ પોતે મુક્ત વિહાર કરી શકતું નથી. સર્વાંશ અને તેની પરંપરાથી વંચિત રહેલા મીમાંસકો વેદના અર્થ અંગે અનેક શાખા-પ્રતિશાખામાં વહેંચાઈને અંદર અંદર ખૂબ વિવાદમાં પડી ગયા, પરિણામ એ આવ્યું કે એ દર્શનકાળના પ્રવાહમાં આગળ વધવા છતાં અનેક પ્રકારના અનર્થકારિ અનુષ્ઠાનોને જન્મ આપતું ગયું. અજ્ઞાન અને મોહને વશ વેદના વિશુદ્ધ અર્થો બહલાવીને હિસામય અને વાસનામય અર્થો મીમાંસાદર્શનના અધિનાયકોએ તે તે અનુચાચિવર્ગમાં ખૂબ પ્રસારિત કર્યા, વેદને નામે અને ઋષિઓને નામે ભદ્ર વર્ગ એ ઉન્માર્ગ ઉપર આંખ મીચીને હોડે જતો હતો અને દુર્ગત થતો હતો, અતિશય કડક શબ્દમાં આ દર્શનની ટૂંકી આલોચના કરતાં કલિકાલસર્વાંશ કહે છે કે—

વરં વરાકશ્ચાર્વાકો, યોડસૌપ્રકટનાસ્તિકઃ ।

વેદોક્તિ તાપસચ્છદ્મ-છદ્મં રક્ષો ન જૈમિનિઃ ॥

એટલે પાપાયરણુનું પક્ષપાતી મીમાંસાદર્શન સર્વજ્ઞનેા અપલાપ કરે એમાં કાંઈ અદ્ભુત નથી.

૨. સર્વજ્ઞ એટલે વિશેષજ્ઞ એમ માનનારા :

સાંખ્યદર્શનમાં સર્વજ્ઞ અંગેનો સ્પષ્ટ વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો, પણ તેની પ્રક્રિયા જોતાં તે દર્શન આ વિષયમાં અલિપ્ત રહેવાનું વિશેષ વલણ દાખવે છે. આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એમ આ દર્શન માને છે, છતાં તેનું ચૈતન્ય સ્વયં કાર્યક્ષમ અંશ માત્ર પણ નથી, બુદ્ધિના પ્રતિબિંબો માત્ર એ ઝીલે છે, જ્ઞાનની બધી પ્રક્રિયા, પ્રકૃતિ અને તેના પરિવારને અધીન છે, અને એ બધું જડ છે, ઈશ્વરનો સ્વીકાર આ દર્શન કરતું નથી. આ દર્શનની એકબાજુ જેવું યોગદર્શન ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે ને ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે એમ કહે છે. તેમાં પણ ચેતનને અંગે તો સાંખ્ય જેવી જ વિચારણા છે. અર્થાત્ સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનો સર્વજ્ઞ મીમાંસામાં એક પ્રકારનું ઔદાસીન્ય દાખવે છે.

બૌદ્ધદર્શન સર્વજ્ઞનેા સ્વીકાર કરે છે પણ તેનું દર્શન સર્વજ્ઞને વિશેષજ્ઞ સ્વરૂપે સમજાવે છે. સર્વ શબ્દથી તેને ઈષ્ટ અને તાત્ત્વિક અર્થ અભિપ્રેત છે. માટે જ તે દર્શનમાં કહેવાયું છે કે—

સર્વં પश्यતુ વા મા વા, તત્ત્વમર્થં તુ પश्यતુ ।

કોટસંખ્યાપરિજ્ઞાનં, તસ્ય નઃ ક્ષોપયુજ્યતે ॥

આ શ્લોક માટે પ્રસંગ આ પ્રમાણે સંલગાય છે કે— એક સમય બુદ્ધ આત્મા જતાં હતાં, અને અનાજનું ગાડું જતું હતું, બુદ્ધને કોઈએ પૂછ્યું કે આ ગાડામાં કેટલા જીવો છે? ત્યારે બુદ્ધે ઉપર પ્રમાણે જરી ઉમ્મતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો— બધું જાણો કે ન જાણો, પણ તત્ત્વ પદાર્થને જાણો, આમાં

કેટલા કીડાં છે તે જાણવાનો શો ઉપયોગ છે. આમ જીવડા ગણ્યા કરવાથી શો લાભ ! કેવો વિચિત્ર આ ઉત્તર છે, આ ઉત્તર જ બુદ્ધની એક વિલક્ષણ પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવવા સાથે તેઓ સર્વજ્ઞ ન હતાં, તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. વિશ્વનું સંપૂર્ણ ત્રિકાલાખાધ્ય સ્વરૂપ જે આત્મા નથી જાણતો તે ઈષ્ટ-તત્ત્વ-અર્થને પણ યથાર્થ જાણી શકતો નથી. જગત્માં તે તે ઈષ્ટ-તત્ત્વ અર્થોને જાણનારા અને જાણાવનારા જેઓ છે તેઓ પણ સર્વજ્ઞના કથનાનુસાર જ સર્વ જાણુવે છે. અર્થનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ સર્વજ્ઞના ઋણી બન્યા વગર જાણી શકાતું નથી.

વિષમકાળની કુટિલતાને કારણે કેટલાક આધુનિક આચાર્યના વિદ્વાનો પણ વિશેષજ્ઞને સર્વજ્ઞ માનવા તરફના આગ્રહવાળા થયા છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને પરવશ પડેલા કેટલાક દૃશ્યમાન વિશ્વથી વિશેષ કાંઈ નથી એવી માન્યતા ધરાવે છે. એવી અસર તળે આવેલા અનેકમાંના એક પંડિત સુખલાલજી પણ છે, તેઓ આ વિષયમાં અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરીને-એ પ્રતિપાદન કરે છે કે વિશેષજ્ઞથી ભિન્ન પ્રકારના સર્વજ્ઞની સંભાવના જ નથી. આ અંગે બુદ્ધા બુદ્ધા લેખો લખીને તેમણે ઘણું ખેડાણ કર્યું છે. ‘દર્શન અને ચિંતન’માં આ સર્વ છે. આપાતરમણીય જણાતાં એમનાં એ તર્કો ખરેખર કુતર્કો છે એવું આ વિષયના નિષ્ણાતોને સ્પષ્ટ જણાય છે, તેમાં પણ જ્યારે સર્વજ્ઞનું યથાર્થ સમજાવવા પ્રતિપાદન કરનારા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ જેવા સમર્થ આચાર્યોને નામે તેઓ પોતાની વાત પુષ્ટ કરવાનું દુઃસાહસ કરે છે ત્યારે તો તેમનાં પ્રત્યે-તેમનાં બુદ્ધિના સારા વિકાસને કારણે ખેંચાએલાઓને પણ અભાવ જાગે છે. જેઓને આ વિષયમાં ઊંડું ઊતરવું નથી ને એમ ને એમ વાત કરવી છે તેઓ ગમે તે માને કે મનાવે તેનું કાંઈ પણ મૂલ્ય નથી.

પણ જેઓ આ વિષયમાં ગંભીર વિચાર કરવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓ જો સ્વસ્થતાપૂર્વક આ ‘ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ’ અન્યતું મનન કરે તો તેમનાં અનેક વ્યામોહો દૂર થઈ જાય એ નિર્વિવાદ છે. બાકી તો અન્ધ થાંભલા સાથે અથડાય ને તેને ઈજા થાય તેમાં થાંભલાનો શો વાંક ! ઉદ્યનાચાર્ય પણ એમ જ કહે છે કે—

‘ નહોષ સ્થાણોરપરાધો, યદેનમન્ધો ન પદ્યતિ ’

ચીખરી અને ચામાચીડીયાની સલામાં ધૂવડ વાત કરે કે સૂર્ય જેવું કાંઈ નથી. સૂર્યને માનનારા મૂર્ખ છે—તેના જેવું જ આ સર્વજ્ઞ નથી—એ કથન છે.

પ્રસ્તુત અન્યના પ્રારંભમાં જ આચાર્યશ્રી આ વાત જણાવે છે કે—સર્વજ્ઞનું અજ્ઞાન—સર્વજ્ઞને અસ્વીકાર એ પણ સામાન્યથી મોહ છે—અજ્ઞાન છે. પણ સર્વજ્ઞ નથી જ એવો આગ્રહ તો મહા-મોહ છે એમ સજ્જનોનું માનવું છે.

सर्वज्ञाप्रतिपत्तिर्यगमोहः सामान्यतोऽपि हि ।

नास्त्येवाभिनिवेशस्तु, महामोहः सतां मतः ॥ ૩ ॥

વિશેષજ્ઞને સર્વજ્ઞ માનવા એ પણ એક મોહ જ છે, એ પ્રમાણે માનવાથી સર્વજ્ઞનું કોઈ અનુગતસ્વરૂપ—લક્ષણ સ્થિર થઈ શકતું નથી, વિશેષજ્ઞ તરતમતાથી દરેક થઈ શકે છે—એટલે તે બધા સર્વજ્ઞ બની જાય, અને એ ઈષ્ટાપત્તિ કરીને સ્વીકારી લેવામાં આવે તો સર્વજ્ઞનો અપદ્વાપ કરનારા કરતાં આવું માનનારામાં કાંઈ પણ વિશેષ અંતર રહેતું નથી.

૩. સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞ માનનારા :

નૈયાયિક અને વૈશેષિક સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે માન્ય રાખે છે, પણ તેઓ એવા સર્વજ્ઞ એક ઈશ્વર જ છે, અને તે અનાદિ સિદ્ધ છે, બાકી જીવાત્માઓ સર્વજ્ઞ થઈ શકતા નથી,

આમ તે બન્ને દર્શનો પણ એક યા બીજી રીતે સર્વજ્ઞની સાચી વિચારણાથી દૂર રહ્યા છે. એ દર્શનોની માન્યતા અનુસાર વિચિત્ર તો એ છે કે જ્યારે જીવ મુક્ત બને છે ત્યારે જ્ઞાનશૂન્ય બની જાય છે. મુક્તાત્મા અને પૃથ્વરની શિલા એ બેમાં કાંઈ પણ ફેર એ દર્શનોના મંતવ્ય પ્રમાણે રહેતો નથી. નૈવધીય ચરિતમાં શ્રી હર્ષ આ દર્શનની ઉપરોક્ત હકીકતનો પૂર્વપક્ષપણે ઉપહાસ કરતાં કહે છે કે—

મુક્તયે યઃ શિલાત્વાય, શાસ્ત્રમૂલે સચેતસામ ।

ગોતમં તમવેક્ષ્યૈવ, યથા વિત્થ તથૈવ સઃ ॥ ૧૭-૭૫ ॥

શિલાસ્વરૂપ મુક્તિને માટે પ્રાણીઓને જેણે શાસ્ત્ર કહ્યું તે ગોતમને તમે જોઈને જેવો જાણો છો તેવો જ તે છે. ‘ગો’ એટલે પશુ ને તેનાં ‘તમ’ એટલે શ્રેષ્ઠ, અર્થાત્ તે ગોતમ-ખરેખર પશુ શ્રેષ્ઠ જ છે.

શબ્દ પ્રમાણની વિશદ વિચારણા કરનારા આ બન્ને દર્શનો પણ સર્વજ્ઞની વિચારણામાં ભૂલા પડી ગયા છે.

આમ વિશ્વમાં સર્વજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજનારા અને સમજાવનારા વિરલ છે—એ સત્ય છે. બહુમતિ સર્વજ્ઞનો અપલાપ કરનારાની છે. પણ તેથી એ બહુમતિવાળાઓની માન્યતા સત્ય ને તથ્ય છે એમ માનવાની ભૂલ કરવા જેવું નથી. વિશ્વમાં એવી બહુમતિઓ તો ઘણી છે, પણ તેથી સુજ્ઞ તેને અનુસરતા નથી. ઉત્તસ રત્નને જાણનારા કેટલા! જાણીને લેનારા કેટલાં! રત્નના પરીક્ષક વિરલ હોવા માત્રથી રત્ન શું રત્ન મટી જાય છે? શું રત્ન એ કાંઈ કાચ બની જાય છે? ના, રત્ન તો રત્ન જ રહે છે, એમ સર્વજ્ઞના જાણનારા વિરલ હોવા માત્રથી સર્વજ્ઞ-સાચા સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ મટી જતાં નથી કે તેનું સ્વરૂપ ફરી જતું નથી.

જીવમાત્રમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન ગુણ છે, જીવ સાથે અનાદિથી જોડાએલી કાર્મણ વર્ગણા કર્મસ્વરૂપે તેનાં જ્ઞાનગુણને આવરીને રહી છે. જીવ ઉપરથી જેમ જેમ એ વર્ગણા ખસે છે તેમ તેમ તેનો જ્ઞાનગુણ વિકાસ પામતો જાય છે. કર્મ દૂર થવામાં તરતમતા દેખાય છે એટલે જીવોના જ્ઞાનમાં પણ તરતમતા દેખાય છે. જ્યારે જીવથી જ્ઞાનને આવરણ કરનારું કર્મ સંપૂર્ણ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તેનો જ્ઞાનગુણ પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે. અંશ પણ આવરણ રહેતું નથી ત્યારે એવું કયું બાધક-કારણ છે કે જે જીવને સર્વ પદાર્થો, સર્વ પર્યાયોને એકસાથે એકકાળે ન જણાવે ?—જણાવે જ.

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ અંગેની મૂળભૂત વિચારણા જૈનદર્શનમાં સ્પષ્ટ છે. આ વિચારણાને વ્યવસ્થિત રીતે તર્કસંગત જૈનદર્શન કરી છે. આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનારા ઘણાં અન્યો છે, તેમાં પ્રસ્તુત ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ અન્ય વિશિષ્ટ અને ગહન છે.

૪. સર્વજ્ઞસિદ્ધિ :

આ અન્યના પ્રારંભમાં ૨૧ શ્લોકો છે, પછીથી ગદ્ય લખાણ છે. એ ગદ્ય લખાણનો મોટો ભાગ ગયા પછી—૨૫ શ્લોકો છે—વળી થોડું ગદ્ય છે ને પ્રાન્તે ૨૨ શ્લોકો છે, શ્લોકો પ્રાસાદિક છે. ગદ્ય લખાણ અનેકાંતજયપતાકાને મળતું, પ્રાચીન ન્યાય પદ્ધતિનું, અલ્પશબ્દમાં ઘણો અર્થ સમજાવનારું છે. એ કારણે ગદ્યનું કાર્ઠિન્ય પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં તેનાં નાના નાના ખંડ કરીને મુદ્રણ કયું છે તેથી પઠન-પાઠનમાં સરલતા વધશે એ નિશ્ચિત છે.

૫. સર્વજ્ઞસિદ્ધિની ટીકા ‘સર્વહિતા’ :

આ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રન્થ તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયને અંગે ખૂબ જ અગત્યનો હોવા છતાં પ્રાચીનતકશૈલિની કઠિનતાને કારણે તેનું અધ્યયન કરનારા વિરલ જ રહ્યા છે, તે માટે જો તેના ઉપર ટીકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ વધે એ હકીકત છે.

જો કે આ ગ્રન્થરત્ન ઉપર સ્યાદ્વાદવિધાવારિધિ સૂરિ-સાર્વભૌમ શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય મહારાજે જ સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી હોવાનું વિશેષતસ્તુ સર્વજ્ઞસિદ્ધિટીકાતોડવસેયઃ આ ‘સ્વોપજ્ઞ અનેકાન્ત જયપતાકા’ વૃત્તિના ઉલ્લેખથી જણાય છે પણ હાલ તો દુર્ભાગ્યવશ તે ટીકા આપણા હાથમાં રહી નથી. પણ નામ-શેષ જ બનવા પામેલ છે. તેવી પરિસ્થિતિમાં આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થ સુગમ અને સુવાચ્ય બને તે માટે અમારા પ્રગુરુવર્ય શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ આચાર્યમહારાજ શ્રીમદ્ વિજયામૃતસૂરીશ્યન્જી મહારાજશ્રીએ સારી જહેમત લઈ આ ગ્રન્થની સર્વને હિત કરનારી એવા સાર્થક નામવાળી ‘સર્વહિતા’ ટીકા રચી છે. આમાં સહેલાઈથી ગ્રન્થના રહસ્યો વાચકવર્ગ સમજી શકે તે રીતે ગ્રન્થના હાર્દને સ્ફુટ કરવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલ છે. વળી ગ્રન્થનું પઠન-પાઠન સરલ બને અને તેનો વ્યાપક પ્રચાર થાય તે વસ્તુ પણ નજરમાં રાખેલ છે.

કેટલીક ટીકાઓ અતિ વિસ્તારવાળી હોય છે, તેથી વાચક એ વાંચતાં કંટાળો અનુભવે છે. કેટલાક વાચકો તો તેમાં પ્રવૃત્ત જ થતાં નથી, વધુ પડતો વિસ્તાર વાચકને મૂળ ગ્રન્થથી દૂર દૂર લઈ જાય છે. અને એ ગ્રન્થના અભ્યાસને અંગે ઈષ્ટ ગણાયું નથી. આ સર્વ લક્ષ્યમાં રાખીને આ ટીકા પ્રસ્તુત ગ્રન્થ

એસાડવામાં ઉપયોગી અને એવી રચવામાં આવી છે. આ હકીકત વાચકને આ ગ્રન્થના વાચનથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

સાધના અને આરાધના માટે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ આવશ્યક છે. સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સિવાય સાધના હુલ્લ, અને સાધના વગર સ્વસિદ્ધિ હુલ્લ. તેથી સહૃદય વાચક વર્ગ આ મહા ગ્રન્થને વાંચી વિચારી સર્વજ્ઞપ્રભુમાં દૃઢ શ્રદ્ધા બનવા સાથે સ્વ-પર કલ્યાણ સાધનાર અને એ જ અલિલાષા.

જૈન ઉપાશ્રય
ભાઈબલા-મુખ્ય
૨૦૧૬ દીપાવલી

૫૦ ધુરન્ધરવિજય ગણિ.

સર્વજ્ઞને અનુસરો :

આપણાથી વિશેષ જાણકારના મતને આપણે અનુસરીએ છીએ, અને જો નથી અનુસરતા તો ગેરલાભ થાય છે—અચૂક થાય છે. આ વાત સમજણ ધરાવતા સહુ કોઈ માને છે. તો પછી સર્વજ્ઞને અનુસરનારને કેટલો લાભ થાય અને નહિં અનુસરનારને કેટલો ગેરલાભ થાય ! એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. લાભની ઇચ્છાવાળાએ સર્વજ્ઞના મતનું અનુસરણ કરવું હિતાવહ છે.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૫૮

—૫. શ્રી ધુરન્ધરવિજય ગણિ.

(‘ઉન્મેષ’માંથી)

આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર-જીવનદર્શન

દાર્શનિક શિરોમણિ મહાન જ્યોતિર્ધર આચાર્યપુરન્દર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પવિત્ર નામથી લાગ્યે જ કોઈ જૈન અજ્ઞાણો હશે ! તેમનું જીવન અને કવન અનેક વિશિષ્ટતાઓથી સભર છે. આ દિવ્યદષ્ટિસંપન્ન મહાપુરુષે વિવિધ વિષયક ઉચ્ચતમ અન્યોનું સર્જન કરી જૈન વાક્યમયને સુસમૃદ્ધ બનાવેલ છે. તેમની સાહિત્યસેવા અવિસ્મરણીય છે. હાલ તેમનું જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે પણ જીવનપર્યાન્ત ચિન્તન માટે અને સર્વવિધ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવા માટે પર્યાપ્ત છે. તેમની અન્યરચનાશકિત ગંભીર અને પ્રાસાદિક છે.

‘ પ્રબન્ધ કોષ ’, ‘ ગણધર સાર્થશતક ’ અને ‘ પ્રભાવક ચરિત્ર ’ વગેરે અન્યો દ્વારા તેઓનો જીવન વૃત્તાન્ત અત્યારે આ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ તો શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના નામના આઠથી નવ જૈન આચાર્યદેવો થઈ ગયાનું ઇતિહાસ જણાવે છે તેમાં ‘ યાકિનીમહત્તરાસુનુ ’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યદેવ સૌથી પ્રાચીન છે. તેમણે ચૌદસો ચુમ્માલિશ અન્યોની રચના કરી છે. અને પ્રસ્તુત ‘ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ ’ અન્યરત્નના પણ તેઓ પ્રણેતા છે. તેમનો જન્મ તથા સ્વર્ગવાસનો ચોક્કસ સમય હાલ મળતો નથી. પણ તેમના સત્તા સમય માટે વિદ્વાનોના આ રીતે ત્રણ મત પ્રવર્તે છે. કેટલાંક વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો, કેટલાંક આઠમા

નવમા સૈકાનો મધ્યકાળ તથા કેટલાંક વિદ્વાનો દશમો સૈકો જણાવે છે. પણ ત્રણે મતમાં અનેક પ્રમાણોથી છઠ્ઠા સૈકામાં તેઓ થયા હોવાનું પ્રમાણભૂત ગણાય છે. આચાર્ય મ. શ્રી મેરુતુંગસૂરીશ્વરજી મ.એ ‘વિચારશ્રેણિ પ્રકરણ’ માં આ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

“ પંચસણ પળસીણ, વિક્રમકાલાઝ જ્ઞતિ અત્યમિઓ ।
હરિમહસૂરિસૂરો, નિવ્વુઓ દિસઝ સિવસુક્કલ્લ ॥ ”

વિક્રમકાળથી ૫૮૫ વર્ષે જે જલ્દીથી અસ્ત પામ્યા તે હરિભદ્રસૂરિ સૂર્ય-અમને શિવસુખ આપો.

આવો જ ઉલ્લેખ આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મ. એ વિચારસાર પ્રકરણમાં કરેલ છે. શ્રી સમયસુંદરગણિ મ., આ. શ્રી કલ્પમંડનસૂરિ મ. તથા ઉપા. શ્રી ધર્મસાગરગણિ મ. વગેરેએ સ્વકૃત અન્યમાં ઉપયુક્ત ઉલ્લેખનું અનુસરણ કર્યું છે. તેમ છતાં અન્ય મતનું સમર્થન કરનાર પણ અનેક ઉલ્લેખો મળે છે તેથી આ વિષય વિશેષ વિચારણીય તો છે જ.

તેમણે નિજજન્મથી ચિત્રકૂટ-ચિત્તોડનગરને વિભૂષિત કર્યું હતું. ‘કહાવલી’કારના કથન પ્રમાણે તેમના પિતાનું નામ શંકર ભટ્ટ તથા માતાનું નામ ગંગા હતું. કહાવલી સિવાય અન્યત્ર તેમના નામનો ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. તેઓ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતા અને ત્યાંના રાજા જિતશત્રુના રાજ-પુરોહિત હતા. પૂર્વના અજબ ક્ષયોપશમથી અદ્ય સમયમાં તેઓ ચૌદવિધાના પારગામી પ્રવર પંડિત બન્યા. પોતાની વિદ્યા ઉપર તેમને પૂર્ણ ભરોસો હતો. કોઈ પણ શાસ્ત્રનો વિષય પોતાને ન આવડે એવું બને જ નહીં એમ તેઓ દૃઢપણે માનતા. તેથી જ તેઓએ ‘યેનોક્તં નાવબુધ્ધેયં, તદન્તેવાસિતામાશ્રયેયમ.’

જેમનું કહેલું વચન ન સમજાય તેમના મારે શિષ્ય બનવું” એવી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી હતી. આવી લીળમપ્રતિજ્ઞાની પાછળ ભલે કોઈ તેમની અભિમાની મનોવૃત્તિને કારણુ માનવા તૈયાર થાય પણ વાસ્તવિક રીતે તો તેઓની સત્યતત્ત્વ જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જ કારણુ માનવું સમુચિત છે. ગર્વભૂલક જ જો આ પ્રતિજ્ઞા હોત તો એક સાધ્વીજીના મુખથી એક ગાથા સાંભળતાં તેનો અર્થ ન સમજવા માત્રથી તેમના શિષ્ય બનવાની તૈયારી કેમ જ સંભવી શકે !

આવા હરિભદ્ર પંડિત એક સમય રાજહરખારથી પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતાં. માર્ગમાં સાધ્વીજીનો ઉપાશ્રય આવ્યો. ઉપાશ્રયમાં શ્રી યાકિની નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજી આવશ્યક નિયુક્તિનો પાઠ કરતા હતા. તેમાં—

ચક્કિદુગં હરિપગ્ગં, પગ્ગં ચક્કીળ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ, દુચક્કિ કેસીય ચક્કી ય ॥

આ ગાથા તેમણે સાંભળી, ઘણો વિચાર કરવા છતાં તેનો અર્થ ન સમજતાં ઉપાશ્રયમાં જઈ સાધ્વીજીને કહ્યું—માતાજી ! આપ હમણાં ચિદ્ર ચિદ્ર એવું શું બોલ્યા. તેનો અર્થ આપ મને સમજવો અને આપના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારો. સાધ્વીજીએ કહ્યું, ભદ્ર ! પુરૂષને શિષ્ય કરવાનો તથા અર્થ શિષ્યવવાનો અમને અધિકાર નથી. મારે તમો અમારા ગુરુ મહારાજ પાસે જવ તેઓ તમને અર્થ શિષ્યવાડશે અને શિષ્ય પણ કરશે. ત્યાર પછી સત્ય પ્રતિજ્ઞ સરલપરિણામી શ્રી હરિભદ્ર પંડિત આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે જઈ સંયમ સ્વીકારી તેમનાં શિષ્ય બન્યાં. જિનદર્શનરૂપી પારસ-મણિનો સ્પર્શ થતાં તેમનો આત્મા સ્યાદ્રવાદના અવિહટ રંગથી રંગાઈ ગયો. કૃતજ્ઞશિરોમણિ આ મહાપુરૂષે જેમનાથી પોતાને

સન્માર્ગ મળ્યો અને સદ્ધર્મ સાંપડ્યો તેની સ્મૃતિ પોતે રચેલા સઘળા ગ્રન્થોમાં ‘ચાકિનીમહત્તરધર્મસૂત્ર’ તરીકે કરેલ છે. જ્યારથી શુદ્ધ ધર્મ લાધ્યો ત્યારથી જ પોતાનો ખરો જન્મ માનતાં આ મહાપુરૂષે ચાકિની સાધ્વીજીને માતા તરીકે સ્વીકારેલ છે. આમ એક જન્મદાત્રી જનની અને બીજી જેમના સંયોગથી પોતાને ધર્મબીજની પ્રાપ્તિ થઈ તે ધર્મમાતા એમ બે માતાને માની પોતાના ‘દ્વિજ’ એવા નામને સાર્થક કર્યું.

સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી અલ્પ જ સમયમાં તેઓ જૈનાગમોના પરમ-જ્ઞાતા બન્યા. સર્વ રીતે સુયોગ્ય જાણી ગુરુ મહારાજે સૂરિપદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. તેઓએ આવશ્યકની શિષ્યહિતા ટીકાની પ્રશસ્તિમાં આચાર્ય શ્રી જિનભટસૂરિ નિગદ્યાનુસારી તથા આચાર્ય શ્રી જિનદત્તસૂરિ શિષ્ય તરીકે પોતાનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી કેટલાંક સ્થાનમાં આચાર્ય જિનભટસૂરિના શિષ્ય તરીકે પણ નિર્દેશ મળે છે. આ ઉભય નિર્દેશ યુક્તિ સંગત છે. કારણ કે આજ્ઞાકારીમાં પણ ગુરુત્વનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. કેાઇક સ્થાનમાં આચાર્ય જિનભટસૂરિના શિષ્ય તરીકેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે પણ તેને ખાસ પ્રમાણ મળતું નથી. ભટના સ્થાનમાં લેખક પ્રમાદથી ભદ્ર થયું હોવાનું સંભવે છે.

તેઓએ રચેલ વિશાળ ગ્રન્થરાશિ જોતાં તેમણે પ્રથમ વયમાં જ સંયમનો સ્વીકાર કર્યો હોવો જોઈએ.

તેમનાં બે લાણેજ હંસ અને પરમહંસ તેમની પાસે સંયમી થયા હતા. તેઓ બન્નેએ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. પણ પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા ઔદ્ધોની પાસે જવા ગુરુ મહારાજ પાસે અનુમતિ માંગી. આર્ષદ્રષ્ટા સૂરીશ્વરજીએ ત્યાં જવાની ના પાડી. તેમ છતાં તેઓ બન્ને ત્યાં અભ્યાસાર્થે ગયા. ગુપ્તવેષે અભ્યાસ કર્યો. અમુક નિમિત્તથી આ જૈન છે

તેમ પ્રગટ થતાં તેઓ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યાં. બન્ને બન્ધુ ‘સહસ્ર-
યોધ’ હતા. માર્ગમાં બૌદ્ધ રાજના સૈન્યોની સાથે યુદ્ધ કરતાં
બન્ને પંચતવ પામ્યા. પોતાના બન્ને પ્રિય શિષ્યો બૌદ્ધો દ્વારા
કાળધર્મ પામ્યાના સમાચાર જાણી શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મઠને
અપાર દુઃખ થયું. બૌદ્ધો ઉપર ઘણો ક્રોધ ચડ્યો. તે વેરને
બદલો લેવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા. તેમના ગુરુ મહારાજને આની
બબર પડતાં તેઓએ બે મુનિવરની સાથે ‘ગુણસેણ અગ્નિસમ્મા’
ઈત્યાદિ ગાથા મોકલી. ગાથા વાંચતાં તેઓના ક્રોધની શાન્તિ
થઈ. પોતાને થઈ ગયેલા આવેશ માટે મનમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ
થયો. તેનું પ્રાયાશ્ચિત્ત કરવા તેઓ અન્થ સ્જર્જનમાં પ્રવૃત્ત થયા.
ગુરુમહારાજે મોકલેલ ગુણસેણ ઈત્યાદિ ગાથા ઉપર સંવેગ
વૈરાગ્ય રસ નિધાન સમી ‘સમરાદ્યંચ કહા’ પ્રાકૃત લાપામય બનાવી.

અગાધ હતું તેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુપમ કયું
તેઓએ શાસ્ત્રસર્જન.

અનેકાન્ત જયપતાકા, અષ્ટક પ્રકરણ, દિનશુદ્ધિ, ધર્મબિન્દુ,
ધર્મસંબ્રહ્મણી, ન્યાયવિનિશ્ચય, પંચાશક, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય,
વિંશતિવિંશિકા, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, પદ્મદર્શન સમુચ્ચય, ષોડશક
વગેરે અનેક ઉચ્ચતમ ગ્રંથો તથા અનુયોગદ્વાર, આવશ્યકસૂત્ર,
ઓધનિયુક્તિ, દશવૈકાલિક સૂત્ર, નન્દીસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર,
ઐત્યવંદનસૂત્ર (લલિતવિસ્તરા) વગેરે અનેક આગમ ગ્રંથો ઉપર
તેઓએ ઘણી જ સુંદર વૃત્તિની રચના કરી છે.

આ રીતે તેઓએ ચૌદસો ચુમ્માલિશ પ્રકરણ-ગ્રંથો બનાવ્યા
છે. કેટલાંક વિદ્વાનો ચૌદસો તથા કેટલાંક ચૌદસો ચાલીસ ગ્રંથો
બનાવ્યા હોવાનું જણાવે છે. પણ ચૌદસો સુધી તો સર્વે સંમત
છે જ. તેથી વિશાળ ગ્રંથોની અપેક્ષાએ ચૌદસો તથા લઘુકાય
ગ્રંથોને પણ સામેલ કરતાં ચાલિસ કે ચુમ્માલિસની સંખ્યા

થાય તે સંલવિત છે. વર્તમાનમાં તો ૧૪૪૪ અન્થના કર્તા તરીકેની જ પ્રસિદ્ધિ છે. આવા વિપુલ સંખ્યક અન્થ રાશિનું નિર્માણ કરી આ સૂરીશ્વરજીએ જૈન શાસન અને સાહિત્યની ઉજ્જવલ સેવા બજાવી છે. તેઓએ અનુપમ શૈલિથી રચેલ એકેક અન્થ પણ તેઓની અનોખી અન્થરચનાશક્તિનો પરિચય કરાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. શિષ્ય યુગલના વિરહથી સંતપ્ત અને ભવવિરહને ઝંખતા આ સૂરીશ્વરજીએ સ્વનિર્મિત સર્વ કૃતિની પ્રશસ્તિમાં પ્રાયઃ વિરહ શબ્દની સુંદર યોજના કરી છે. તેથી તેઓ ‘મવવિરહાચાર્ય’ તરીકે પણ સાહિત્ય જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

અત્યંત દુઃખ અને દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આટલા વિપુલ સંખ્યક અન્થરત્નોનું નિર્માણ કર્યું હોવા છતાં આપણા હાથમાં હાલ તેઓના ૭૫ થી ૮૦ અન્થરત્નો જ ઉપલબ્ધ થાય છે. છતાં જે મળે છે તે અપૂર્વ અર્થ ગાંભીર્યવાળા અને ગહન ચિંતનથી ભરપૂર છે. કેવળ જૈન જ નહીં પણ જૈનેતર દર્શનકારો પણ આ પરમયોગી મહર્ષિના વચનને પ્રામાણિકપણે માનવા તૈયાર થાય છે. આ રીતે અનુપમ શાસ્ત્રસર્જનની સાથે તેઓએ પરમ પવિત્ર શ્રી મહાનિશીથસૂત્રનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો હતો.

આવા અપ્રતિમપ્રતિભાશાળી સૂરીશ્વરજીનાં સકળદર્શન વિષયક સચોટ જ્ઞાન, અતુલ શાસ્ત્રસર્જન કૌશલ અને અનન્ય જિનમત શ્રદ્ધાન વગેરે ગુણગણથી આકર્ષાયેલા અનેક વિદ્વાન આચાર્યદેવો જેવા કે આ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરીશ્વરજી મ., આ. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ., આ. શ્રી જિનદત્તસૂરીશ્વરજી મ., આ. શ્રી વાદિદેવસૂરિજી મ., આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિજી મ., અને ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી ગણિ વગેરે એ સ્વસ્વરચિત અન્થમાં તેઓની વિદ્વત્તા અને શ્રુતોપસનાની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરેલ છે. આ બધા વિદ્વાનોએ તેઓના વિશાળ જ્ઞાન આગળ પોતાના અલ્પ જ્ઞાનને સિન્ધુ આગળ બિન્દુ સમ લેખ્યું છે.

સમર્થ ટીકાકાર આ. શ્રી મલયગિરિસૂરિ મહારાજે તો ધર્મસંગ્રહણીની ટીકાનો પ્રારંભ કરતાં પોતાની લઘુતા બતાવતાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

હારિમદ્રં વચઃ ક્વેદ-મતિગંભીરપેશલમ્ ।

ક્વચાહં જહધીરેષ, સ્વલ્પશાસ્ત્રકૃતશ્રમઃ ॥

શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય મહારાજનું અતિ ગંભીર અને સુંદર વચન ક્યાં ! અને શાસ્ત્રમાં અલ્પ પરિશ્રમ કરનાર જડબુદ્ધિવાળો હું ક્યાં !

‘શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા’ ના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજને પણ આ સૂરીશ્વરજીએ ‘લલિતવિસ્તરા’ નામની ચૈત્યવન્દન સૂત્રની વૃત્તિ બનાવી જૈન દર્શનમાં દૃઢશ્રદ્ધાવાળા બનાવ્યા હતા. એકવીશ વાર વાદમાં જિત્યા પછી બાવીશમી વખત વાદ કરવા આવેલા સિદ્ધર્ષિને આ સૂરિદેવે લલિત વિસ્તરાથી જિત્યા હતા.

ચૈત્યવાસીઓની સાથે પણ તેઓએ ઘણીવાર શાસ્ત્રાર્થ કરી તેઓને હરાવ્યા હતા અને તેઓના શિથિલાચાર સામે જબર-જસ્ત બુંબેશ ઉપાડી તેઓને નામશેષ કરી મૂક્યા હતા.

આવા શાસનની મહાન્ પ્રભાવના કરનાર સમર્થ સૂરિદેવના જીવન પ્રસંગનું યત્ કિંચિત્ વર્ણન કરવા બે હાથ પ્રસારીને સાગરની વિશાળતા જણાવતા બાળકની જેમ આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે. બાકી તો ક્યાં તેઓનું અદ્ભુત ચરિત્ર અને ક્યાં આ અલ્પતર બુદ્ધિ. ‘કવાદ્મુતં ચરિતં તેષાં, ક્વેયં.સ્વલ્પતરા મતિઃ’ ॥

વંદન હો કેાટિશઃ શ્રી સૂરિદેવના પ્રવર પુણ્યાત્માને...

વડવા જૈન ઉપાશ્રય

સં. ૨૦૨૦ જ્ઞાનપંચમી

ભાવનગર

મુનિ હેમચન્દ્રવિજય

(વ્યાકરણાચાર્ય)

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી વૃદ્ધિ-નેમિ-અમૃત-અન્યમાળાના ૫૧મા અન્ય તરીકે શ્રી 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' નામના અન્યરત્નને ટીકા સાથે પ્રકાશિત કરી વિદ્વાનોના કરકમલમાં સાદર સમર્પિત કરતાં અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આવા વિશિષ્ટ કોટિના અન્યને પ્રકાશિત કરવાનું ગૌરવ અમને પ્રાપ્ત થયું એને અમે અમારું અહોભાગ્ય સમજીએ છીએ. આ અન્યરત્નના કર્તા-ચૌદસા ચુમ્માલીશ અન્યના પ્રણેતા દાર્શનિકશિરોમણિ મહાવિદ્વાન આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે. જેઓનો જૈન આલમ ઉપર અનિર્વચનીય ઉપકાર છે. જેઓના મહાઅન્યો જૈનદર્શનરૂપી સાગરમાં સેતુ-પૂલ સમાન છે. જેઓના અદ્ભુત ગુણોનું સ્મરણ આજ પણ વિદ્વાનોના હૈયાને હ્રષ્ટી ભરી દે છે. તેઓએ બનાવેલ આ અદ્ભુત અન્ય ઉપર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ 'સર્વહિતા' નામની સુંદર ટીકા કરી છે. ટીકાકાર પૂ. આચાર્યદેવનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ ખોરાદ ગામમાં થયો. ૧૯ વર્ષની ભરયુવાન વયે તેઓશ્રીએ સંવત્ ૧૯૭૧ માં શાસનસમ્રાટ-સૂર્યચંદ્રકવર્તિ-બાલપ્રદ્મચારિ-તીર્થોદ્ધારક-જગદ્ગુરુ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજધિરાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી પાસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી. પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ, કૃપા, દેખરેખ અને પોતાની ખંત વગેરેથી પાંચ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં તેઓશ્રીએ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, આગમ વગેરેનો વિશદ તલરૂપશી અભ્યાસ કર્યો. નૈસર્ગિક કવિત્વ

શક્તિથી પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ સુંદર સ્તવનો, સ્તુતિઓ, અનુવાદો, વૈરાગ્યશતક, દૃષ્ટાન્તાવલિ જેવા સુંદર સાહિત્યની રચના કરી. જે રચના આજ પણ અનેક લબ્યાત્માઓને કંઠે રમી રહી છે. સંયમની નિર્માળ આરાધના અને યોગ્યતાને કારણે સં. ૧૯૮૫માં પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીએ તેઓશ્રીને પંન્યાસપદથી વિભૂષિત કર્યા. સંવત્ ૧૯૯૧ માં ઉપાધ્યાયપદ અને સંવત્ ૧૯૯૨ માં આચાર્યપદ જેવા મહાન્ પદનું પણ પ્રદાન પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે થયું.

જૈન શાસનના ઉજ્જવળ કાર્યો-ઉપધાન, પ્રતિષ્ઠા, સંઘ, દીક્ષા, પદપ્રદાન, ઉજમણાં, શાસ્ત્રાધ્યયન, અધ્યાપન આદિ તેઓશ્રીને શુભ હસ્તે દિનાનુદિન ચઢતી કળાએ થતા જ રહ્યા છે. દોલતનગરનો લબ્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ તેઓશ્રીને આભારી છે- તેઓશ્રીની પુણ્યપ્રભાનું પરિણામ છે.

તેઓશ્રીનો વિશાળ શિષ્ય પરિવાર આ પ્રમાણે છે:-

- ૧ પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયરામસૂરિજી મહારાજ
 - ૨ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્ય
 - 卐 ૩ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી પુણ્યવિજયજી ગણિવર્ય
 - ૪ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી પરમપ્રભવિજયજી ગણિવર્ય
 - ૫ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ખાંતિવિજયજી મહારાજ
 - ૬ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી શશિપ્રભવિજયજી મહારાજ
 - 卐 ૭ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સંયમવિજયજી મહારાજ
 - ૮ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પ્રવીણવિજયજી મહારાજ
 - ૯ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દાનવિજયજી મહારાજ
- (આ નવ શિષ્યો તેઓશ્રીજીનાં પોતાનાં છે.)

- ❧ ૧** પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રાજપ્રભવિજયજી મહારાજ
❧ ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિનોદપ્રભવિજયજી મહારાજ
 ૩ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી નિર્મળવિજયજી મહારાજ
 ૪ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સદ્ગુણવિજયજી મહારાજ
 ૫ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજ
 (આ પાંચ શિષ્યો પૂ. પા. રામસૂરિજી મહારાજનાં છે.)

- ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી હેમચંદ્રવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. પં. મ. શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્ય)
 ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. મુનિશ્રી હેમચંદ્રવિજયજી મઠના શિષ્ય)
 ૧ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય
 ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી લક્ષ્મિવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. પં. મ. શ્રી પુણ્યવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)

- ❧ ૧** પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ
 ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મનોજવિજયજી મહારાજ
 ૩ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કુન્દકુન્દવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. પં. મ. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)
 ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિજયજી મહારાજ
 ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી માણેકવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. મુનિશ્રી લક્ષ્મિવિજયજીના શિષ્યો)
 ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કરુણાવિજયજી મહારાજ
 ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રાજશેખરવિજયજી મહારાજ
 (પૂ. મુનિશ્રી વિશાળવિજયજીના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહોદયવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી કરુણાવિજયજીના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી તત્ત્વપ્રભવિજયજી મહારાજ

૨ પૂજ્ય મુનિશ્રી ચૈતન્યવિજયજી મહારાજ

૩ પૂજ્ય મુનિશ્રી કુંદનવિજયજી મહારાજ

(પૂ. પં. શ્રી પરમપ્રભવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી નિરંજનવિજયજી મહારાજ

(પૂ. મુનિશ્રી ખાંતિવિજયજીના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી ઉત્તમવિજયજી મહારાજ

૨ પૂજ્ય મુનિશ્રી માનવિજયજી મહારાજ

(પૂ. મુનિશ્રી નિરંજનવિજયજીના શિષ્યો)

આમ સર્વ મળી શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર ૩૨ નો છે. તેમાં **卐** ના ચિહ્નવાળા કાળધર્મ પામી ગયા છે. છઠ્ઠીસમાંથી અર્ધ ઉપરાંત શિષ્યો વિદ્વાન્ અને ભવિષ્ય છે. તપ સંયમની વિશદ આરાધનામાં આગળ વધતા આ વિશિષ્ટ પરિવારથી પૂં આચાર્ય મહારાજશ્રી ગજપરિવારથી પરિવરેલ ગજરાજની જેમ જૈનશાસનને શોભાવી રહ્યા છે.

તેઓશ્રીની રચેલી સંસ્કૃત-ગુજરાતી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે. ૧ સ્તવન ચોવિશી, ૨ સ્તુતિ ચોવિશી, ૩ વૈરાગ્યશતક, ૪ આત્મનિંદાદ્વાત્રિંશિકા (અનુવાદ), ૫ દષ્ટાન્તાવલિ, ૬ ચૈત્યવંદન ચોવિશી, ૭ કલ્પલતાવતારિકા, ૮ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સર્વહિતા-ટીકા), ૯ શ્રી શાંતિનાથ ચરિત (નૈષધીયપાદ પૂર્તિરૂપ-વિદ્વદ્વિનોદિની-વૃત્તિ), ૧૦ સપ્ત સંધાન મહાકાવ્ય (સરણિ-ટીકા) આ સિવાય સંબોધ પ્રકરણ વૃત્તિ વગેરે કેટલાક વિશદ અન્યો અપ્રકાશિત છે.

શિષ્યો વગેરેને અધ્યાપન કરાવવું, આગળ વધારવા વગેરેનો તેઓશ્રીનો અદ્વ્ય ઉત્સાહ અપૂર્વ છે. સ્વ-પર સમયના તેઓશ્રી વિશિષ્ટ જ્ઞાતા છે. શાસન પ્રભાવનાના અનેકવિધ કાર્યો નિરંતર કરી-કરાવી આહુત શાસનની મહાન્ સેવા બજાવી રહ્યા છે. જૈનાગમોના ગંભીર તત્ત્વોને સરળ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની તેઓની અનોખી પ્રતિભા છે. કઠિનમાં કઠિન કાર્યને હિંમત પૂર્વક પાર પાડવાની તેઓની અજોડ શક્તિ છે. તેઓનું ત્યાગ-મય સંયમી જીવન અને અનવરત કાર્યશીલતા અનેક આરાધકોને પરમ આદર્શભૂત છે.

આ વિશદ અને પાંડિત્યપૂર્ણ અન્યનું સંપાદનકાર્ય પૂજ્ય-પાદ આચાર્યશ્રીના શિષ્યરત્ન પૂ. પંન્યાસ પ્રવર શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્યાના શિષ્યરત્ન પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી હેમચંદ્રવિજયજી મહારાજે ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક કર્યું છે. તેઓશ્રીએ બાલ્યવયમાં સંયમ સ્વીકારીને ચારિત્રની સુંદર આરાધના કરવા સાથે ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય-આગમ વગેરેનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે. તથા તેઓ ‘બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ’ની વ્યાકરણાચાર્યની પરીક્ષામાં તથા કલકત્તાની નવ્યન્યાય મધ્યમાની પરીક્ષામાં સમુત્તીર્ણ થયા છે. સંસ્કૃતમાં વિવિધ વૃત્તોમાં સુંદર શ્લોકો રચનાની તેઓશ્રી આગવી શક્તિ ધરાવે છે. તેમની વિદ્વત્તા-ગંભીરતા-સ્થિરતા-વિનયશીલતા આજે ચારેબાજુ પ્રસરી રહી છે. તેમણે આ અન્યને સુવાચ્ય બનાવવા પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમજ આ અન્યનો ગુજરાતીમાં સુંદર ભાવાનુવાદ પણ તૈયાર કરી આપેલ છે.

આ અન્યનું વિદ્વત્તાભર્યું ‘પુરોવચન’ પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીજીના શિષ્યરત્ન સ્વ. વિનયનિધાન પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન સમર્થ વિદ્વાન્ પૂજ્ય

પંન્યાસપ્રવર શ્રી ધુરંધરવિજયજી મહારાજે લખી આપવા કૃપા કરી છે. તેઓના સર્વતોમુખી પાંડિત્યની પ્રતીતિ તેઓએ રચેલા ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય-દર્શન અને જ્યોતિષ વિષયક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી ગદ્ય પદ્યમય અનેક ગ્રન્થરત્નો કરાવે છે. સઘળા દર્શનોનાં તેઓએ તલસ્પર્શી અધ્યયન કરેલ છે, તેઓની કસાયેલી કલમે જૈન સાહિત્યને સુસમૃદ્ધ બનાવ્યું છે, કોઈ પણ વિષયને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની તેઓમાં અનેાખી શક્તિ છે. તેઓનાં વારંવારનું માર્ગદર્શન અમોને આ કાર્યમાં ઘણું જ ઉપયોગી નીવડ્યું છે.

અમારી આ સલાતું એ પરમ સૌભાગ્ય છે કે આવા સુંદર ગ્રન્થોનું પ્રકાશન કરવાનો લાભ મળે છે. આ પ્રકાશનમાં અમને અનેક મહાપુરુષોની પૂર્ણ સહાય મળી છે. તે સર્વના અમે ઉપકૃત છીએ. પુસ્તકને સર્વાંગ સુંદર છાપવા બદલ સાધના મુદ્રણ-લયના માલીક શાહ ગીરધરલાલ કુલચંદલાઈનો પણ આભાર માનીએ છીએ. અન્ય પણ ભાગ્યવંતોએ અમને જે મદદ કરી છે તે સર્વનો આભાર માનવા સાથે આ ગ્રન્થના પઠન પાઠનમાં વિશેષ સહાય કરીને અમારા પ્રયાસને સાર્થક બનાવવા અમે સર્વને વિનવીએ છીએ.

—પ્રકાશક

સર્વજ્ઞ સંબંધી કાંઈક

卐

જેઓ સર્વજ્ઞ નથી—ન હોઈ શકે એમ માને છે, તેઓ પોતાના વિચારોમાં કેઈ પણ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય લાવી શકતા નથી. અદ્વૈત અથવા વિશેષજ્ઞના મંતવ્યો સદાકાળને માટે એકસરખા નથી હોતાં. આપણા વિચારોમાં જે ચોક્કસાઈ છે તે આપણી જન્મભાવેલી નથી પણ સર્વજ્ઞની જન્મભાવેલી છે. જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એવું મંતવ્ય પ્રવેશ કરશે તેની સાથે જ વિચારોમાં રહેલી ચોક્કસાઈ અદૃશ્ય થઈ જશે. જ્યાં સુધી ચોક્કસાઈ છે ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞ નથી એ પ્રમાણે તમે ખોલતાં હો તો પણ કેવળ જીભથી ખોલો છો, તમારા હૃદયમાં તો સર્વજ્ઞ વિષેની માન્યતા છે. હૃદયમાં સર્વજ્ઞ હશે, કે નહિ ? એવું જો સ્કુરણ પણ થતું હોય તો સમજવું કે તમે સર્વજ્ઞ છે એવી માન્યતાવાળાના પક્ષમાં છો. ‘સર્વજ્ઞ’ની માન્યતાથી દૂર થયેલાને એવું સામાન્ય સ્કુરણ પણ થતું નથી. જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એવી માન્યતા દૃઢ થાય છે ત્યારે—અકર્તવ્યનાં દ્વારો બધા બંધી જાય છે, અને એ દ્વારો બધાએ દુર્ગતિની ગર્તામાં લઈ જાય છે. ‘સર્વજ્ઞ છે’ એટલો વિચાર માત્ર પણ જીવને બિર્હાગી બનાવે છે. સર્વજ્ઞને વિશેષજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવા અને વિશેષજ્ઞને સર્વજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવા એ સોનાને પિત્તળ સ્વરૂપે અને પિત્તળને સોનારૂપે ઓળખાવવા સમાન છે. જો જગતમાં સો ટચતું સોનું નથી એ હકીકત સત્ય હોય તો જ સર્વજ્ઞ નથી એ હકીકત સત્ય છે, નહિ તો નહિ.

(‘ઉન્મેષ’માંથી)

૨૦-૧૦-૧૯૫૮

પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિ.

आचार्यप्रवरश्रीहरिभद्रसूरीश्वराणां
स्तवनाष्टकम् ॥

ॐ

(वंशस्थवृत्तम्)

अपारशास्त्रोदधिप्रारुहश्चने,
विशुद्धचारित्रतपोविराजिने ।
दिगन्तसञ्चारियशोविशालिने,
नमो नमः श्री हरिभद्रसूरये ॥ १ ॥

स चित्रकूटाचलनामकं पुरं,
पवित्रयाम्नास निजेन जन्मना ।
अभूद् द्विजातिप्रचरो य इद्धधी-
र्नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ २ ॥

पुरोहितस्थानमलाञ्जकार यो,
यशोधनश्रीजितशत्रुभूपतेः ।
विवेद विद्याश्च चतुर्दशापि यो,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

महत्तराश्रीयुतयाकिनीमुखान्-
निशम्य गाथां गहनां बुधाग्रणीः ।
तदर्थबोधे स्खलितो य आत्मवि-
भ्रमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ४ ॥

जिनाञ्चितश्रीभटसूरिपादयोः,
समर्पितात्मा जगृहे च संयमम् ।
उपेयिवान् स्वान्यकृतान्तकौशलं,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ५ ॥

स्फुरन्मतिः सूरिपुरन्दरश्च यो,
दृढव्रतः क्षमातल्लोकपूजितः ।
सर्वांगमज्ञानकलाकलाधरो,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ६ ॥

श्रुताब्धिमुन्मथ्य विचक्षणो महान्,
व्यरीरचद् वेदयुगाब्धिभूमिताः । (१४४४)
कृती कृतीर्मुक्तिपथप्रदर्शिका
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ७ ॥

यदीयवागाईतदर्शनालय-
प्रवेशने द्वारमिवास्ति साम्प्रतम् ।
भवार्तितापार्दितशान्तिदायिने,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ८ ॥

इत्थं स्तुतः श्री हरिभद्रसूरिः,
पुण्याभिधानः स्तवनाष्टकेन ।
श्रीनेमिसूरैरमृताख्यसूरे-
हैमेन्दुनाऽऽसाद्य गुरुञ्च दैवम् ॥ ९ ॥

-मुनि हेमचंद्रविजयः

શાસ્ત્રવિશારદ, કવિરત્ન, પીયૂષપાણિ, પૂજ્ય આચાર્યવર્ય
શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ

દીક્ષા : સં. ૧૯૭૧ જાવાલ

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૫૨ બોટાદ

પંચાસમય : ૧૯૮૫ મહિના

સંદેશ : ૧૯૮૨ રાજગાદ

વાણી મીઠી ગુરુ તુજ તણી તત્ત્વ વર્ણવનારી,
ને શ્રોતાને શ્રવણ કરવા સર્વદા પ્રેરનારી;
સિદ્ધાન્તોના ગહન વિષયો જાણનારી પ્રભાવી.
વંદું ભાવે અમૃત ચરણે ભક્તિથી શીખનામી.

आचार्यवर्यश्रीविजयामृतसूरीश्वराणां-

स्तवनाष्टकम् ॥

मुनि हेमचंद्रविजयः

ॐ

(वैतालीयं-वृत्तम्)

महनीयगुणाळिमन्दिरं,
कविरत्नं प्रगुरुं गुरुदयम् ।

विजयामृतसूरिशेखरं,
सततं शास्त्रविशारदं स्तुवे ॥ १ ॥

भवतो भवभाववेदिनो,
विदिताचारविचारचारिणः ।
लसद्द्भुतवाग्विलासिनः,
पुरतः किं किल कथ्यते मया ॥ २ ॥

भवतः क्व गुणाकरो महान्,
क्व च मे स्वल्पतरा हि शेमुषी ।
व्यवसाययतीह भास्वरा,
गुरुभक्तिः स्तवने तथापि माम् ॥ ३ ॥

समुपार्जितपूर्वपुण्यतः,
पविते जैनकुले सुधार्मिके ।
नगरे बहुतादनामके,
भवतोऽभूज्जननं वृषावहम् ॥ ४ ॥

१. ता-लक्ष्मीः (बोटाद)

अभवन्ननु जातमात्रतो,
भवतश्चाभिरतं मनो जिने ।
नियतं कृतपुण्यकर्मणां,
प्रभवत्येव शुभायती रतिः ॥ ५ ॥

सुकृतात् सुखिनः सदाङ्गिनः,
कलुषाद् दुःखपराश्च जन्मिनः ।
इति वीक्ष्य भवान् भवच्छिदे,
विरतिं यौवनतो गृहीतवान् ॥ ६ ॥

चरणाम्बुजसेवनाच्चिरं,
समसिद्धान्तविमर्शपारिणः ।
विजयान्वितनेमिसद्गुरोः,
समलब्ध श्रुतमिष्टसाधकम् ॥ ७ ॥

बिहरन् विविधं पुरादिकं,
वरकल्याणपरायणो भवान् ।
जिनधर्ममुपादिशज्जनान्,
परमानन्दपदैककारणम् ॥ ८ ॥

सुरगुर्जरवाचि बोधदा,
व्यतनोत् काव्यततीः शुभाः कृती ।
बुधशिष्यगणैः सुसेवितो,
जयतात्सूरिवरः क्षमातले ॥ ९ ॥

रचतेति गुणस्तुतिर्मया,
शुभभक्त्युल्लसितात्मवृत्तिना ।
गुरुदेवपदाम्बुजालिना,
बुधताताग्नितमहेमसाधुना ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं अर्धूं नमः ।
श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

००००००००

श्री सर्वज्ञसिद्धिने ભાવાનુવાદ

ॐ.....ૐ
ૐ.....ૐ

ઉપક્રમ :

અ નાદિકાળથી કર્મકલુષિત થયેલ આત્મા દેવ-નર-તિર્થંચ અને નારક એ ચતુર્ગતિમય સંસારચક્રમાં પરિભ્રમણ કરી રહેલ છે, અને તે તે ગતિમાં તે તે કર્મવિપાકના પરિણામે અનેકવિધ ભયંકર શારીરિક અને માનસિક આતના-દુઃખોને ભોગવે છે. તે દુઃખોમાંથી છુટકારો મેળવવા અનેક જાતના સાધનોને તે સ્વીકારે છે, પણ વાસ્તવિક જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી અજ્ઞાનવશ સ્વીકારેલાં તે તે સુખના સાધનો તેને દારૂણ દુઃખ દેનારાં બન્યાં છે. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં ઘઠીના બે પડની વચ્ચે અનાજની જેમ કર્મદ્વારા પીસાઈ રહેલા સંસારી આત્મા-ઓના ઉદ્ધાર કાળે કડ્ડણાસિન્ધુ તીર્થંકર દેવે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી છે. જે ધર્મનો મહિમા કલ્પતરુ-કામકુંભ-કામધેનુ અને ચિન્તામણિરત્ન કરતાં પણ અધિક છે. આવા ધર્મની આરાધના દેવ-ગુરુની સાચી ઓળખ દ્વારા જ વાસ્તવિક રીતે થઈ શકે છે. જેને ઉપાસવા છે તે ઉપાસ્ય-આરાધ્ય દેવનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના કરવામાં આવતી ઉપાસના કે આરાધના આરાધકને ભયોદ્ધિથી પાર કરનારી બનતી નથી. માટે ઉપાસના

કરવાની ઇચ્છાવાળા ઉપાસકે સૌ પ્રથમ પોતાના ઉપાસ્ય સર્વજ્ઞ દેવનું સ્વરૂપ સમજવું જરૂરી છે. આ માટે પરમદર્શનિક ચૌદસો ચુરમાલિશ અદ્ભુત ગ્રન્થોના પ્રણેતા પરમોપકારી આચાર્ય-પુરન્દર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે આરાધક આત્માઓને સર્વજ્ઞદેવનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવા અન્ય દર્શનકારોએ પોતા પોતાની માન્યતા પ્રમાણે માનેલા સર્વજ્ઞનું નિરસન કરવા પૂર્વક સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા આ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ નામના ગ્રન્થરત્નની રચના કરી છે.

દુર્બોધ્ય એવા આ મહાગ્રન્થને સુબોધ્ય કરવા માટે શાસન સમ્રાટના પટ્ટાલંકાર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ પ્રશુરુવર્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજે ‘સર્વહિતા’ નામની સંસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે. આ વૃત્તિમાં ગ્રન્થકારના આશયને સચોટ શૈલિથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. છતાં સંસ્કૃતના અદ્ય અભ્યાસી પણ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ના રહસ્યને જાણવાની ઇચ્છાવાળા આત્માઓ તે જ્ઞાનથી વંચિત રહી ન જાય તે માટે અહીં ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’નો ‘ભાવાનુવાદ’ યથામતિ આપવામાં આવે છે.

જો કે સૌગત-નૈયાયિક અને વૈશેષિક વગેરે દર્શનકારોએ પણ પોતાની માન્યતાનુસાર સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરેલ છે, પણ તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલ સર્વજ્ઞનું તે સ્વરૂપ યથાર્થ નથી. સૌગત-બૌદ્ધોએ ઇષ્ટ અર્થ માત્રને જાણનાર તરીકે સર્વજ્ઞને સ્વીકારેલ છે પણ સર્વ પદાર્થના દ્રષ્ટા તરીકે માનેલ નથી. વેદાન્તીઓ પણ ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ ‘નેહ નાનાસ્તિ કિચ્છન’ વગેરે શ્રુતિવકે એક જ સર્વાન્તર્યામી સર્વ જગન્નિયન્તા પરમાત્માને સર્વજ્ઞ માને છે, અને બીજા બધા પદાર્થોને માયા-કલ્પિત-અસત્ય કહે છે. પણ રાગદ્વેષાદિકર્મસમૂહથી રહિત

શુદ્ધસ્ફટિક સમ નિર્મળ સ્વરૂપ સમવસ્થિત સર્વજ્ઞને માનતા નથી.

નૈયાયિકોએ પણ એક જગતના કર્તા તરીકે સર્વજ્ઞને માનેલ છે પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળ-જ્ઞાનાદિથી વિભૂષિત સર્વજ્ઞને માનેલ નથી. મીમાંસકો પણ કેવળ કર્મને જ સ્વીકારે છે. પણ સર્વજ્ઞને માનતા નથી. વળી સાંખ્યો પણ કાર્ય અને કારણત્વથી રહિત કમળપત્રની જેમ અલિપ્ત સર્વલોકતા આત્માનો સ્વીકાર કરે છે; પણ જ્ઞાનાદિગુણ-વિશિષ્ટ સર્વજ્ઞને કબુલ કરતા નથી. અને જે શરીરથી લિપ્ત આત્માની સત્તા જ સ્વીકારતા નથી તેવા ચાર્વાકના મતે તો સર્વજ્ઞની ચર્યા જ કરવી નકામી છે. આથી સર્વજ્ઞના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અનલિપ્ત આત્માઓના લાલ માટે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે. તે અન્યનો પ્રારંભ કરતાં અન્યકાર સૂરિ-ભગવાન અન્યની નિર્વિદ્ધ પરિસમાપ્તિ અને શિષ્ટાચારનું પાલન કરવા માટે મંગલાચરણ કરે છે. મંગલાચરણાત્મક આ શ્લોકમાં મહાવિદ્રાન સૂરિદેવે ‘વિરોધાલાસ’ અલંકારવડે શ્રી જિનેશ્વર-દેવના તે તે ગુણકીર્તનરૂપ સ્તુતિ કરેલ છે. જેમાં દેખીતી રીતે વિરોધ જણાતો હોય પણ વિચારણા કરવાથી તે વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય તેને ‘વિરોધાલાસ’ કહેવામાં આવે છે અને તેને સાહિત્યમાં ‘અલંકાર’ ભૂષણરૂપ ગણવામાં આવે છે.

મંગળાચરણ :-

(૧) જે પ્રભુ લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર છે છતાં રાગરહિત છે. અહીં લક્ષ્મીનું ધારણ કરવું અને રાગરહિતપણું બંને પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે પ્રભુ લક્ષ્મીનો અર્થ અનંતચતુષ્ટયાદિ કરતાં વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે.

જે પ્રભુ ક્ષતમતિ અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થયેલી છે તેવા છે છતાં સકળ પદાર્થના જ્ઞાતા છે અહીં બુદ્ધિનો નાશ અને સકળ પદાર્થનું જ્ઞાન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પણ મતિનો મતિજ્ઞાન એવો અર્થ કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે. કારણ કે મતિજ્ઞાનના નાશ-થયા પછી જ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

જે પ્રભુ દેવેન્દ્રોથી પૂજયેલ છે છતાં અપ્રસાદી-પ્રસન્નતારહિત છે. અહીં દેવેન્દ્રોથી પૂજયમાન છતાં અપ્રસન્ન હોય તે વિરોધી વસ્તુ છે. પરંતુ અપ્રસાદીનો અર્થ આપવા લેવા રૂપ પ્રસન્નતારહિત એવો કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે. કારણ કે વીતરાગદેવ કોઈને કાંઈ આપતા પણ નથી-કોઈની પાસેથી કાંઈ લેતા પણ નથી.

જે પરમશુભરૂપી મહારત્નો આપનાર છે છતાં અક્રિયનેશ-મહાદરિદ્ર છે. અહીં મહારત્નને આપવાપણું અને દરિદ્રપણું એ પરસ્પર વિરોધી ધર્મ છે પણ અક્રિયનેશનો અર્થ મુનિ કરવાથી તેના સ્વામી એટલે ‘મુનીશ્વર’ આ અર્થથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે.

જે પ્રભુ સત્ અને અસત્ ઉભય વિધ પ્રવચનને કરનાર છે છતાં અસત્ય વક્તા નથી. અહીં સદસત્ પ્રવચન કરતુંપણું અને સત્ય વક્તૃપણું પરસ્પર વિરોધી વસ્તુ છે. પણ સદસત્નો અર્થ સત્ય અને અસત્ય તત્ત્વના નિર્ણાયક એવો કરવાથી સમાધાન થઈ જાય છે.

જે પ્રભુ યોગીઓ-ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા પુરૂષોને માટે ભાવપરિપૂર્ણપણે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે છતાં સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીના કામરૂપ-સ્વામી છે. અહીં યોગીઓને માટે ધ્યેય-ધ્યાન વિષય ભગવાન્ કામના જેવા સ્વામી હોય તે વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અનંગનો

અર્થ અશરીરી કરવાથી સમાધાન થઈ જાય છે કારણ કે સિદ્ધ લગવતો અશરીરી હોય છે. એવા સનાતન મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપનાર શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુ જય પામે છે.

આ પ્રમાણે બાર વિશેષણો દ્વારા વિરોધાભાસ અલંકારથી જિન સ્તુતિ રૂપ મંગળાચરણ કર્યા બાદ અન્યકાર અન્ય રચનાનો હેતુ જણાવે છે—

(૨) અન્યહેતુ:—કેટલાંક મીમાંસક વગેરે દર્શનકારો મહા-મોહ-અજ્ઞાનતાથી પરાભૂત થયેલા ‘સર્વજ્ઞની વિદ્યમાનતા નથી જ’ એ પ્રમાણે માને છે તેઓના બોધને માટે કૃપાવડે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરનાર ન્યાય-તર્ક હું કહું છું.

(૩) જે સામાન્યરૂપે પણ સર્વજ્ઞ વિષયનું અજ્ઞાન એટલે કે તેમના સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન થવું તે મોહ કહેવાય છે, અને વિદ્યમાન એવા સર્વજ્ઞ દેવોનો ‘નથી જ’ એવા પ્રકારનો જે દુરાગ્રહ તે મહામોહ કહેવાય છે.

(૪) આ રીતના સર્વજ્ઞને નહીં સ્વીકાર કરવા રૂપ મહા-મોહથી કદયાણ દૂર જાય છે અને દુઃખની સંપત્તિઓ અનિચ્છાએ પણ આવી મળે છે. આ કારણથી જ પંડિત પુરૂષોએ કહ્યું છે કે—અજ્ઞાન-મહામોહથી બીજો કોઈ શત્રુ નથી.

(૫) જેથી મહામોહથી અલિભૂત-પીડિત થયેલા મનુષ્યોને ઘણો જ અનર્થ-અનિચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને ઈચ્છિત વસ્તુની અપ્રાપ્તિ થાય છે માટે જ તેવા મનુષ્યો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાની પુરૂષોની કૃપા અવશ્ય પ્રવર્તે છે.

(૬) વળી આ લોકમાં સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરનાર આ ન્યાય—અનુમાનને સાંભળીને કિલ્લ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયો-

પશમલાવથી (કેટલાક મનુષ્યોને) સર્વજ્ઞવિષયક શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૭) કદાચ તે તે મનુષ્યોમાં રહેલા તેવા પ્રકારના દોષોના કારણે તેઓને સર્વજ્ઞવિષયક પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય છતાં પણ હૃદયમાં રહેલા અપૂર્વ દયાલાવથી જ સર્વજ્ઞવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય જણાવ્યો હોવાથી મારો આ પરિશ્રમ સફળ છે (એમ હું માનું છું).

(૮) શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ કહ્યું છે કે—શ્રોતાઓને યોગ થાય કે ન થાય પણ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાથી વક્તાને તો અવશ્ય લાભ થાય છે જ.

(૯) અહીં પ્રસંગથી સચું, હવે પ્રસ્તુત વિષયને જણાવીએ છીએ. પૂર્વપક્ષ વિના ન્યાય—સર્વજ્ઞસાધક અનુકૂળ તર્કનું પ્રતિપાદન કરવું અશક્ય હોવાથી પૂર્વપક્ષના વિષયમાં કંઈક કહેવાય છે.

(૧૦) પૂર્વપક્ષી સર્વજ્ઞના વિષયમાં આ પ્રમાણે શંકા કરે છે—પ્રત્યક્ષ વગેરે યાંચ પ્રમાણુ વિષયક અતિક્રાન્તલાવથી—પ્રત્યક્ષ વગેરે યાંચ પ્રમાણુ દ્વારા સિદ્ધ ન થવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના બરાબર નથી. કારણ કે તે રીતે સર્વજ્ઞને સ્વીકારવામાં અતિપ્રસંગ-અતિવ્યાપ્તિરૂપ દોષ આવે છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ વિષયતાથી અતિક્રાન્ત થયેલ અર્થાત્ અસિદ્ધ એવા પ્રકારની વસ્તુનો પણ જો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ‘આકાશકુસુમ’ જેવા અસત્ પદાર્થોને પણ સ્વીકારવા પડે.

(૧૧) ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સકલ પદાર્થના જ્ઞાતારૂપ સર્વજ્ઞ ગ્રહણ કરી શકાતા

નથી (કારણ કે તે ચિરાતીત છે) અને અનુમાનરૂપ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞનું સાધન કરવું તે અશક્ય છે કારણ કે વહ્નિવ્યાખ્ય-ધૂમરૂપ હેતુથી જે રીતે વહ્નિરૂપી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે તે રીતે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરનાર સર્વજ્ઞ-અવિનાશાવી એટલે વ્યાસ કોઈ હેતુ નથી. અને હેતુ વગર કોઈપણ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

(૧૨) વળી કદપસૂત્ર-ભગવતીજ વગેરે સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ ગ્રન્થોથી-શબ્દ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞને સાધી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આગમ ગ્રન્થ એ કેવળ ક્રિયાકાંડાદિ વિધિમાર્ગનો ઉપદેશ આપનાર છે. વળી સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી સાદૃશ્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ ઉપમાન પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થતા નથી. પ્રત્યક્ષ થયેલ વસ્તુ જ ઉપમાન દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે અને સર્વજ્ઞપદાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય નથી.

(૧૩) અર્થાપત્તિરૂપ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવી અશક્ય છે. કારણ કે સર્વજ્ઞના સ્વીકાર સિવાય પણ સર્વવસ્તુનો વ્યવહાર સિદ્ધ થઈ જાય છે. જેના વિના જે વસ્તુ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ ન હોય તેના દ્વારા તે વસ્તુનો આક્ષેપ કરવો તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે. જેમ કોઈ કહે કે-“ પીનોડયં દેવદત્તો, દિવા ન મુઙ્ક્તે ” (પરિપુષ્ટ આ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી). અહીં દેવદત્તમાં પીનત્વ-સ્થૂલત્વરૂપ ગુણ દેખાય છે તે ભોજન વિના સંભવી શકતો નથી અને દિવસે ભોજનનો આધ છે તેથી રાત્રિભોજનનો આક્ષેપ થાય છે અને રાત્રી અવશ્યં મુઙ્ક્તે (રાતે અવશ્ય ખાય છે) એ સિદ્ધ થાય છે. ઉપર જણાવેલ દૃષ્ટાન્તની જેમ અહીં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે સર્વજ્ઞને ન સ્વીકારવાથી અસિદ્ધ થાય. માટે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા પણ સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા મુશ્કેલ છે. આ રીતે

પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ અને અર્થાપત્તિ એ પાંચે પ્રમાણની સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી અનુપલબ્ધિરૂપ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સ્વીકારવો એ જ યોગ્ય છે.

(૧૪) વળી રાગ દ્વેષાદિ અભ્યન્તર દોષોના નાશથી આત્મામાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થાય છે, તેમ જો માનવામાં આવે તો પણ તે બરાબર નથી કારણ કે રાગ દ્વેષ વગેરે આત્મસ્વભાવભૂત હોવાથી તેનો આત્યન્તિક-સર્વથા નાશ સંગત થતો નથી. જેનો જે સ્વભાવ-સ્વરૂપ હોય તેને કોઈ પણ બદલવા માટે શક્તિમાન નથી. રાગાદિ દોષો તે આત્માની સ્વાભાવિક વસ્તુ અને જેની જે સ્વભાવ સિદ્ધ વસ્તુ હોય તેનો સર્વથા નાશ થાય તે અસંભવ છે તેથી રાગાદિ દોષોના નાશથી આત્મામાં સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે તે માનવું યુક્તિસંગત નથી.

(૧૫) અને જો રાગ દ્વેષ વગેરે આત્મસ્વભાવભૂત એટલે કે આત્માની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંબંધવાળા નથી એમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો તો રાગાદિ સ્વભાવથી રહિત હોવાના કારણે સઘળા જીવો સર્વજ્ઞ થઈ જાય કારણ કે રાગ દ્વેષાદિ કર્મેના આત્માની સાથેનો સંબંધ વિચ્છેદ થવો તેને જ તમે સર્વજ્ઞ કહો છો તેથી કોઈક જીવ કોઈક સમયે સર્વજ્ઞ થાય એવું રહેત નહીં.

(૧૬) વળી ઉત્તમ જાતિ વગેરેથી યુક્ત આ સર્વજ્ઞ જગત-જીવના હિતને માટે પ્રવચન કર્તા છે એમ અન્યોએ કહ્યું છે. જો વકતૃત્વપણું હોય તો સર્વજ્ઞપણું કેવી રીતે સંભવી શકે. જેથી ન્યાયવાદીએ પણ કહ્યું છે. અહીં વાદી વકતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ બન્ને એક સાથે ન હોઈ શકે એમ માનીને શંકા કરે છે.

(૧૭) ન્યાયવાદીએ શું કહ્યું ! તેના જવાબમાં અન્યકાર કહે છે—જેમ સર્વજ્ઞવાદીઓ ‘અસૌ સર્વજ્ઞઃ કેવલિત્વાત્’

આ અનુમાનથી સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરે છે, જ્યારે ન્યાયવાદીઓ—
 “અસૌ ન સર્વજ્ઞઃ, વક્તૃત્વાત્ દેવદત્તવત્, યો યો વક્તૃત્વવાન્ સ
 સ સર્વજ્ઞત્વાભાવવાન્” એ અનુમાનથી વક્તૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા
 સર્વજ્ઞતાલાભને સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે સર્વજ્ઞવાદી જેને જેને
 સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારે છે ન્યાયવાદી તે તે સર્વજ્ઞ આવા અનુ-
 માનથી વારણ કરે છે.

(૧૮) સર્વજ્ઞવાદીઓએ પણ ઉત્તમ જાતિ અને નામવડે તે
 સર્વજ્ઞનો જરૂર નિર્દેશ કરવો પડશે, અને એ રીતે જો જાતિ
 અને નામથી નિર્દેશ કરવામાં આવે તો તે સર્વજ્ઞ વક્તૃત્વરૂપ
 હેતુથી સર્વજ્ઞત્વના અભાવવાળા અર્થાત્ અસર્વજ્ઞ સિદ્ધ થઈ જાય.

(૧૯) વક્તૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા તે તે જાતિ-નામથી યુક્ત સકળ
 પદાર્થના જ્ઞાતા રૂપ સર્વ સર્વજ્ઞનું વારણ કરવામાં આવે છે.
 અને એ રીતે જ્યારે સકળ તે તે જાતિ-નામ વિશિષ્ટ સર્વજ્ઞ
 વિશેષ માત્રનું વારણ થઈ જાય તો સર્વજ્ઞત્વ સામાન્ય પણ
 ક્યાંથી બાકી રહે તેનું પણ વારણ સ્વતઃ થઈ જ જાય છે.

‘વિશેષાભાવક્રુટેન સામાન્યાભાવો સિદ્ધયતિ’ વિશેષાભાવ
 સમુદાયથી સામાન્યાભાવ સિદ્ધ થાય છે. જેમ વાયુમાં નીલરૂપ
 નથી, પીતરૂપ નથી, રક્તરૂપ નથી, એમ તે તે નીલ પીત રક્ત
 વગેરે રૂપ વિશેષના અભાવથી વાયુમાં રૂપ સામાન્યનો અભાવ
 સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અહીં પણ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી તે તે
 સર્વજ્ઞ વિશેષના અભાવથી સર્વજ્ઞ સામાન્યનો અભાવ સિદ્ધ
 થાય છે.

(૨૦) હવે ન્યાયવાદી કાર્યકારણભાવથી રાગદ્વેષાદિશૂન્ય
 સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વાભાવ સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે—

અશરીરીને વકૃત્વ-પ્રવચન કૃત્વપણું સંભવી શકતું નથી, અને શરીર કર્મ વિના સંભવતું નથી, અને તે કર્મ પણ રાગ-દ્વેષાદિશૂન્ય વ્યક્તિને હોતા નથી. અને તે વકૃત્વ રાગાદિશૂન્યત્વ મૂલક છે.

(૨૧) અને વકૃત્વ-પ્રવચન કૃત્વપણું વિવક્ષા (જોલવાની ઇચ્છા)થી થાય છે, અને તે ઇચ્છા જે લાવપદાર્થથી થાય છે તે રાગ અને દ્વેષ છે આમ વકૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞ નથી એ નિશ્ચિત થાય છે.

આ પ્રમાણે ૨૧ શ્લોક દ્વારા પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કર્યો.

આ પ્રમાણે 'સર્વજ્ઞ સિદ્ધિ' ગ્રન્થમાં
'સર્વજ્ઞતા પ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષ' નામનું
પ્રથમ પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

યથાસ્થિતાર્હન્મતવસ્તુવાદિને,

નિરાકૃતાશેષવિપક્ષવાદિને ।

વિદગ્ધમધ્યસ્થવિમૂઢતારયે,

નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥

—શ્રી યજ્ઞદેવમુનિઃ ।

પ્રકરણ બીજું

હવે અન્યકાર આચાર્યદેવ પૂર્વપક્ષીનામતનું ‘અત્રોચ્યતે’ ઇત્યાદિ અન્ય દ્વારા ખંડન કરે છે.

જે પહેલાં કહ્યું કે-પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ અને અર્થાપત્તિએ પ્રમાણ પાંચક વિષયક અતિકાન્ત હોવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના અસમીચીન છે, તે પૂર્વપક્ષીની ઉક્તિ યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ગોચર-અતિકાન્તત્વનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધી શકાય તેમ નથી.

જગતના સર્વ પદાર્થો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષજન્ય ઓધવિષય હોય જ એવું નથી એટલે કે સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી થાય એવો નિયમ નથી. માટે અતિપ્રસંગ દોષ હોવાથી પ્રત્યક્ષ ગોચરાતિકાન્તપણું હોવા છતાં પદાર્થોની અવશ્ય અસત્તા સિદ્ધ થતી નથી. જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વિષય પદાર્થની જ સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો અગાધ સમુદ્રજળમાં પડેલ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના અવિષયરૂપ રત્નાદિકની પણ અસત્તા સ્વીકારવી પડે. તેવા રત્નાદિકની પણ અસત્તા જ સ્વીકારવામાં શો વાંધો છે-એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે-ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચરાવિષયક પણ વહ્નિન-વગેરે વિદ્યમાન પદાર્થોનું અનુમાનાદિજન્ય ઓધવિષયતાપણું ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાવિષયક પદાર્થનો ઓધ અનુમાનાદિથી થાય એ ઇષ્ટ છે.

વળી અગાધ સમુદ્ર જળમાં રહેલ રત્નાદિક મીન વગેરેની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષવિષય હોવાથી સર્વજન-ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ-ગોચરાતિકાન્ત નથી, પરંતુ સર્વજ્ઞ તો કોઈની પણ ઇન્દ્રિય-

જન્ય પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્ત-
પણું સર્વજ્ઞમાં રહી જાય છે. માટે તેવા તમારા અભિમત
સર્વજ્ઞમાં પ્રમાણ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે—જે પદાર્થ સર્વજન
પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્ત હોય તેનો જ અમે અસ્વીકાર કરીએ છીએ.
પણ જે સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્ત નથી એટલે કે જે કોઈ
પણ પ્રાણી દ્વારા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચર છે તેની સત્તા માનવામાં
વાંધો નથી. અગાધ જલવર્તી રતનાદિક મનુષ્યની ઇન્દ્રિયજન્ય
પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્ત હોવા છતાં મીન વગેરેની ઇન્દ્રિયજન્ય
પ્રત્યક્ષવિષય છે. પણ સર્વજ્ઞ તો કોઈના પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ-
વિષય થતા નથી તેથી તે અપ્રમાણ છે.

ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન કરતાં ગ્રન્થકાર કહે છે:—સર્વ
મનુષ્યોનાં ચિત્તો અપ્રત્યક્ષ છે. જે સર્વ મનુષ્યોનાં ચિત્તો પ્રત્યક્ષ-
વિષય હોય તો જ સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તપણાનો વિચાર
થઈ શકે પણ સર્વજન ચિત્તો પ્રત્યક્ષ નથી માટે સર્વજ્ઞમાં સર્વ-
જન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તપણાનો સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી.
એટલે સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞની
અસત્તા સિદ્ધ થતી નથી. પરંતુ સત્તા જ સિદ્ધ થાય છે.

કહાય સર્વજન ચિત્તો અપ્રત્યક્ષ છે એમ માનવામાં ન આવે
પણ પ્રત્યક્ષવિષય સ્વીકારવામાં આવે તો પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ
થાય છે. કારણ કે સર્વજનચિત્તોને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે અસ્મદ્વાદિ
(છદ્મસ્થ) સામાન્ય જન સમર્થ નથી પણ તે પ્રત્યક્ષ કરવા
અતીન્દ્રિયાર્થદ્રષ્ટા જ સમર્થ છે અને જે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી છે
તે જ સર્વજ્ઞ છે આ રીતે સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે.

વળી સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તત્વરૂપ હેતુને પ્રમાણભૂત
સ્વીકારવામાં આવે તો સંશયની અનિવૃત્તિરૂપ દોષ પણ પ્રાપ્ત

થાય છે. એટલે કોઈ પણ વસ્તુની અસત્તા સાબિત કરવા સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તત્વરૂપ હેતુને માન્ય ગણી શકાય નહીં. જો સર્વજનરૂપ હેતુથી વસ્તુની અસત્તા સિદ્ધ કરવામાં આવે અને તેને પ્રામાણિક માનવામાં આવે તો જેમ સર્વજનરૂપ હેતુ દ્વારા ખરવિષાણુદિની અસત્તા પ્રતીત થાય છે તેવી જ રીતે તે જ સર્વજનરૂપ હેતુથી ધર્મની પણ અસત્તા સિદ્ધ થાય. પરંતુ ધર્મની અસત્તા તો તમે પણ સ્વીકારતા નથી. માટે તમે જે ‘સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તત્વરૂપ’ હેતુથી સર્વજની અસત્તા સિદ્ધ કરવા જાવ છો—તે તમારું કાર્ય આપાત-રમણીય—અવિચારિત જ છે.

વળી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાત્મક વિજ્ઞાન પણ સાક્ષાત્ ઉત્પન્ન ન થવાથી તેમજ સંપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક ન હોવાથી પરમાર્થતઃ—વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ નથી. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાત્મક વિજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણુત્વાભાવ અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. અનુમાન પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તં વિજ્ઞાનમ્, અપ્રત્યક્ષં, ગ્રાહ્યમહીતૃવ્યતિ-રિક્તનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મકત્વાત્, ધૂમાદગ્નિજ્ઞાનવત્ ”

અર્થાત્ જેવી રીતે ‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાન્’ આ વહ્નિસાધક અનુમાનમાં જેમ અનુભિત્યાત્મક વહ્નિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય—ગ્રાહકથી ભિન્ન ધૂમરૂપ નિમિત્તથી ઉત્થાપિત પ્રત્યયરૂપ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનાત્મક પ્રત્યક્ષ પણ ગ્રાહ્યગ્રાહકથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયરૂપ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રત્યયસ્વરૂપ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ જ છે.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાત્મક વિજ્ઞાન પણ અપ્રત્યક્ષ છે તે સિદ્ધ થયું.

વળી જેવી રીતે વહુન્યનુમિતિ જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત વહ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો હૃદયે વિપક્ષ છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં પણ કેવલજ્ઞાન એ વિપક્ષ છે.

(૨) વળી ‘ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તં વિજ્ઞાનમ્ અપ્રત્યક્ષમ્’ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તકં વિજ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ છે. આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષાદિનો વિરોધ કરતી નથી કારણ કે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તકં વિજ્ઞાન સાક્ષાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક નથી. જે વિજ્ઞાન સાક્ષાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક હોય તે જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. આથી અસાક્ષાત્ અને અસંપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક જે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તકં વિજ્ઞાન તેના પ્રત્યક્ષત્વની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થાય છે. આથી આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યક્ષનો વિરોધ કરી શકતી નથી એ ફલિત થાય છે.

(૩) વળી “ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તં વિજ્ઞાનમ્ અપ્રત્યક્ષમ્ ગ્રાહ્ય-ગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મકત્વાત્” આ અનુમાનમાં હેતુનું પક્ષમાં નહીં રહેવાના લક્ષણવાળો અસિદ્ધિ નામનો દોષ પણ નથી, કારણ કે હેતુ પક્ષમાં વૃત્તિ છે. સ્વભાવથી જ તાદશ-પક્ષ વૃત્તિપણાએ તેવી પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત વિજ્ઞાન ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયાત્મક છે, એ પ્રતીતિ દેખાય છે. જે યથોદ્ધિત વિજ્ઞાનનો ગ્રાહ્યગ્રહીતૃ-વ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયાત્મકત્વ સ્વભાવ ન સ્વીકારવામાં આવે તો યથોદ્ધિત વિજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તત્વનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય.

(૪) પુનઃ શંકાકાર ઉક્ત અનુમાનમાં વ્યભિચારદોષની શંકા કરતાં કહે છે કે-ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત વિજ્ઞાન રૂપ પક્ષમાં અપ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ કરવા તમે જે અનુમાન કયું છે તે

અનૈકાન્તિક-વ્યભિચારદોષથી દુષ્ટ હોવાથી અપ્રમાણ છે. સાધ્યા-ભાવાધિકરણનિરૂપિત વૃત્તિત્વને વ્યભિચાર દોષ કહેવામાં આવે છે. જેમ ‘દ્રવ્યં સત્ત્વાત્’ આ અનુમાનમાં સત્ત્વરૂપ હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે દ્રવ્યત્વ રૂપ સાધ્યના અભાવનું અધિકરણ જે ગુણકર્મ તન્નિરૂપિત વૃત્તિતા સત્ત્વ રૂપ હેતુ ઉપર છે. તે પ્રમાણે અહીં પણ અપ્રત્યક્ષત્વ રૂપ સાધ્યનો અભાવ જે પ્રત્યક્ષત્વ તદ્ધિકરણ જે અસ્મદ્વીય પ્રત્યક્ષ તન્નિરૂપિત વૃત્તિતા ગ્રાહ્યગ્રાહીત્વ-વ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયત્વ રૂપ હેતુ ઉપર છે. તેથી પ્રકૃત હેતુ વ્યભિચારી છે. અને વ્યભિચારી જે હેતુ તેનાથી વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી.

આ શંકાનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે—અહીં અનૈકાન્તિક નામનો દોષ નથી, કારણ કે પૂર્વે કહેલા કેવળજ્ઞાન રૂપી વિપક્ષમાં ગ્રાહ્યગ્રાહીત્વવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયત્વરૂપ હેતુની સત્તા નથી, વિપક્ષમાં જે હેતુની સત્તા હોય તો જ વ્યભિચારી દોષ થઈ શકે. તે કેવળજ્ઞાનમાં તથાવિધ સર્વજ્ઞ પુરૂષરૂપ અર્થ અને વિષય ઉભય નિમિત્તભૂત છે. તે (કેવળ) જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે ચાર ઘાતિ કર્મને અપાવનાર તીર્થ કર વગેરે સર્વજ્ઞ પુરૂષોને જ હોય છે. જેને તેને આ જ્ઞાન હોતું નથી.

(ખ) વળી ઉક્ત અનુમાનઘટક હેતુમાં સાધ્યાભાવવ્યાખ્યત્વ-રૂપ વિરોધ નામના દોષનો અભાવ હોવાથી હેતુ વિરૂદ્ધ નથી. જેમ ‘અયં ગૌઃ અશ્વત્વાત્’ આ અનુમાનમાં ગોત્વાભાવરૂપ સાધ્ય-ભાવવ્યાખ્યપણું અશ્વત્વરૂપ હેતુમાં હોવાથી અશ્વત્વ હેતુ વિરૂદ્ધ છે. અને તેનાથી અનુમાન સાધી શકાતું નથી. પણ આ અનુમાનમાં તો હેતુ વિપક્ષમાત્રવૃત્તિ નથી તેથી વિરોધ દોષ લાગતો નથી.

શંકા-અહીં કહાય કોઈ એમ શંકા કરે કે-પ્રકૃત અનુમાનમાં વિરોધ દોષ અપ્રતિહાર્ય જ છે. કારણ કે સાધ્યાધિકરણમાં નહીં રહેનારો જે હેતુ તે વિરૂદ્ધ કહેવાય છે. તો અહીં ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા સિવાય કેવળ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ આંતરહેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ અનુમિતિમાં અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યની સત્તા છે પણ ગ્રાહ્ય-વિષય અને ગ્રાહક-જ્ઞાતાથી વ્યતિરિક્ત-લિપ્ત નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે પ્રત્યય તદ્દરૂપ હેતુની સત્તા નથી, તેથી વિરૂદ્ધ દોષ અહીં અનિવાર્ય જ છે.

સમાધાન-ઉપરોક્ત શંકા યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે અનુમાન દ્વારા ઉત્પન્ન થનાર અનુમિત્યાત્મકજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કારણ તરીકે રહે છે જ. જેમ ધૂમથી વહ્નિનું અનુમાન કરનાર વ્યક્તિ પહેલાં મહાન આદિ સ્થાનોમાં વહ્નિ અને ધૂમનું આક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરે છે ને પછી પર્વત સમીપે જઈ ધૂમને જોઈ વ્યાપ્તિસ્મરણ દ્વારા વહ્નિની અનુમિતિ કરે છે. તેમ અહીં અનુમિતિજ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિયનિમિત્તોત્થાપિત જ છે પણ તેનાથી વ્યતિરિક્ત-લિપ્ત નથી માટે અહીં વિરૂદ્ધ દોષનો અભાવ સિદ્ધ છે.

શંકા-પુનઃ કોઈ એમ કહે કે-ગ્રાહ્યગ્રાહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મક હેતુ ઘટક જે નિમિત્ત પદ તેનો અર્થ સાક્ષાત્ નિમિત્તવડે ઉત્થાપિત એવો થાય છે તેથી પ્રસ્તુત અનુમાનમાં સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિયનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મકત્વનો અભાવ છે તેથી પૂર્વમાં જણાવેલ વિરૂદ્ધ દોષ દુર્નિવાર જ છે.

સમાધાન-તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે-સમવ્યાખ્યત્વ રૂપવડે હેતુમાં વિરૂદ્ધપણું હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે હેતુ અને સાધ્યમાં વિરોધનો અભાવ છે. વિશેષ રૂપવડે પણ હેતુ અને સાધ્યનો જો વિરોધ સ્વીકારવામાં આવે તો સમાનાધિકરણ એવા હેતુ અને સાધ્યમાં પણ ચતુર્કિંચિત રૂપવડે વિરોધ પ્રાપ્ત

થવાથી હેતુવ્યવહારનો ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે. ‘વહ્નિમાન્ ધૂમાન્’ આ અનુમાનમાં પણ મહાનસીયધૂમત્વ અને પર્વતીયધૂમત્વ વચ્ચે ઉપાધિકૃત વિરોધ હોવાથી ધૂમ રૂપ શુદ્ધ હેતુ પણ વિરૂદ્ધ થઈ જાય. અને એમ વિશેષ રીતે વિરૂદ્ધ હેતુને પણ જો વિરૂદ્ધ ગણવામાં આવે તો આ જાતનો વિરોધ સર્વાત્ર હોવાથી હેતુ-પદના વ્યવહારનો જ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે.

(૬) અનુમાનમાં દષ્ટાન્ત જો સાધ્યહેતુથી રહિત હોય તો તેનાથી તાદૃશ સાધ્યહેતુક અનુમિતિનો અભાવ સિદ્ધ થાય. પણ પ્રકૃત અનુમાનમાં દષ્ટાન્ત તરીકે સ્વીકારેલ ‘ધૂમાદગ્નિજ્ઞાનવન્’ આ દષ્ટાન્તમાં ધૂમજ્ઞાનથી અગ્નિજ્ઞાનનું અનુમાન કરવામાં આવે છે માટે અનુમિત્યાત્મક જ્ઞાનમાં અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય અને ગ્રાહ્યબ્રહ્મીતુવ્યતિરિક્ત નિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યક્ષત્વરૂપ હેતુની સત્તા છે માટે તેનાથી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ થવામાં વાંધો નથી.

(૭) શંકા-વળી કેઈ શંકા કરે કે-કેવળજ્ઞાનરૂપી વિપક્ષનો આશ્રય કરીને જ ઉક્ત અનુમાનમાં વ્યલિચાર દોષનું વારણ કરેલ છે, પરંતુ હજુ તો ‘કેવલ’ એ વિપક્ષ જ નથી. કારણ કે અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય અને પૂર્વકથિત ગ્રાહ્ય રૂપ હેતુ તે બંને કેવળજ્ઞાનમાં છે.

સમાધાન-ઉપરોક્ત શંકાનું સમાધાન કરતાં અન્યકારકહે છે- ન સાધનાઘગ્રાવૃત્ત્યાદિ, કેવળજ્ઞાનથી અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય ગ્રાહ્ય રૂપ હેતુ બંનેની નિવૃત્તિ થાય છે, અને જે નિશ્ચિતપણે સાધ્ય તથા હેતુના અભાવવાળો હોય તે વિપક્ષ કહેવાય છે. આથી ‘કેવળજ્ઞાન’ એ નિઃશંકપણે વિપક્ષ છે. બીજું કેવળજ્ઞાન તે સાક્ષાત્ અર્થ પરિચ્છેદાત્મક અને સંપૂર્ણપણે અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છે માટે પ્રત્યક્ષ છે. જે અસાક્ષાત્ અને સંપૂર્ણ વસ્તુ પ્રતીતિજનક ન હોય તે જ અપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

પુનઃ પૂર્વપક્ષી ' ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાનમ્ અપ્રત્યક્ષમ્ ' એ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમાં જ શંકા કરે છે કે-ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાનવડે સાક્ષાત્ અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે તો તેને તમો અસાક્ષાત્ અને અસંપૂર્ણવસ્તુપરિચ્છેદાત્મક શાથી કહો છો ?

સમાધાન-તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તજ્ઞાનથી જે અર્થ પ્રતિપત્તિ થાય છે તેમાં ઇન્દ્રિયોનું વ્યવધાનપણું હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય નહીં. અને આમ સાક્ષાત્ અર્થપરિચ્છેદનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વનો પણ અભાવ છે.

પુનઃ પ્રતિપક્ષી કહે છે-ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ થાય છે પરંતુ જ્ઞાનપરિચ્છેદ તો સાક્ષાત્ થાય છે માટે તે પ્રત્યક્ષ જ છે.

સમાધાન-તમારી આ ઉક્તિ પણ ઉચિત નથી. જ્ઞાનોત્પત્તિ સિવાય અર્થપરિચ્છિત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે તે અપ્રત્યક્ષ જ છે; કારણ કે પ્રથમ અસાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવની ઉત્પત્તિ થાય અને પછી તે સાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવપણાને પ્રાપ્ત કરે તે વિરુદ્ધ વાત છે. જે વસ્તુ જેવા સ્વભાવવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેવા સ્વભાવવાળી જ પાછળથી દેખાય છે માટે જો અહીં ઇન્દ્રિયો દ્વારા અસાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો પછી તે સાક્ષાત્ પરિચ્છેદવાળું ન બની શકે. વળી ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાનવડે સર્વ-અવયવથી યુક્ત એવા પદાર્થનો બોધ પણ થતો નથી. જેમ કે નીલાદિગુણુ વિશિષ્ટ ઘટનાં પ્રત્યક્ષથી સંપૂર્ણ સર્વાવયવથી યુક્ત ઘટનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ તારતમ્ય-વ્યાવૃત્તિ વગેરેની પ્રતીતિ થતી નથી. જેમ નરસિંહમાં સિંહનું જ્ઞાન સંપૂર્ણવસ્તુબોધાત્મક નથી પણ વસ્તુના એકદેશબોધાત્મક છે. તેવી રીતે ઘટના અમુક અવયવનું જ્ઞાન થવા માત્રથી તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ વસ્તુપરિચ્છેદાત્મક કહી શકાય

નહીં. આથી ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાન સંપૂર્ણ વસ્તુપરિચ્છેદાત્મક નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૮) શંકા-જો ઇન્દ્રિયાદિમાં અર્થ સ્વભાવત્વકાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો તેનો અર્થની સાથે સંબંધની જ અસિદ્ધિ થાય અને જ્યારે સંબંધની અસિદ્ધિ થાય તો ઇન્દ્રિયાદિમાં લિંગત્વની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થશે.

સમાધાન-ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથે જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકભાવ સંબંધ સકલસિદ્ધાન્તસંમત છે, તેથી અર્થસ્વભાવત્વકાર્યત્વના અભાવમાં પણ ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથે સંબંધ સ્વીકારવામાં કશો બાધ નથી.

શંકા-સામગ્રીના સદ્ભાવમાં ગ્રાહ્યવત-શક્તિમત ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાનજનન સ્વભાવપણું જ પ્રસિદ્ધ છે પણ જ્ઞાપકપણું નથી તો તમોએ કહેલ ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથેનો જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકભાવ સંબંધ કેમ સંગત થઈ શકશે !

સમાધાન-જો સર્વથા ઇન્દ્રિયોનો જ્ઞાનજનન સ્વભાવત્વ જ માનવામાં આવે તો તો અર્થ પ્રતીતિની જેમ જ્ઞાનજનન સ્વભાવત્વની પ્રતીતિ પણ દુર્વાર થાય. અને જો સ્વભાવલેદ સ્વીકારવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાપકપણું સિદ્ધ જ છે.

શંકા-ઇન્દ્રિયોનું અર્થની સાથે જ્ઞાપકપણું હોય તો જ જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવ સંબંધ સ્વીકારી શકાય, અને ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાપકપણું જ્ઞાપકધર્મના અનતિક્રમથી જ થાય છે, અને જ્ઞાપક ધર્માનતિક્રમ સ્વજ્ઞાનમાં અન્ય જ્ઞાન જો કારણભૂત ન હોય તો જ મનાય છે. આથી ઇન્દ્રિયોમાં અજ્ઞાતજ્ઞાપકપણું હોવાથી જ્ઞાપકધર્માતિક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી જેમ ધૂમાદિથી ધૂમજ્ઞાનપૂર્વક વહન્યાદિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દેખાય છે તેમ ઇન્દ્રિયોમાં તેના જ્ઞાનપૂર્વક અર્થજ્ઞાન

જણાતું નથી. અને કદાચ જો સ્વીકારવામાં આવે તો અવ્યવ-
હિતપણાએ વસ્તુપ્રતીતિની અનુપપત્તિ થાય. તેથી જ્ઞાપકધર્માતિ-
ક્રમથી જ્ઞાપકત્વનો અભાવ અને તેથી ઇન્દ્રિયોનો અર્થ-પદાર્થની
સાથે જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવસંબંધ અનુપપન્ન-અસિદ્ધ સાબિત થાય છે!

સમાધાન-ઇન્દ્રિયોમાં અજ્ઞાતજ્ઞાપકત્વસ્વભાવપણું હોવા
છતાં સ્વભાવવિચિત્રતાથી જ જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવ સંબંધનો પણ
સ્વીકાર કરવામાં આવે છે અને તેમ કરવાથી પૂર્વે કહેલી
સઘળી અનુપપત્તિ-આપત્તિ (દોષો) દૂર થાય છે. જેમ ધૂમ-
હેતુક વહ્નિના અનુમાનમાં હેતુ તરીકે સ્વીકારેલ ધૂમમાં ધૂમ
માત્રની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે પણ તેમાં નીલત્વ-કપિશત્વ
વગેરે ધર્મ વિશેષની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. તેવી જ
રીતે પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પણ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત વિજ્ઞાનરૂપ
પક્ષમાં ગ્રાહ્યબ્રહ્મીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્ત માત્રથી પરોક્ષમાત્રતા
અપેક્ષિત છે તેમાં સર્વસાધર્મ્યનો અભિનિવેશ કરવો તે અનુ-
ચિત જ છે. વળી ગ્રાહ્યબ્રહ્મીતૃમાત્રાપેક્ષિત હોવાથી વિપક્ષરૂપે
સ્વીકારેલ કેવળજ્ઞાનમાં વ્યભિચારી દોષ પણ લાગતો નથી.

પ્રતિપક્ષી પુનઃ શંકા કરતાં કહે છે-કેવળજ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય-
બ્રહ્મીતૃમાત્રનું અપેક્ષિતપણું જ અનુપપન્ન છે કારણ કે તેમાં ગ્રાહ્ય
અને ગ્રાહકથી ભિન્ન કર્મક્ષયરૂપ નિમિત્તની પણ વિદ્યમાનતા છે.

સમાધાન-જેમ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષાત્મક પક્ષમાં ગ્રાહ્ય
અને ગ્રાહકથી ભિન્ન ક્ષયોપશમનું કારણપણું હોવા છતાં પક્ષત્વની
સિદ્ધિ માટે જેમ ક્ષયોપશમરૂપ કારણની ગ્રાહ્યબ્રહ્મીતૃવ્યતિરિક્ત
નિમિત્તત્વ તરીકે વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી તેવી જ રીતે
અહીં પણ વિપક્ષત્વની સિદ્ધિ માટે કર્મક્ષયાદિરૂપ કારણની
ગ્રાહ્યબ્રહ્મીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તત્વરૂપે વિવક્ષા નથી કરી.

(૯) અશેષ—સકળ પદાર્થઆહુક અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચરતિકાન્તપણું પણ કેવળજ્ઞાનને નથી, જે તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો સમસ્ત પદાર્થ આહિત્વ અને સર્વજ્ઞાઆહુકત્વ આ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ થાય, અને સર્વજ્ઞ સંબંધી વિવાદ પણ અનુપપન્ન થાય.

હવે અહીં પૂર્વપક્ષીએ પહેલાં જે સર્વજ્ઞનું અનુમાન પ્રમાણગોચરતિકાન્તપણું સિદ્ધ કર્યું હતું તેનું ખંડન કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે—તે તમારું કથન યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે ધર્માદયઃ. કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષાઃ, જ્ઞેયત્વાત્, ઘટવત્, આ અનુમાન દ્વારા ધર્માદિરૂપપક્ષમાં જ્ઞેયત્વ હેતુવડે કિંચિન્નિષ્ઠપ્રત્યક્ષવિષયત્વની સિદ્ધિ થાય છે. આથી સર્વજ્ઞમાં પણ જ્ઞેયત્વની સત્તા હોવાથી અનુમાન દ્વારા સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષવિષય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

પ્રતિપક્ષીની શંકા—સર્વે ધર્માદયઃ, કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાઃ, જ્ઞેયત્વાત્, ઘટવત્, આ અનુમાન નથી પણ અસદ્ અનુમાન—અનુમાનાભાસ છે, કારણ કે અહીં જેને પક્ષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે તે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ યુક્ત છે. જેમ અહીં સર્વધર્માદિ એ પક્ષ છે, તેમાં અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષવડે પ્રત્યક્ષત્વ એ સાધ્ય છે પણ તે પ્રત્યક્ષ કોઈને પણ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અહીં ‘આશ્રયાસિદ્ધિ’ નામનો દોષ આવે છે. વળી જ્ઞેયત્વ રૂપ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યના અભાવથી વિશિષ્ટ અભાવ રૂપ પદાર્થમાં પણ વિદ્યમાન છે; માટે તે અસદ્ધેતુહેત્વાભાસથી પણ અનુમાન સિદ્ધ થાય નહીં. વળી દષ્ટાન્ત જે ‘ઘટવત્’ આપવામાં આવ્યું છે તે પણ સાધ્યથી વિકલ-રહિત છે. દષ્ટાન્ત તે જ થઈ શકે જે હેતુ અને સાધ્ય ઉભયથી યુક્ત હોય. પણ અહીં ઘટ રૂપ દષ્ટાન્તમાં જાત્યન્તર ઘટત્વનું પ્રત્યક્ષ થાય છે પણ પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ છે.

માટે 'ઘટ' ને દષ્ટાન્ત તરીકે ગણી શકાય નહીં. ખીજું અહીં વિપક્ષ તરીકે 'ન કિચ્છિત્'નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે 'ન કિચ્છિત્' એટલે તુચ્છ, તે તુચ્છમાં જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુની સત્તા હોવાથી વિપક્ષવ્યાવૃત્તત્વનો અભાવ છે.

આથી પક્ષસત્ત્વ-સપક્ષસત્ત્વ-વિપક્ષાસત્ત્વ-અસત્પ્રતિપક્ષિતત્ત્વ અને અબાધિતત્ત્વરૂપ પાંચ કારણોની અનુપપત્તિ થતી હોવાથી આ અનુમાન સંભવી શકતું નથી.

૧૦) સમાધાન-જે તમે પક્ષમાં અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વદોષ બતાવ્યો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપ દોષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે અર્થાત્ તે દોષને દોષ તરીકે જો ગણવામાં આવે તો અનુમાનનો સર્વથા ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે. કેમ કે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વરૂપ દોષનો સર્વત્ર સંભવ છે. જેમ કે—'શબ્દઃ અનિત્ય કાર્યત્વાત્' આ અનુમાનમાં પણ વર્ણાદિરૂપ વ્યક્તિસમવેત કાર્યત્વ (અનિત્યત્વ)રૂપહેતુવડે અનિત્યત્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, પણ અનિત્યત્વ કોઈ પણ સ્થાને પ્રસિદ્ધ નથી માટે અહીં અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપદોષ આવવાથી અનુમિતિ થશે નહીં.

જો કદાચ તમે એમ કહેશો કે—'શબ્દઃ અનિત્યઃ' આ અનુમાનમાં અનિત્યત્વજાતિનું ગ્રહણ કરવાથી અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપ દોષ લાગતો નથી, તો ધર્માદયઃ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાઃ આ અનુમાનમાં પણ પ્રત્યક્ષત્વ જાતિનું ગ્રહણ કરીને દોષવારણ તુલ્ય જ છે.

જો 'ધર્માદયઃ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષાઃ' એ અમારા અનુમાનમાં ઇષ્ટ અપ્રત્યક્ષત્વની અસિદ્ધિ થશે એમ તમે કહેશો તો શબ્દાનિત્યત્વ અનુમાનમાં પણ અનિત્યત્વની અસિદ્ધિ સમાન જ છે.

જે તમે એમ કહો છો કે—અનિત્યત્વ એ લૌકિક હોવાથી તેની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, પરન્તુ પ્રત્યક્ષત્વ તો અલૌકિક છે માટે તેની સિદ્ધિ કરવી મુશ્કેલ છે તો તે તમારું કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે અલૌકિક વેદાપૌરુષેયત્વ વગેરેને મેયત્વ તરીકે તમે એ જ સ્વીકારેલા છે તેથી તમે પ્રત્યક્ષત્વ અલૌકિક હોવાથી તેની સિદ્ધિ નહીં થાય એમ કઈ રીતે કહી શકો !

વળી તમે હેતુમાં જે વ્યભિચારી દોષ જણાવ્યો હતો તે દોષ પણ નથી. તમે કહ્યું હતું કે—અભાવમાં જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુની સત્તા છે પણ પ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યની સત્તા નથી તેથી વ્યભિચાર છે તે તમારું કથન અવિચારિત છે. કારણ કે અભાવમાં વસ્તુ-ધર્મપણું હોવાથી અપ્રત્યક્ષત્વ છે જ નહીં. જે તેમાં વસ્તુધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો જ તેમાં વસ્તુત્વનો અભાવ થાય પણ અભાવમાં વસ્તુત્વ છે માટે પ્રત્યક્ષત્વ પણ છે.

વળી વિપક્ષ ‘ ન કિચ્છિન્ ’માં સાધનાવ્યાવૃત્તપણું જે બતાવ્યું હતું તે પણ નથી. જેમાં વસ્તુત્વનો અભાવ છે એટલે જે અત્યન્ત અવિદ્યમાન અર્થાત્ તુચ્છ છે તેમાં જ્ઞેયત્વનો પણ અભાવ છે. જે પદાર્થ પ્રમાણથી જણાવાતો હોય તે જ જ્ઞેય કહેવાય છે.

તુચ્છમાં પ્રમાણ પ્રવૃત્તિનો અસંભવ છે તેથી તેમાં જ્ઞેયત્વ નથી. અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ તુચ્છથી ભિન્ન નથી અર્થાત્ અભિન્ન છે માટે તુચ્છની જેમ તેની પણ અપ્રવૃત્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત અનુમાન સર્વથા નિર્દુષ્ટ હોવાથી સર્વજ્ઞમાં અનુમાનગોચરાતિકાન્તપણાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૧) હવે કેઈ પ્રતિપક્ષી સર્વજ્ઞજ્ઞાનમાં જ્ઞેયત્વને સ્વીકારે છે પણ પ્રત્યક્ષને સ્વીકારતો નથી તે આ પ્રમાણે શંકા કરે છે—

સર્વજ્ઞજ્ઞાનમાં જ્ઞેયત્વપણું હોવા છતાં પ્રત્યક્ષવની અનુપપત્તિ છે. સર્વજ્ઞજ્ઞાનથી અર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું હોવાથી જ્ઞાનમાં જો પ્રત્યક્ષત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો અર્થનું અપ્રત્યક્ષત્વ પ્રાપ્ત થશે. કોઈપણ વસ્તુમાં જ્ઞેયત્વ અને પ્રત્યક્ષત્વ એકાધિકરણત્વેન-સમ-કાળપણે રહી શકતા નથી. અન્ય સર્વજ્ઞગત જ્ઞેયત્વ અને અન્ય સર્વજ્ઞ ગત પ્રત્યક્ષત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે.

સમાધાન-તમે કરેલી શંકા ઉચિત નથી. અર્થબ્રહ્મરૂપ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વનું ઉપપાદન થઈ શકે છે, માટે ઉભય પ્રત્યક્ષત્વ સ્વીકારવામાં કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ નથી. જો ઉભય પ્રત્યક્ષ સ્વીકારવામાં ન આવે તો અર્થ પ્રત્યક્ષવની અસિદ્ધિ થશે. જ્ઞાન સંબંધથી શૂન્ય અને એથી જ અવિકારી-દર્શી જે આત્મા તેના દર્શનનો અયોગ થશે. અને અર્થને જોતાં એવા આત્માની જે ચિદ્વૃષ્ટિ વિક્રિયા તે જ અજ્ઞાન છે એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞપણું અનુપપન્ન-અસિદ્ધ થશે.

શંકા-સાધ્યની સત્તામાં જ જેની સત્તા હોય તે હેતુઅવિનાભૂત કહેવાય છે. એવા અવિનાભૂત હેતુ દ્વારા જ સાધ્યનું અનુમાન ઈષ્ટ છે. પણ યત્ર કવચિત્ કોઈક સ્થાને સાધ્ય અને હેતુનું સામાનાધિકરણ-એકાધિકરણવૃત્તિત્વ હોય તેનાથી સાધ્યનું અનુમાન થઈ શકતું નથી. જેમ કે ધૂમરૂપ હેતુ અગ્નિરૂપ સાધ્યનો અનુમાપક છે, પણ પાનીય-જલનો અનુમાપક નથી. કારણ કે વહ્નયવિનાભૂતપણું ધૂમમાં છે પણ જલમાં નથી. તેવી જ રીતે અહીં પણ અતીન્દ્રિયભાવોમાં જ્ઞેયત્વનું પ્રત્યક્ષત્વાવિનાભૂતપણું ન દેખાવાથી અર્થાત્ જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનો અવિનાભૂત નહીં કિન્તુ વિનાભૂત હોવાથી જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુ દ્વારા પ્રત્યક્ષવની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી.

સમાધાન-સામાન્યથી દષ્ટાનુમાનનીતિનો આશ્રય કરીને જેવી રીતે સૂર્યમાં દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુવડે ગતિમત્ત્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે ત્યાં દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુને ગતિમત્ત્વરૂપ સાધ્યનું અવિનાભૂતપણું નથી છતાં-“ આદિત્યઃ ગતિમાન્ દેશાન્તરપ્રાપ્તેઃ દેવદત્તવન્ ” આવું અનુમાન થાય છે. તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત અનુમાનમાં પણ અતીન્દ્રિયભાવોમાં જ્ઞેયત્વને પ્રત્યક્ષત્વનું અવિનાભૂતપણું ન હોવા છતાં જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુથી પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનું અનુમાન થાય તેમાં કોઈ પણ જાતનો બાધ નથી.

પુનઃ પ્રતિપક્ષીશંકા કરતાં કહે છે કે-તમોએ કરેલું સમાધાન યુક્તિસહ નથી. દેવદત્તમાં ગતિમત્ત્વરૂપ સાધ્યવડે દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુનું અવિનાભૂતપણું દષ્ટ છે તે જ આદિત્યના અનુમાનમાં પણ ગમક બનશે. અને તેથી ત્યાં અનુમાન સાધી શકાશે પણ તમારા અનુમાનમાં તો તેવું કોઈ ગમક નથી માટે દોષ દુર્વાર છે ?

સમાધાન-તમારી જેમ અમારે પણ ઘટમાં જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુનું પ્રત્યક્ષવાવિનાભાવપણું દષ્ટ જ છે. તે જ પ્રસ્તુત અનુમાનમાં ઘટક બનશે. કદાચ તમે એમ શંકા કરો કે-અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષત્વ હોવાથી તમારા અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષત્વાવિનાભૂતપણું જ્ઞેયત્વમાં અદષ્ટ છે તો તમારે પણ દેવદત્તમાં ગગનગતિમત્ત્વવડે દેશાન્તર પ્રાપ્તિનું અવિનાભાવપણું તુલ્ય જ છે.

વળી સાધમ્ય દષ્ટાન્તના અભાવરૂપ દોષ પંચ સાધ્યને નથી. કારણ કે જાત્યન્તર પ્રત્યક્ષવડે ત્યાં પ્રત્યક્ષત્વની અસિદ્ધિ હોવા છતાં સામાન્યપણે પ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ થાય છે. અને વિશેષ અનુગમનો અભાવ હોવાથી સામાન્યતઃ પ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ થાય તે ઉચિત જ છે.

(૧૨) વળી પ્રકૃત અનુમાનમાં વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તનો દોષ પણ નથી. ‘ન કિંચિત્’ એ તુચ્છભાવથી જ્ઞેયત્વની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રતિપાદનના ઉપાય તરીકે તેનું કથન કરવામાં કોઈ દોષ નથી. નહીંતર નિઃસ્વભાવપણાએ તેનાથી અતિપ્રસંગદોષના કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થાય. હવે સિદ્ધાન્તી અન્ય પ્રકાર-વડે પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ બતાવનાર અનુમાનાન્તર આ પ્રમાણે કહે છે. કોઈક અન્ય સ્થાને પ્રસિદ્ધ જે વસ્તુ તેનો જ અન્ય તત્સદૃશ વસ્તુમાં વ્યવહારોપચાર કરાય છે. જેમ શૌર્ય-કૂરતા વગેરે ગુણોવડે ગુણવાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા સિંહ શબ્દનો તાદૃશ ગુણવિશિષ્ટ સિંહલિન્ન ચૈત્રાદિમાં પણ વ્યવહાર કરાય છે. આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રકલાજ્ઞાનયુક્ત કોઈક સર્વજ્ઞલિન્ન પુરૂષમાં પણ સર્વજ્ઞ શબ્દનો વ્યવહાર દેખાય છે. આ વ્યવહાર ત્રિકાલદર્શી સર્વજ્ઞ ભગવન્તમાં થતા સર્વજ્ઞ શબ્દના વ્યવહારની અપેક્ષાએ ગૌણ છે. તેથી સર્વજ્ઞ શબ્દનો મુખ્ય તરીકે જેમાં પ્રયોગ થાય તે લોકાલોક સ્વરૂપવિત્ સર્વજ્ઞની સત્તા અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

આ રીતે શૌર્યાદિ ગુણવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં કરાતો સિંહ શબ્દનો ગૌણ વ્યવહાર જેમાં મુખ્ય રીતે તેનો પ્રયોગ થાય તે સિંહની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ કરે છે. તે જ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રકલાકુશળ વ્યક્તિમાં કરાતો સર્વજ્ઞશબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ સર્વવિત્ મુખ્ય સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે.

પ્રકૃત અનુમાનમાં ‘અનેક શાસ્ત્રકલાસંવેદનયુક્ત કોઈક પુરૂષમાં સર્વજ્ઞ તરીકેનો કરાતો વ્યવહાર તદન્ય મુખ્યાપેક્ષ છે’ આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધવાળી નથી, કારણ કે તેના લક્ષણનો અયોગ છે. જેમ કોઈ પુરૂષ અનુમાનદ્વારા અગ્નિમાં શૈત્યની સિદ્ધિ કરવા વિચાર કરે પણ અગ્નિમાં ત્વગિન્દ્રિયથી

શૈત્યાલાવનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ વિરોધી કહેવાય છે, તેનાથી અનુમિતિ થતી નથી. ઉક્ત અનુમાનમાં એવો કેઈ પ્રત્યક્ષ વિરોધ થતો નથી.

વળી ગૌણત્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભય દ્વારા પક્ષ અને દષ્ટાન્તમાં ગૌણત્વરૂપ હેતુ સિદ્ધ છે.

સાધ્યાલાવાધિકરણમાં હેતુની સત્તા નહીં હોવાથી અનૈકાન્તિક દોષ પણ નથી.

સાધ્ય અને સાધન ઉભય એક અધિકરણમાં પ્રતીયમાન હોવાથી વિરૂદ્ધ દોષનો પણ અભાવ છે.

સાધમ્યદષ્ટાન્ત સાધન ધર્માદિથી અસિદ્ધ નથી કારણ કે સાધ્ય ધર્મ અને સાધન ધર્મ બન્નેની પ્રસિદ્ધિ છે. વિપક્ષમાં સાધનની સત્તા નથી. કારણ કે ચૈત્રમાં ચૈત્ર વ્યવહાર થવાથી વિપક્ષમાં સાધ્ય અને સાધન બન્નેની નિવૃત્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રન્થમાં ‘અનુમાન-પ્રમાણાતિકાન્તત્વરૂપ સર્વજ્ઞત્વપ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષ-અંકન’ નામનું બીજું પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

પ્રકરણ ત્રીજું

આમ પૂર્વપક્ષીએ સર્વજ્ઞમાં જણાવેલ પ્રત્યક્ષગોચરાતિકાન્તત્વ તથા અનુમાનગોચરાતિકાન્તત્વનું ખંડન કરી સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષ વિષય છે તથા અનુમાનગમ્ય છે એ સિદ્ધ કર્યું. હવે અન્યકાર સૂરિદેવ સર્વજ્ઞમાં આગમગોચરાતિકાન્તત્વનું પણ ખંડન કરતાં પૂર્વપક્ષીને જણાવે છે—તમે જે સર્વજ્ઞમાં આગમગોચરાતિકાન્તપણું—આગમપ્રમાણુવિષયત્વાભાવ કહો છો તે તમારું વચન અસિદ્ધ છે. કારણ કે ‘સ્વર્ગકેવલાર્થિના તપોધ્યાનાદિ કર્તવ્યમ્’ સ્વર્ગાર્થી અને કેવલાર્થીએ તપ અને ધ્યાનાદિ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ તપ અને ધ્યાનાદિ અનુષ્ઠાનને આચરનાર સ્વર્ગ અને કેવળજ્ઞાનને મેળવે છે. આ આગમ વચનથી સ્વર્ગી તથા કેવલીની સત્તા સિદ્ધ થાય છે તેમાં જે કેવલી થાય છે તેને જ અમે સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ. આ રીતે આગમ પ્રમાણુથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ છે.

પુનઃ પ્રતિપક્ષી શંકા કરતાં કહે છે—

તમે ભલે આગમ પ્રમાણુથી કેવલી—સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરી પણ જે વચન દ્વારા તમે સર્વજ્ઞને સાધો છો તે આગમવચન જ અમારે અપ્રમાણુ છે, કારણ કે તે પુરૂષકર્તૃક છે. આગમવચનને અપ્રમાણુ સાબિત કરનાર અનુમાન પ્રકાર આ પ્રમાણુ છે. આગમવચનમ્ અપ્રમાણમ્ પુરૂષકર્તૃકત્વાત્, યત્પુરૂષકર્તૃકં તદપ્રમાણં રચ્યા-પુરૂષવાક્યવત્.

આ અનુમાનથી આગમવચનની અપ્રામાણિકતા સદ્ધ થાય છે!

સમાધાન—અમે સર્વજ્ઞપુરુષને આગમના કર્તારૂપે નહીં પણ આગમના વક્તા તરીકે માનીએ છીએ, તેથી તમે જે પુરુષકર્તૃત્વ રૂપ હેતુ દ્વારા આગમવચનને અપ્રમાણુ જણાવો છો તે યુક્તિ-સંગત નથી.

કારણ કે અસિદ્ધ હેતુથી અનુમાન સાધી શકાય નહીં. અમે આગમમાં પુરુષકર્તૃત્વને માનતા ન હોવાથી અમારા મતે તે હેતુ અસિદ્ધ છે. તેથી તેના દ્વારા આગમને અપ્રમાણુ સિદ્ધ કરવાનો તમારો પ્રયાસ નિરર્થક છે. વળી સર્વજ્ઞપુરુષ આગમના કર્તા નથી પણ વક્તા છે આ વાત સ્વશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ પણ નથી, એટલે કે અમારું શાસ્ત્ર પણ સર્વજ્ઞને આગમના વક્તા તરીકે જ સિદ્ધ કરે છે. કારણ કે શ્રી તીર્થંકરદેવો સમવસરણુમાં બિરાજી દેશના આપે છે ત્યારે પ્રારંભમાં ‘નમો તિત્થસ્સ’ (નમસ્તીર્થાય) એ વચનને ઉચ્ચારે છે પણ તેની રચના કરતા નથી.

શંકા—ભલે તમે પુરુષવક્તૃત્વ રૂપ હેતુ દ્વારા આગમમાં પુરુષકર્તૃત્વની અસિદ્ધિ કરી, પણ તેથી તમારે અભીષ્ટ આગમ-પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. જે પુરુષવક્તૃત્વરૂપ હેતુને પ્રામાણ્યની સિદ્ધિમાં તમો કારણભૂત ગણો છો તે જ હેતુ દ્વારા આગમ-અપ્રામાણ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

સમાધાન—જો પુરુષવક્તૃત્વરૂપહેતુનું આશ્રયણ કરી તમે આગમનું અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરશો તો તત્તુલ્યન્યાયાત્-તેની જેમ જ વેદનું પણ અપ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત થશે કારણ કે વેદમાં પણ પુરુષવક્તૃત્વરૂપ હેતુ સમાન છે.

કદાચ તમે કહશો કે અમે વેદમાં પુરુષવક્તૃત્વ માનતા નથી તેથી અમને કેઈ દોષ લાગતો નથી તો આ તમારું વચન ન્યાયસંગત નથી. કારણ કે પુરુષનિષ્ઠ ઉચ્ચારણરૂપ આપાર

સિવાય વેદનું શ્રવણ પ્રત્યક્ષ સંભવી શકતું નથી, અને તમે વેદને શ્રાવણપ્રત્યક્ષ વિષય માનો છો તેથી તમારે અગત્યા-
ન છુટકે વેદને પુરૂષવક્તૃક માનવા જ પડશે.

વળી તમે કહેશો કે અમે વેદોપલબ્ધિમાં પુરૂષવ્યાપારને નહીં પણ આનુપૂર્વીનિયતિભાવાદિને કારણસ્વરૂપે સ્વીકારીએ છીએ. તો અમારે પણ તમારી સમાન જ છે. જેમ તમે બ્રહ્માદિને વેદના ઉત્પાદક રૂપે નહીં પણ આનુપૂર્વીવિશેષરૂપ વેદના વક્તા રૂપે માનો છો તેમ અમે પણ શ્રી તીર્થકરદેવને આગમના ઉત્પાદક રૂપે નહીં પણ આગમના વક્તા તરીકે માનીએ છીએ. આમ પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુથી આગમનું અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાનો તમારો પ્રયાસ નિર્થક છે તે સિદ્ધ થયું.

કદાચ તમે એમ કહેશો કે-જૈનાગમ અર્હંત-તીર્થકરભાષિત હોવાથી અમે તેને અપ્રમાણ કહીએ છીએ. તો તે તમારું કથન કોઈ રીતે માનવા યોગ્ય નથી.

જે વસ્તુ નિશ્ચિત અને અવિપરીત એટલે યથાર્થજ્ઞાનોત્પાદક હોય તેનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરેલ છે. અને એથી આગમ પણ નિશ્ચિત અને યથાર્થ બોધજનક હોવાથી નિઃશંકપણે પ્રમાણ રૂપ જ છે. જો આગમ અનિશ્ચિત અને વિપરીત-અયથાર્થજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે તો જરૂર અપ્રમાણ થાત પણ તેવા જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન ન કરતા હોવાથી આગમ અપ્રમાણ નથી જ. જો નિશ્ચિત અને અવિપરીતજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારને પણ અપ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે તો જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ પ્રમાણભૂત રહે જ નહીં-અને શબ્દપ્રામાણ્યની પણ પ્રમાણ-ભાવથી અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થાય.

તે પ્રામાણ્યનું ઉપાદાન અને ઇતર નિમિત્તના પ્રભાવથી સ્વપરાધીનપણું હોવાથી અર્થબ્રહ્મપરિણામ અને પ્રત્યાયાન્તર-અન્ય પ્રત્યયના અનુભવથી સ્વ અને પરથી જ જ્ઞાપિ-બોધ થાય છે. કર્મ અને કરણથી નિષ્પાદ્ય તે પ્રામાણ્ય ઉભયની અપેક્ષા-વાળું હોવાથી સ્વ-પરથી સ્વકાર્યનું પ્રવર્તન કરે છે.

વિજ્ઞાનનો અર્થ પરિચ્છેદ સ્વરૂપ ધર્મ પણ વ્યતિરિક્ત-લિપ્ત જ છે એમ નહીં, જે એમ માનવામાં આવે તો ‘તસ્ય અયમ્’ તેનો આ, આ રીતનો સંબંધ ઘટી શકે નહીં. જે કથંચિત્ અલિપ્ત માનવામાં આવે તો કથંચિત્ લિપ્ત પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

જ્ઞાનનો પણ પરથી લાવ નથી એમ નહીં અર્થાત્ પરથી લાવ છે-કારણ કે ‘ઇન્દ્રિયમનોડ્યર્થસન્નિકર્ષો હિ જ્ઞાનસ્ય હેતુઃ’ ઇન્દ્રિય મન અને પદાર્થનો સંનિકર્ષ-સંબંધ જ્ઞાનમાં કારણ છે, એ વચનથી પરથી લાવની સિદ્ધિ થાય છે.

હવે આ વિષયને છોડી પૂર્વપક્ષી સર્વજ્ઞવિષયમાં પ્રશ્ન કરે છે.

શંકા-આગમનું નિત્યપણું હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞની કલ્પના વ્યર્થ છે !

સમાધાન-વિહિત-કૃત અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયાના ફલસ્વરૂપ હોવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે.

શંકા-સર્વજ્ઞ અદૃશ્ય-પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી તેને વિહિતાનુષ્ઠાનફલસ્વરૂપે કલ્પવા તે અનુપપન્ન-અસિદ્ધ છે.

સમાધાન-જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય તેને જ સ્વીકારવામાં આવે અને જે પ્રત્યક્ષવિષય ન હોય તેનો અભાવ માનવામાં

આવે તો સ્વર્ગાદિ પદાર્થો પણ તે જ રીતે અપ્રત્યક્ષ છે તેથી તેની પણ તમારે અનુપપત્તિ-અસત્તા સ્વીકારવી જોઈએ, પણ તેની તમે અપ્રત્યક્ષ છતાં અસત્તા માનતા નથી અને સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ છે માટે તેની કલ્પના વ્યર્થ છે એમ કહેવા તૈયાર થયા છો તે તમારો આ પ્રયત્ન તદ્દન અસંગત છે.

શંકા-સ્વર્ગ વગેરે સુખાદિરૂપ હોવાથી તે દશ્ય-પ્રત્યક્ષવિષય બને તે ન્યાયયુક્ત છે.

સમાધાન-સુખાદિ પ્રત્યક્ષવિષય હોવા છતાં પ્રકૃષ્ટસુખવિશેષરૂપ સ્વર્ગ તો અપ્રત્યક્ષ જ છે. વળી અત્તિપ્રસંગ દોષ હોવાથી ‘સુખમાત્રાનુભવરૂપ સ્વર્ગ છે’ એમ પણ માની શકાય નહીં. જો એમ માનવામાં આવે તો તેવા સુખાનુભવરૂપ સ્વર્ગનો સદ્ભાવ જ્યાં ક્યાંથી થતો હોવાથી તમારા મતે ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ ઇત્યાદિ ચોદક-પ્રેરક વાક્ય નિરર્થક થશે. જો તમે એમ કહેશો કે અમારે સુખ સામાન્ય દર્શનથી પ્રકૃષ્ટસુખવિશેષરૂપ સ્વર્ગની અનુમાન દ્વારા સિદ્ધિ નિર્બાધ-દોષરહિત છે તો અમારે પણ તેની જેમ જ્ઞાન સામાન્ય દર્શનથી પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવિશેષરૂપ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અનુમાન દ્વારા શક્ય જ છે.

(૧૪) આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીએ આગમમાં પુરૂષવકતૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા પુરૂષકતૃત્વનું ખંડન કર્યું. હવે પૂર્વપક્ષી પુરૂષવકતૃત્વમાં જ અન્યોન્યાશ્રયનું ઉદ્ભાવન કરતાં કહે છે.

શંકા-સર્વજ્ઞ-તીર્થંકરદેવ શ્રી ભગવતીજી કલ્પસૂત્ર વગેરે આગમશાસ્ત્રના વક્તા હોવાથી આગમના પ્રતિપાદનમાં સર્વજ્ઞ-કેવલીની અપેક્ષા છે અને કેવલીપણું આગમકથિત સદ્નુષ્ઠાન-ફલસ્વરૂપ હોવાથી કેવલી બનવામાં આગમની અપેક્ષા છે, આમ પરસ્પરની અપેક્ષા હોવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે,

અને ‘અન્યોન્યાશ્રયાણિ કાર્યાણિ ન પ્રકલ્પન્તે’ એ વચનાનુસાર અન્યો-
ન્યાશ્રય દોષદુષ્ટ કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી તેથી તમોએ માનેલ
પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુ પણ અન્યોન્યાશ્રય દોષઅસ્ત હોવાથી
તેનાથી આગમ પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કંઈ રીતે થઈ શકે !

સમાધાન—આ રીતનો અન્યોન્યાશ્રય દોષ તમારે પણ સમાન
છે. હિરણ્યગર્ભાદિ વેદના વક્તા હોવાથી વેદમાં હિરણ્યગર્ભાદિની
અપેક્ષા છે અને હિરણ્યગર્ભાદિ વેદકથિતાનુષ્ઠાન ફલરૂપ હોવાથી
તેમાં વેદની અપેક્ષા છે. આમ એકની સિદ્ધિમાં બીજાની અપેક્ષા
હોવાથી પરસ્પરાશ્રયરૂપ દોષ તમારે પણ પ્રાપ્ત થાય જ છે.

જો તમે એમ કહોશો કે—અમારા મતે આ દોષ હિરણ્ય-
ગર્ભાદિની અસત્તામાં પ્રયોજક થતો નથી તો અમે પણ કહીશું
કે અમારે પણ આ દોષ સર્વજ્ઞ—કેવલીની અસત્તામાં પ્રયોજક
થતો નથી. ‘યશ્ચોભયોઃ સમો દોષઃ, પરિહારોઽપિ તત્સમઃ’ જે બન્નેમાં
એકસરખો દોષ હોય છે તેનો પરિહાર પણ તેના સરખો જ
થાય છે.

વળી તમે એમ પણ કહી શકો તેમ નથી કે અમે હિરણ્ય-
ગર્ભાદિને વેદકથિતાનુષ્ઠાન ફલસ્વરૂપ માનતા ન હોવાથી અમારે
ઈતરેતરાશ્રય દોષ લાગતો નથી, કારણ કે હિરણ્યગર્ભાદિને પણ
વિશેષપણે વેદકથિતાનુષ્ઠાનફલપણું છે.

શંકા—અમારે ને તમારે વિષમતા છે. અમે વેદને અનાદિ
માનીએ છીએ, અને તેથી વક્તા હિરણ્યગર્ભાદિકને અનાદિ
સ્વીકારીએ છીએ. પણ તમે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞને અનાદિ-
સ્વીકારતા નથી.

સમાધાન—અમે પણ આગમ તથા તેના વક્તા સર્વજ્ઞ
ઉભયને અનાદિ માનીએ જ છીએ. તેથી સમાનતામાં કોઈ

બાધક નથી. જો તમે એમ કહેશો કે અમે હિરણ્યગર્ભાદિને અન્ય વેદવક્તૃવેદવક્તા તરીકે માનીએ છીએ તેથી તમારે અમારી સાથે વિષમતા પ્રાપ્ત થશે તો આ પણ તમારું કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે અમે પણ અન્ય અરિહંતપ્રભુએ ઉક્ત આગમને જ અરિહંતપ્રભુ પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્વીકારીએ છીએ. અરિહંતપ્રભુ દેશનાના પ્રારંભમાં ‘જહા પુવ્વતિત્થં કરેહિં નિદ્દિઠ્ઠં’ જેમ પૂર્વના તિર્થંકરોએ કહ્યું છે તેમ હું કહું છું, એ પ્રમાણે કહે છે.

શંકા-એમ છતાં અમે હિરણ્યગર્ભાદિને અન્યવેદવક્તૃત્વાનપેક્ષિત વેદવક્તૃપણું માનતા નથી પણ અન્યવેદવક્તૃત્વાપેક્ષિત વેદવક્તૃપણું જ માનીએ છીએ અને તમે અરિહંતપ્રભુમાં અન્ય-અર્હંદુકતવાનપેક્ષિતાગમવક્તૃત્વનો સ્વીકાર કરો છો. આ રીતે તમારે ને અમારે અપેક્ષિત અને અનપેક્ષિત દ્વારા વૈષમ્ય છે.

સમાધાન-તમારી આ વાત અમારા દર્શનનું તમને અનભિજ્ઞપણું સૂચવે છે. અમે પણ અન્ય અરિહંતદેવે પ્રતિપાદન કરેલ આગમને જ અરિહંતપ્રભુ પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનીએ છીએ. તેથી અમારે અન્ય-અર્હંદુકતવાપેક્ષિતાગમવક્તૃપણું હોવાથી અપેક્ષિતત્વ તમારી જેમ જ છે. જે આનુપૂર્વીથી અન્ય તીર્થંકરદેવોએ આગમનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેજ આનુપૂર્વીથી વર્તમાનમાં પણ તીર્થંકરદેવ આગમનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે સમાનતામાં કેઈ પણ જાતનું વૈષમ્ય નથી. વળી પ્રતિપક્ષી શંકા કરતાં કહે છે—

ભલે આ રીતનું સામ્ય તમે સિદ્ધ કર્યું છતાં વૈષમ્ય તો સ્પષ્ટ જ છે. અમારા મતે હિરણ્યગર્ભાદિમાં હિરણ્યગર્ભાદિકતૃક-વેદાપદેશકાલાવચ્છેદને (કાલમાં) અન્યવેદવક્તૃમુખાધીતપણું

અને વેદવક્તૃપણું ઉભય છે જ્યારે તમારા મતે અરિહંતમાં અર્હતકર્તૃકાગમોપદેશકાલાવચ્છેદન (અરિહંતપ્રભુ જે કાળમાં આગમનો ઉપદેશ કરે છે તે કાળમાં) આગમ વક્તૃપણું હોવા છતાં તદન્યાર્હન્મુખાધીતત્વનો અભાવ છે.

સમાધાન—તમે જેમ જ્ઞાતિસ્મરણાતિશયવડે હિરણ્યગર્ભાદિમાં વેદવક્તૃપણું માનો છો તેમ અમે પણ આગમોપદેશકાલમાં કેવલજ્ઞાનરૂપ અતિશયથી અરિહંતમાં આગમવક્તૃપણું માનીએ છીએ. અને અન્યકાલાવચ્છેદન તે અરિહંતમાં અન્યાગમવક્તૃમુખાધીતપણું પણ રહે છે તેથી તમારી સામે સમાનતામાં કોઈ બાધ નથી.

જો તમે એમ કહોશો કે—અમારા હિરણ્યગર્ભાદિ વેદના વક્તા છે અને તમારા અરિહંત તો વેદના નહીં પણ આગમના વક્તા છે; આમ અમારી સાથે તમારે અસમાનતા પ્રાપ્ત થશે, તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે અરિહંતે પ્રતિપાદન કરેલ આગમમાં વેદલિન્નપણું હોવા છતાં ન્યાયમાર્ગતુલ્યતા ઉભયમાં એકસરખી હોવાથી વેદ અને આગમમાં સમાનતા નિર્બાધ છે.

શંકા—વેદ અને આગમ પરસ્પર લિન્ન વસ્તુ છે તો આગમમાં વેદીયન્યાયમાર્ગતુલ્યતા કેવી રીતે હોઈ શકે અને જો એ ન હોય તો ન્યાયમાર્ગતુલ્યતારૂપ હેતુથી વેદ અને આગમને સમાન કઈ રીતે માની શકાય !

સમાધાન—જો તમે વેદલિન્ન આગમમાં વેદીયન્યાયમાર્ગતુલ્યતાનો અભાવ જણાવશો તો અમે પણ આગમલિન્ન વેદમાં આગમીયન્યાયમાર્ગતુલ્યતાનો અભાવ કહીશું; તેથી ન્યાયમાર્ગતુલ્યતાનો સદ્ભાવ જેમ વેદમાં છે તેમ આગમમાં પણ છે જ એ તમારે સ્વીકારવું પડશે. નહીંતર તમારા મતે જેમ આગમ

અવેદ છે તેમ અમારા મતે વેદ અનાગમ છે. તેથી વેદમાં અમે કહેલ ન્યાયમાર્ગતુલ્યતાનો અભાવ હોવાથી તેમાં પણ અપ્રામાણ્યની પ્રાપ્તિ થશે. તેમ છતાં તમે એમ કહેશો કે-તમારા આગમની પ્રામાણિકતામાં વિગાન-વિરોધ છે તો અમે કહીશું કે-તમારા વેદના પ્રામાણ્યમાં તે વિરોધ સમાન જ છે.

પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યના વિચારમાં વેદ તથા આગમમાં આટલી સમાનતા હોવા છતાં તમે એમ કહેશો કે-તો પણ અમારે વેદ જ પ્રમાણભૂત છે પણ આગમ પ્રમાણ નથી તો આ તમારું વચન મદિરાનું પાન કરનાર ઉન્મત્ત-વિવેકવિકલ પુરૂષને પ્રમાણભૂત થાય, પણ બુદ્ધિમાન વિચારશીલ વ્યક્તિને કદી પણ પ્રતીતિ જનક થઈ શકે નહીં. આ રીતે પૂર્વપક્ષીએ આગમ પ્રમાણમાં જણાવેલ અન્યોન્યાશ્રયદોષનો પરિહાર થવાથી આગમકથિત-સદ્વૃષ્ટાનંદપણું હોવાથી આગમથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રંથમાં ‘આગમપ્રમાણા
તિકાન્તત્વરૂપ સર્વજ્ઞત્વપ્રતિષેધપૂર્વપક્ષખંડન’
નામનું ત્રીજું પ્રકરણ પૂરું થયું.

[illegible]

(૧૫) આ રીતે સર્વજ્ઞમાં પૂર્વપક્ષીએ જણાવેલ પ્રત્યક્ષ-
ગોચરાતિકાન્તત્વ-અનુમાનગોચરાતિકાન્તત્વ અને આગમગોચ-
રાતિકાન્તત્વનું અનેક પ્રબલ યુક્તિઓ દ્વારા ખંડન કરી અન્યકાર
આ પ્રકરણમાં ઉપમાનગોચરાતિકાન્તત્વનું પણ ખંડન કરે છે.

ઉપમાન-સાદૃશ્યજ્ઞાનથી પણ વસ્તુનો યોગ્ય થાય છે. જેમ કેાઈ આમીણે કેાઈ આરણ્યકને પૂછ્યું. ‘ગવયઃ કીદૃશઃ.’ ગવય કેવો હોય ! તેના જવાબમાં આરણ્યકે કહ્યું ગોસદૃશઃ, ગાયના જેવી જેની આકૃતિ હોય તે ગવય કહેવાય. આ પ્રમાણે ગવયમાં ગોસાદૃશ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જંગલમાં ગયેલ તે આમીણે ગવયને બોલ્યો. ત્યાં તેને પૂર્વજ્ઞાત અતિદેશવાક્યાર્થનું સ્મરણ થયું અને ‘અયં ગવયઃ.’ આ ગવય છે, એ રીતનું શક્તિજ્ઞાન થયું. અહીં ગો તથા ગવય બન્ને પ્રત્યક્ષ હોવાથી શક્તિજ્ઞાન થાય છે પણ સર્વજ્ઞના વિષયમાં સર્વજ્ઞ તથા તત્સદૃશ આ બન્ને અસ્મદ્વાદિ પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી સર્વજ્ઞ ઉપમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી-આમ પૂર્વપક્ષીએ પહેલાં જણાવ્યું હતું તેનો ઉત્તર આપતાં અન્યકાર મહાત્મા જણાવે છે-તમોએ સર્વજ્ઞમાં જણાવેલ ઉપમાન ગોચરતિકાન્તપણું ન્યાયસંગત નથી. હૃદયગત સમસ્ત સંશયપરિચ્છેદ-નાશાદિથી જેમણે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત કર્યા છે તેમને અન્ય સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિમાં તત્સાદૃશ્ય પ્રતીતિની સિદ્ધિ થાય છે. જેણે ગો-ગવયને અહણ્ય કર્યા નથી તેને ગોમાં ગવયસાદૃશ્યની પ્રતીતિ અને ગવયમાં ગોસાદૃશ્યની પ્રતીતિની અસિદ્ધિ થાય છે. પણ તેટલામાત્રથી ગોમાં ઉપમાન

ગોચરાતિકાન્તત્વ-ઉપમાનપ્રમાણજન્ય પ્રત્યક્ષવિષયત્વાભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં કારણ કે તેનો અસ્વીકાર છે, અર્થાત્ પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરુષોએ ગોમાં ઉપમાન ગોચરાતિકાન્તત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી. એટલે કે ગવયમાં ગો સાદશ્યજ્ઞાનથી શક્તિ-જ્ઞાન થાય છે એ સિદ્ધ થયું છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ સર્વજ્ઞ તથા તત્સદશને નહીં જોનાર મનુષ્યને પણ ઉપમાન પ્રમાણથી તત્સાદશ્યની પ્રતીતિ થાય છે તે સિદ્ધ કરવાથી સર્વજ્ઞમાં પૂર્વપક્ષીએ જણાવેલ ઉપમાન ગોચરાતિકાન્તત્વનું આપોઆપ ખંડન થઈ ગયું.

(૧૬) શંકા-તમારું પૂર્વોક્ત કથન ત્યારે જ સંગત થઈ શકે જ્યારે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ કોઈને પણ થઈ હોય, પરંતુ તેની ઉપલબ્ધિ જ કોઈને થતી નથી તો સાદશ્યજ્ઞાન કેમ થઈ શકે? ઉપમાન તેનું થાય જેનું પ્રત્યક્ષ થતું હોય, પ્રત્યક્ષ વગર ઉપમાન થઈ શકે નહીં.

સમાધાન-વિકલ્પની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થવાથી તમારું કથન યથાર્થ નથી, અમે તમને (પ્રતિપક્ષીને) એમ પૂછીએ છીએ કે-શું સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી ગ્રહણ કરાતા નથી કે અપ્રમાણથી! જો એમાં બીજો પક્ષ એટલે અપ્રમાણથી સર્વજ્ઞ ગ્રહણ થઈ શકતા નથી એ પક્ષ તમારે અભિમત છે તો એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, એતો સિદ્ધસાધન જ થયું. અમે પણ અપ્રમાણથી સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ માનીએ જ છીએ.

(૧૭) જો તમે પ્રથમ પક્ષ એટલે પ્રમાણથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ-ઉપલબ્ધિ થતી નથી એમ કહેશો તો અમે તમને પૂછીશું-શું તદ્દગ્રાહક પ્રમાણથી ઉપલબ્ધિ થતી નથી કે અતદ્દગ્રાહક પ્રમાણથી! જો તમે કહેશો કે-તદ્દગ્રાહક પ્રમાણથી

નથી અહણ કરાતા, તો તે યુક્તિયુક્ત નથી. તદ્દનું અહણ કરનાર જે પ્રમાણુ તે તદ્દનું અહણુ ન કરે એ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે. તદ્દ્રાહક પ્રમાણુથી તદ્દનું અવશ્ય અહણુ થાય જ. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ આહણુ પ્રમાણુથી સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-સિદ્ધિ થાય તે નિઃસંદેહ છે.

(૧૮) જો કહેશો કે-અતદ્દ્રાહક પ્રમાણુથી સર્વજ્ઞ અહણુ કરાતા નથી. તો આ તમારા વચનથી ઉલટી સર્વજ્ઞના અભાવની અસિદ્ધિ જ થાય છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે એમ સાબિત થાય છે. જે વસ્તુનો આહક જે ન હોય તેનાથી તે વસ્તુનું અહણુ ન થાય તેથી તે વસ્તુની અસત્તા નહીં પણ સત્તા જ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ઘટાઆહક-ઘટને ન અહણુ કરનાર પ્રમાણુથી ઘટનું અહણુ-બોધ ન થવા છતાં પણ ઘટની વિદ્યમાનતા જ સિદ્ધ થાય છે. પટાદિઆહક પ્રમાણુવડે અહણુ ન કરાતા ઘટાદિ પદાર્થો નથી એમ નહીં, પરંતુ છે જ એવો લોકમાં અનુભવ થાય છે.

(૧૯) જો તમે કહેશો કે-ઘટાદિઆહક પ્રમાણુ હોવાથી ઘટાદિની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે. પણ સર્વજ્ઞઆહક કોઈ પ્રમાણુ જ નથી તો કઈ રીતે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-પ્રતીતિ થઈ શકે !

(૨૦) તો અમે તમને પૂછીશું-શું તમને જ સર્વજ્ઞસાધક પ્રમાણુનો અભાવ છે કે સર્વપ્રમાતાઓને પણ અભાવ છે ! જો તમારે જ સર્વજ્ઞઆહક પ્રમાણુનો અભાવ છે. ત્યારે તો સિદ્ધ સાધન જ છે, અર્થાત્ તમારા મતે સર્વજ્ઞસાધક પ્રમાણુ પ્રાપ્ત ન થાય તે નવાઈ જેવું નથી. કારણ કે એક તો તમારાથી સર્વજ્ઞ પરોક્ષ હોવાથી તદ્દ્રાહક પ્રમાણુનો તમારે અભાવ છે, અને બીજું તમને પ્રવચનના અર્થનો બોધ પણ નથી. સર્વજ્ઞ-દેવે પ્રતિપાદન કરેલ આગમના અર્થને જાણનાર હોય તેમના

માનસ પ્રત્યક્ષ વિષય સર્વજ્ઞ થાય છે. પણ તમે તો જિન-પ્રવચનના અર્થને જાણતા નથી તેથી તમારા મતે કંઈ રીતે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-સિદ્ધિ થઈ શકે !

હવે જો સર્વપ્રમાતાઓના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક કોઈ પ્રમાણુ નથી એમ માનવામાં આવે તો તે પણ ઉચિત નથી. સર્વ-પ્રમાતાઓના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક પ્રમાણુનો અભાવ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્ત પ્રત્યક્ષવિષય થાય, પણ સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્તો તમને પ્રત્યક્ષ નથી માટે તેમના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક પ્રમાણુનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં. કદાચ સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્તોને પ્રત્યક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ તમારે અભિમત સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની સિદ્ધિ નહીં થાય પણ અસિદ્ધિ થશે. કારણ કે સકલ સચેતનના અંતઃકરણોના સાક્ષાત્કાર કરવા માટે અસ્મદ્વાદિ છન્નસ્થ પ્રાણી સમર્થ નથી. પણ તેનો સાક્ષાત્કાર અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી વિશિષ્ટ અનુભવને અનુભવતા મહાત્માપુરૂષ જ કરી શકે છે આવા જે પુરૂષ હોય તે જ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. આથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨૧) શંકા-પૂર્વેક્ષિત પ્રકારથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવામાં આવે તો તે જ રીતે પ્રતિષેધની અનુપપત્તિથી પ્રધાન-પ્રકૃતિ વગેરે અમારા અભિમત તત્ત્વોની પણ તમારે સત્તા દુર્નિવાર થશે. અને એમ જો થાય તો પહેલાં કહેલું સઘળું નિરર્થક થશે.

સમાધાન-પ્રધાન વગેરે તત્ત્વોનો પ્રતિષેધ દુઃશક નથી, અર્થાત્ તેના પ્રતિષેધની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે. કારણ કે તેનું સ્વતઃ દર્શન થતું નથી તેમજ અતીન્દ્રિયદર્શી આપ્ત-પુરૂષોએ તેનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી. અને તે ચિત્તની ઉત્સુકતાને પણ ઉત્પન્ન કરતા નથી.

શંકા-જે સ્વયં અસર્વજ્ઞ હોય તે સર્વજ્ઞને કેવી રીતે જાણી શકે ? અસર્વજ્ઞ પુરૂષવડે સર્વજ્ઞનું અહણુ થાય તે યુક્તિસંગત નથી.

સમાધાન-હૃદયમાં રહેલા સમસ્ત સંશયના ઉચ્છેદાદિથી સર્વજ્ઞઅહણુની ઉપપત્તિ-સિદ્ધિ થાય તે યુક્તિયુક્ત છે. હૃદયગત સમસ્ત સંશયના ઉચ્છેદથી સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે શંકાનું દષ્ટાન્ત બતાવવાપૂર્વક સમાધાન કરે છે. જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનાર વ્યક્તિ પોતાની બુદ્ધિમાં ન સમજતો વિષય કોઈને પૂછે છે, તે પુરૂષ સંદેહવાળા પૃષ્ઠ અથવા સૂત્રના યથાવસ્થિત તત્ત્વને અસ્ખલિતપણે પ્રતિપાદન કરી તે સંદેહની નિવૃત્તિ કરે છે. તેથી તે વ્યક્તિ તે પુરૂષને સંપૂર્ણ વૈયાકરણ માને છે તેવી જ રીતે અહીં પણ હૃદયમાં રહેલા તે સંશયનો ઉચ્છેદ થવાથી ગણધરભગવંત વગેરે સમસ્ત પદાર્થના જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞપણે જાણે છે.

જેમ પ્રથમ ગણધર શ્રી ગૌતમસ્વામી મહારાજે હૃદયમાં રહેલા સઘળા સંશયો દૂર થવાથી ચરમતીર્થપતિ શ્રી મહાવીરપ્રભુને સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. આ રીતનો વ્યવહાર સર્વસ્થાને દેખાય છે, તે વ્યવહારને જો માનવામાં ન આવે તો સર્વજ્ઞનો ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય.

જો તમે એમ કહેશો કે-ભલે સર્વજ્ઞનો ઉચ્છેદ થઈ જાય એ તો અમારે ઇષ્ટ છે. તો ‘અબ્રાહ્મણુ બ્રાહ્મણુને જાણે નહીં’ એને પણ તમારે ઇષ્ટ કરવું પડશે. પણ તમારાથી તેને ઇષ્ટ કરવું અશક્ય છે. જો તમે કહેશો કે-અબ્રાહ્મણુ પોતાની મેળે બ્રાહ્મણુને જાણતો નથી પણ બ્રાહ્મણુ અબ્રાહ્મણુને પોતે બ્રાહ્મણુ છે એમ પહેલાં જણાવે છે પછી તે જાણે છે. તેથી અમારે કોઈ દોષ આવતો નથી, તો આ વસ્તુ અમારે પણ તમારી જેમ જ

છે. સર્વજ્ઞપુરૂષ પહેલાં અસર્વજ્ઞને પોતે સર્વજ્ઞ છે એવું જ્ઞાન કરાવે છે પછી તે સર્વજ્ઞને જાણે છે.

શંકા-તમારી આ વાત ઠીક છે, પણ હૃદયગત સમસ્ત સંશયનો નાશ કરે તેવા સર્વજ્ઞ હાલમાં કોઈ મળતા નથી તો સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન કઈ રીતે થઈ શકે !

(૨૪) સમાધાન-વર્તમાન હુંડા અવસર્પિણીકાળના પાંચમા આરારૂપ કાળના દોષથી સકલ સંશય પરિચ્છેદક સર્વજ્ઞનો અભાવ છે; પણ તેમનાથી પ્રાપ્ત થયેલ સંપ્રદાય-શુરુપરંપરાના અવિચ્છેદથી તે સમયે સર્વજ્ઞ હતા એમ જાણી શકાય છે.

(૨૫) શંકા-આ વાત ત્યારે સ્વીકાર્ય બને જ્યારે તે સંપ્રદાય શુદ્ધ છે એમ સાબિત થાય. પણ તે સંપ્રદાયની શુદ્ધતા કે દુષ્ટતાને સિદ્ધ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

સમાધાન-આ વસ્તુ વેદાધિગમ શુરુપરંપરામાં પણ સમાન જ છે. ત્યાં પણ તેની શુદ્ધતાને સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-વેદાધિગમ શુરુપરંપરાને શુદ્ધ સંપ્રદાય તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે અધ્યયનાદિવ્યવહારમાં અબાધિતત્વજ્ઞાન કારણભૂત હોવાથી અમારી સાથે તમે તુલના કરી શકો તેમ નથી.

(૨૬) સમાધાન-અમારા સંપ્રદાયમાં પણ અધ્યયનાદિ-વ્યવહારમાં અબાધિતત્વજ્ઞાન તમારી જેમ જ હોવાથી સમાનતા નિર્વિવાદ છે. નમસ્કાર સ્થાપનાદિ બાધારહિત વ્યવહાર વેદા-ધ્યયનની જેમ અમારા સંપ્રદાયમાં પણ દેખાય છે તેથી સંપ્રદાયની શુદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે.

(૨૭) એ પ્રમાણે ગો અને ગવયને નહીં બ્રહ્મણ કરનાર મનુષ્યને પણ જેમ ગોમાં ઉપમાનગોચરાતિક્રાન્તત્વનો અભાવ

છે અર્થાત્ ત્યાં ઉપમાનપ્રમાણથી ગવયનો યોધ થાય છે તેમ સર્વજ્ઞનો પણ ઉપમાનપ્રમાણથી યોધ થતો હોવાથી સર્વજ્ઞમાં ઉપમાનગોચરાતિકાન્તત્વનો અભાવ સિદ્ધ થયો. આથી અસર્વજ્ઞ પુરૂષના સાધર્મ્યથી અસર્વજ્ઞત્વનું ઉપમાન જ ત્યાં યુક્ત છે એટલે કે સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞસદૃશ છે એમ જે પૂર્વપક્ષીઓએ કહ્યું છે તેનું પણ ખંડન થઈ ગયું.

(૨૮) ઉપમાન અને ઉપમેયમાં રહેલા પ્રસિદ્ધ ધર્મવિશેષથી ઉપમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ સર્વ ધર્મોની ત્યાં અપેક્ષા કરવામાં આવતી નથી. જેમ આહૂલાદ્ધકત્વગુણ વિશેષ દ્વારા ચન્દ્રનું ઉપમાન મુખમાં કરવામાં આવે છે પણ ત્યાં ચન્દ્રત્વ-આકાશગતત્વ વગેરે સર્વધર્મોની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી.

(૨૯) જેમ કે ‘શસ્ત્રી શ્યામા દેવદત્તા’ અહીં શસ્ત્રીની જેમ શ્યામ દેવદત્તા છે એ વક્તાનો અભિપ્રાય છે ત્યાં શસ્ત્રીગત શ્યામપણું જ કેવળ પ્રતીયમાન થાય છે પણ શસ્ત્રીમાં રહેલા અન્યગુણો જણાતા નથી, જે સર્વ ગુણોનો આરોપ કરવામાં આવે તો દેવદત્તા શસ્ત્રીપણાને જ પ્રાપ્ત કરી લે. પણ તેમ થતું નથી. હવે અહીં અસર્વજ્ઞ પુરુષો ઉપમાન છે અને પુરૂષ વિશેષ ઉપમેય છે તે બન્નેમાં કયો પ્રસિદ્ધ સાધારણ ધર્મ તે વિચારણીય છે. વક્તૃત્વ-પુરૂષત્વાદિ સાધારણધર્મને માની શકાય તેમ નથી કારણ કે તેમ માનવામાં સિદ્ધનું જ સાધ્યપણું પ્રાપ્ત થશે.

(૩૦) જેમ પુરૂષ વક્તા છે તેવી રીતે આ પણ છે એ રીતનો સ્વીકાર કરેલો છે. અસર્વજ્ઞના સાધર્મ્યની સિદ્ધિથી ત્યાં સર્વજ્ઞમાં અસર્વજ્ઞપણાની પણ સિદ્ધિ થશે એમ મનાય નહીં, જે એમ માનવામાં આવે તો દેવદત્તામાં પણ શ્યામત્વની સિદ્ધિથી તીક્ષ્ણતાદિ ધર્મોની પણ પ્રાપ્તિ થશે.

(૩૧) શંકા-‘દેવદત્તા તીક્ષ્ણા ન’ દેવદત્તા તીક્ષ્ણ નથી. એ પ્રત્યક્ષ વિરોધ હોવાથી દેવદત્તામાં શ્યામત્વની સિદ્ધિ થવા છતાં ત્યાં તીક્ષ્ણત્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ નહીં થાય, કારણ કે તદ્વત્તાબુદ્ધિના પ્રત્યે તદ્ભાવવત્તાનિશ્ચય પ્રતિબંધક છે તેથી તીક્ષ્ણત્વવત્તાબુદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ તીક્ષ્ણત્વાભાવનિશ્ચય પ્રતિબંધક થશે.

સમાધાન-તમારે જેમ પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે તેમ અમારે પણ છે. તમારી પાસે કોઈ એવો હેતુ નથી જે સર્વજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકે.

શંકા-તમારી પાસે પણ કયો હેતુ છે જે દૃષ્ટવિરોધભાવને સિદ્ધ કરી શકે ! અર્થાત્ ‘સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞ નથી’ એ પ્રત્યક્ષ વિરોધને સાધવા માટે તમારી પાસે કયો હેતુ છે !

(૩૨) સમાધાન-‘અવિરૂદ્ધ કાર્યાનુ’ પ્રત્યક્ષ વિરોધની સાથે રહેવાપણું થતું નથી’ એવા પ્રકારના નિયમનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ષ વિરોધસંભવની સિદ્ધિ થાય છે. અહીં વસ્તુત્વાદિની સાથે જ્ઞાનપ્રકર્ષની વિધિમાનતા અવિરૂદ્ધ છે. એ પ્રમાણે જેમના હૃદયગત સઘળા સંશયો દૂર થયા છે તેવા પુરૂષ અને સર્વજ્ઞ-પુરૂષમાં જ્ઞાનપ્રકર્ષરૂપ સાધારણ ધર્મ છે અને તેથી ‘તેન સદ્ગોડસૌ’ ‘તેના સમાન આ છે’ એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિ થાય છે.

એ પ્રમાણે ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ નામના ગ્રંથમાં
‘ઉપમાનપ્રમાણાતિકાન્તત્વરૂપ સર્વજ્ઞતા-
પ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષખંડન’ નામનું ચોથું
પ્રકરણ પૂરું થયું.

અર્થાપત્તિગોચરાતિકાન્તત્વખંડન

(૩૩). ઉપમાન ગોચરાતિકાન્તત્વનું ખંડન કરી અન્થકાર મહાત્મા અર્થાપત્તિગોચરાતિકાન્તત્વનું ખંડન કરતાં પૂર્વપક્ષીને કહે છે—

તમોએ સર્વજ્ઞમાં જે અર્થાપત્તિગોચરાતિકાન્તપણું જણાવેલ છે તે યુક્તિસંગત નથી કારણ કે સર્વજ્ઞ જે અર્થાપત્તિગોચર ન હોય તો તદ્દતિકાન્તપણું તેમાં ઘટી શકે પણ સર્વજ્ઞ તો અર્થાપત્તિ વિષય છે જ.

જેમ ‘અગ્નિહોત્ર’ જુહ્યાત્ સ્વર્ગકામઃ’ ‘સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરે’ આ વાક્યમાં દષ્ટ જે અગ્નિહોત્ર તેને અદષ્ટ સ્વર્ગના સાધનભૂત ગણવામાં આવેલ છે. આ વસ્તુ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે આ બંનેમાં રહેલ સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણનાર કોઈ હોય.

જે પુરૂષે અગ્નિહોત્ર અને સ્વર્ગમાં સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણ્યો હોય તેના ઉપદેશથી અન્ય પણ તે સંબંધને જાણી શકે અને સ્વર્ગયોગ્ય ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિવાળો બને. પણ તે પહેલાં સંબંધના જ્ઞાતાને અવશ્ય માનવા પડશે. તે સંબંધના જ્ઞાતા અસ્મદ્વાદિ સામાન્યજન હોઈ શકે નહીં પણ અતીન્દ્રિયાર્થ દષ્ટા પુરૂષ જ તે સંબંધને જાણી શકે છે. જે અતીન્દ્રિયાર્થ દષ્ટા પુરૂષ છે તેને જ અમે સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ. આ રીતે શ્રુતિ પર્યાલોચનથી સર્વજ્ઞ અર્થાપત્તિ વિષય છે તે સિદ્ધ થયું.

(૩૪) શંકા-સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાનાથી પ્રાચીન જે પુરૂષ હોય તેમની પાસેથી સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણશે અને

તેથી સઘળી વ્યવસ્થા સંગત થઈ શકશે. સર્વજ્ઞની કલ્પના વ્યર્થ છે !

સમાધાન—જે પુરૂષથી તે સંબંધને બાણે તે પુરૂષ પણ સંબંધને નહીં બાણનાર પુરૂષના સમાન જ છે. જેમ રૂપવિશેષ-યુક્તપદાર્થોમાં અંધમનુષ્યોનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત ગણાય નહીં તેમ સ્વર્ગ વગેરે અતીન્દ્રિયપદાર્થોમાં તેવા પુરૂષનું જ્ઞાન પ્રમાણ થઈ શકે નહીં. તેવા પુરૂષના વચનને પ્રમાણભૂત ન સ્વીકારવાથી અનાદિ વૃદ્ધ પરંપરાવાદી સંપ્રદાયનું ખંડન થયું.

(૩૫) કારણ કે સર્વે પણ તે તે પૂર્વપુરૂષો સ્વર્ગાદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થોમાં અન્ધ સમાન જ છે.

શંકા—‘સ્વર્ગકામોઽન્નિહોત્રં જુહુયાત્’ એ અધિકૃત વચનના પ્રામાણ્યથી જ દૃષ્ટ અગ્નિહોત્ર અને શ્રુત સ્વર્ગમાં સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને સ્વીકારો, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી સર્વજ્ઞને માનવાની શી જરૂર છે !

સમાધાન—આકાંક્ષા—યોગ્યતા—સન્નિધિ અને તાત્પર્ય જ્ઞાન સહિત પદાર્થોપસ્થિતિથી વાક્યાર્થબોધનો સંભવ હોવા છતાં તાદૃશ સંબંધના નિશ્ચયની અનુપપત્તિ—અસિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે લૌકિકવાક્યમાં પણ કોઈક સ્થાને વાક્યાર્થબોધ સિદ્ધ થતો હોવા છતાં અર્થમાં અવાસ્તવિકપણું દેખાય છે. તેની જેમ અહીં પણ પ્રસ્તુતવાક્યમાં વાક્યાર્થબોધ થવા છતાં સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધની સિદ્ધિ માટે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે.

શંકા—લૌકિક વાક્ય પુરૂષબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ભલે તેમાં યથાર્થજ્ઞાનજનકપણું ન હોય પરંતુ ‘સ્વર્ગકામ’ ઇત્યાદિ વાક્ય તો અપૌરુષેય હોવાથી તેમાં યથાર્થજ્ઞાનજનકપણું સંભવી શકે છે !

(૩૬) સમાધાન—તે વચનને અપૌરુષેય સ્વીકારવામાં આવે તો પણ અધિકારીના ભેદથી અધિકૃત વચનના ભેદની જેમ તે વચનના અર્થનો પણ ભેદ પ્રાપ્ત થવાની શંકાથી દોષ તદ્દવસ્થ જ છે.

શંકા—જેવી રીતે પ્રદીપ પોતાને તથા પદાર્થાન્તરને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે આ વચન પણ વાક્યાર્થબોધ અને દષ્ટશ્રુત પદાર્થ સંબંધને બોધિત કરશે—જણાવશે. તેથી પૂર્વોક્ત દોષ દૂર થશે !

સમાધાન—પ્રદીપથી જેમ અર્થવિશેષનો પ્રકાશ થતો નથી તેમ અધિકૃત વચનથી પણ કોઈ અર્થવિશેષનો બોધ થતો નથી. કારણ કે એક શબ્દનો અનેક અર્થમાં સંકેત દેખાતો હોવાથી અધિકૃત વચનથી અનેક રીતે અર્થબોધનો સંભવ છે ત્યાં એક અર્થનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે.

શંકા—તદર્થબોધકત્વસ્વભાવ—તે અર્થનો બોધ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને એકાર્થપણું હોવાથી અધિકૃતવચનમાં કોઈ દોષ નહીં આવે !

સમાધાન—જો અધિકૃતવચનમાં તદર્થબોધકપણું અને એકાર્થપણું માનવામાં આવે તો વિરૂદ્ધ અર્થબોધકપણું ઘટી શકે નહીં.

શંકા—ભલે અધિકૃત વચનમાં વિરૂદ્ધ અર્થબોધકપણું ન ઘટે એ તો અમારે ઈષ્ટ જ છે.

(૩૭) સમાધાન—‘સ સર્વવિદ્યસ્ય’ ઇત્યાદિ સ્થાનમાં સંકેત-ભેદથી સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વથી વિરૂદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન તમે કરો છો. જો એકાર્થપણું જ હોય તો આ રીતે વિરૂદ્ધાર્થકથન કેમ સંભવી શકે !

શંકા-ત્યાં સર્વજ્ઞની અવિદ્યમાનતા જ અવિરૂદ્ધ અર્થ છે તેથી વિરૂદ્ધાર્થપણું નથી !

(૩૮) સમાધાન-જો એમ માનવામાં આવે તો અન્ય પદાર્થના પ્રકાશનની અસિદ્ધિ થશે. કદાચ તમે એમ શંકા કરશો કે—

જેમ પ્રદીપ પોતાની લાલાશની સાથે સમીપમાં રહેલા કમલની લાલાશને પણ પ્રકાશિત કરે છે તેમ અહીં પણ અધિકૃતવચન સ્વીયબોધની સાથે અન્યનો પણ બોધ કરાવે તેમાં કેઈ આપત્તિ-દોષ નથી. તો તેનું સમાધાન એ છે કે-પ્રદીપથી જેમ સામાન્યપણે ઉભય સંબંધી રક્તતાનું પ્રકાશન થાય છે તેવી રીતે અહીં પણ સામાન્યપણે અન્યાર્થ પ્રકાશનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

(૩૯) શંકા-દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ પ્રદીપ અદૃષ્ટદોષથી કદાચ સ્વકીય રક્તતાની સાથે કમલગત રક્તતાને ભલે પ્રકાશિત કરે પણ તેથી અહીં અધિકૃતવચન પણ સ્વીયબોધની સાથે પરકીય બોધ કરાવે છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે અહીં અદૃષ્ટ દોષનો અભાવ છે.

સમાધાન-પ્રદીપ-કમલની રક્તતાના પ્રકાશનમાં અદૃષ્ટદોષ છે તેથી ત્યાં સ્વપર પ્રકાશન થાય છે પણ અધિકૃતવચનમાં અદૃષ્ટ દોષના અભાવથી સામાન્યરૂપે અર્થપ્રકાશન થતું નથી એમ માનવામાં વિશ્વાસનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે પ્રદીપ-કમલની રક્તતા પ્રકાશનમાં અદૃષ્ટદોષ છે અને અધિકૃતવચનમાં તે દોષનો અભાવ છે આ રીતના કથનમાં નિશ્ચય પ્રતીતિજનક પ્રમાણનો અભાવ છે. કારણ કે તે નિશ્ચયજનક પ્રમાણ અતીન્દ્રિય છે અને અતીન્દ્રિયપદાર્થનો સાક્ષાત્કાર

સર્વજ્ઞ સિવાય થઈ શકતો નથી અને તમે સર્વજ્ઞની વિદ્યમાનતા સ્વીકારતા નથી. તેથી અધિકૃતવચનમાં અદૃષ્ટદોષનો અભાવ તમે સાબિત કરી શકો તેમ નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૪૦) તાદૃશનિશ્ચયજનક પ્રમાણનો જ્યાં સુધી અભાવ છે, ત્યાં સુધી વિશેષપણે અર્થબોધના ઉપાયનો અભાવ હોવાથી વગર ઈચ્છાએ પણ તમારે અતીન્દ્રિયાર્થસાક્ષાત્કારી સર્વજ્ઞનું આશ્રયણ કરવું પડશે. સર્વજ્ઞનો અભાવ માનવામાં આવે તો ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કોઈપણ રીતે શક્ય નથી.

શંકા-અતીન્દ્રિયાર્થદ્રષ્ટા સર્વજ્ઞનો ભલે તમે સ્વીકાર કરો તેમ છતાં પ્રમાણનું અતીન્દ્રિયાર્થપણું હોવાથી તમારા અભીષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. અસર્વજ્ઞવક્તાનું અતીન્દ્રિયપણું હોવાથી તદ્દીયવિવક્ષાજન્યબોધમાં ઉપાયનો અભાવ છે !

(૪૧) સમાધાન-પ્રયોગમાં નિપુણ એવા વિદ્વાન્ વક્તાએ પ્રયુક્ત કરેલ શબ્દમાં સ્વવાચ્યબોધજનકત્વસ્વભાવનો સ્વીકાર કરેલો છે.

શંકા-શબ્દના તાદૃશ અર્થ બોધજનકત્વસ્વભાવના સ્વીકારથી કોઈક પ્રતારકને ભલે તદ્દીય અર્થમાત્રની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય પણ તેટલા માત્રથી તેને યથાર્થ જ્ઞાન કહી શકાય નહીં.

સમાધાન-પ્રતારકતા-વંચકતા રાગદ્વેષમૂલક છે, ને સર્વજ્ઞ રાગદ્વેષરહિત છે તેથી સર્વજ્ઞમાં પ્રતારકપણાનો સંભવ નથી માટે કોઈ દોષ નથી.

(૪૨) શંકા-જેઓ અત્યંત ઉદાસીન છે એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞને દેશનાની પ્રવૃત્તિ અયુક્ત છે.

સમાધાન-વીતરાગ ઉદાસીન હોવા છતાં ઉદાસીન ભાવથી જ દેશનામાં પ્રવૃત્તિવાળા થાય છે તેથી બાધ નથી. દેવ-મનુષ્ય અને તિર્થંચરને માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનની દેશનામાં કોઈ ભેદ હોતો નથી. જો ઉદાસીનતા ન હોત તો સર્વજ્ઞપ્રભુ સૌને માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશના આપત. પણ તેમ આપતા નથી. સર્વજ્ઞપ્રભુ સર્વને માટે એકસરખી દેશના આપે છે, અને બોધ પ્રમાણે શ્રોતાની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

શંકા-સર્વજ્ઞમાં ઉદાસીનતાથી પણ થતી દેશનાની પ્રવૃત્તિ આત્યન્તિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરશે.

(૪૩) સમાધાન-જો તીર્થંકરદેવ પોતાને માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હોત તો જરૂર તે પ્રવૃત્તિ આત્યંતિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરત પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ સ્વનિમિત્તે નહીં પણ અન્યનિમિત્તે જ છે. તીર્થંકરદેવ પ્રવચનવાત્સલ્યાદિ નિમિત્તથી ઉપાર્જન કરેલ તીર્થંકરનામકર્મને ધર્મદેશના દ્વારા નિર્જરે-અપાવે છે.

ઉક્ત વિષયમાં સિદ્ધાન્તવચન પણ પ્રમાણભૂત છે.

“તં ચ કહં વેદ્મજ્ઞ ! અગિલાં ધર્મદેસણાદીર્ઘિ”

તે તીર્થંકરનામકર્મને કઈ રીતે વેદે-નિર્જરે છે !

શુદ્ધ ધર્મદેશનાદિથી વેદે છે.

શંકા-તીર્થંકરનામકર્મની સત્તામાં તેના ક્ષય માટે જરૂર તેના ઉપાયભૂત સાધનમાં તેમની પ્રવૃત્તિ માનવી પડશે. અને તેમ માનવાથી તીર્થંકરમાં કૃતકૃત્યતાની અસિદ્ધિ થશે !

સમાધાન-તમારી વાત બરાબર છે, મોહ જેમનો નાશ પામ્યો છે એવા ભવસ્થ-સંસારમાં રહેલ તીર્થંકર ભગવાનને

ભવોપગ્રાહી કર્મનો સંબંધ હોવાથી એકાન્તથી કૃતકૃત્યપણું અમારે પણ ઈષ્ટ નથી.

(૪૪) શંકા-તીર્થંકરદેવ ભલે અન્યને માટે દેશનાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છતાં તે પ્રવૃત્તિ આત્યંતિક ઉદાસીનતાનો આધ કરશે !

સમાધાન-અન્યનિમિત્તે કરાતી દેશના પ્રવૃત્તિને જો આત્યંતિક ઉદાસીનતામાં આધક માનશે તો સ્થિતિપ્રવૃત્તિ-અવસ્થાનને માટે કરાતી પ્રવૃત્તિને પણ ઉદાસીનતામાં આધક માનવી પડશે.

શંકા-પ્રવૃત્તિરહિત પુરુષને પણ તાત્પર્યથી સ્થિતિપ્રવૃત્તિ સંભવી શકે છે પણ દેશનાપ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી. માટે સ્થિતિપ્રવૃત્તિના દષ્ટાન્તથી દેશનાપ્રવૃત્તિને પણ આત્યંતિક ઉદાસીનતામાં અઆધક માનવી તે યોગ્ય નથી.

(૪૫) સમાધાન-સ્થિતિપ્રવૃત્તિ જેમ ઉદાસીનતા આધક નથી, તેમ તીર્થંકરનામકર્મના ઉદ્યથી અન્યને માટે દેશના આપનાર તીર્થંકરદેવની દેશના પ્રવૃત્તિ પણ સ્થિતિપ્રવૃત્તિની જેમ જ સ્વાભાવિક હોવાથી આત્યંતિક ઉદાસીનતાનો આધ કરતી નથી.

શંકા-દેશનાની પ્રવૃત્તિ ભલે તીર્થંકરદેવને કૃતકૃત્યતામાં આધક ન થાય, પણ તીર્થંકરથી જે ભિન્ન છે તેમને તો દેશનાની પ્રવૃત્તિ કૃતકૃત્યતામાં આધક થશે. માટે તેમને દેશનાની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય નથી !

સમાધાન-‘ તીર્થંકરથી ભિન્ન સામાન્ય કેવલી તીર્થંકરની જેમ ઔદાસીન્યભાવથી દેશના આપે છે ’ એમ અમે પણ માનતા નથી તેથી કોઈ દોષ લાગતો નથી.

આ પ્રમાણે ‘ અર્થાપત્તિગોચરતિ-
કાન્તત્વખંડન ’ પૂર્ણ થયું.

(૪૬) આ રીતે સર્વજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ અને અર્થાપત્તિરૂપ પ્રમાણપંચક વ્યતિકાન્તત્વનું ખંડન કરવા દ્વારા સર્વજ્ઞ પાંચે પ્રમાણથી ગમ્ય છે તે સિદ્ધ કર્યું. હવે પૂર્વપક્ષીએ તેરમા શ્લોકમાં-‘ પ્રમાણપદ્ધત્કાવૃત્તે-સ્તત્રામાવસ્ય માનતા ’ એ વચનથી પ્રમાણપંચકના વિરહથી સર્વજ્ઞના વિષયમાં અભાવનો સ્વીકાર કરવો એ જ પ્રમાણ છે એમ જે જણાવ્યું તેનું ખંડન કરતાં કહે છે-વિકલ્પને ન સહન કરવાથી તમે જે કહ્યું તે અયુક્ત છે. પ્રમાણપંચકના વ્યતિરેકથી સર્વજ્ઞને અભાવરૂપે માનવામાં આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પ થાય છે. (૧) શું સર્વજ્ઞ પ્રમાણપંચકના વિરહથી અભાવરૂપ જ છે. (૨) અથવા જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે. (૩) અથવા અન્ય ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિરૂપ છે.

તેમાં પ્રથમ અભાવરૂપ નથી. જે સર્વજ્ઞ અભાવરૂપ જ હોય તો આકાશકુસુમની સૌરભની જેમ તેમાં અનિર્વચનીયતા પ્રાપ્ત થાય અને તેથી તેમાં સર્વજ્ઞાભાવપરિચ્છેદપણની અસિદ્ધિ થાય.

(૪૭) ભાવપરિચ્છેદપણું અભાવનું ત્યારે જ ઘટી શકે જ્યારે પરિચ્છેદકત્વ અભાવનો ધર્મ હોય પણ તેમ નથી, પરિચ્છેદકત્વ જ્ઞાનનો ધર્મ-ગુણ છે, અભાવનો નહીં.

શંકા-ભલે અભાવમાં પરિચ્છેદકત્વ ન હોય પરંતુ અભાવ પરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકપણું હોવાથી સર્વજ્ઞાભાવપ્રમાપકપણું તેમાં ઘટી શકશે.

સમાધાન-અભાવત્વના વિરોધથી અભાવમાં અભાવપરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકત્વનો અભાવ છે. અભાવત્વ અને તાદૃશજ્ઞાનજનકત્વ બન્ને પરસ્પર વિરોધી ધર્મ હોવાથી બન્નેનું એક

સ્થાનમાં રહેવાપણું સંભવતું નથી, તેથી ત્યાં તાદશજ્ઞાન-જનકત્વનો અભાવ છે.

(૪૮) અભાવમાં અભાવપરિચ્છેદકજનનશક્તિનો અભાવ માનવામાં આવે તો ત્યાં કારણના અભાવથી કાર્યરૂપ પરિચ્છેદની અનુત્પત્તિ જ ઇષ્ટ છે. શક્તિના અભાવમાં પણ ઉત્પત્તિ માનવામાં તો અતિપ્રસંગ દોષ પ્રાપ્ત થાય. અને જો અભાવમાં તાદશ-શક્તિની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો અભાવમાં ભાવત્વની આપત્તિ-દોષ આવશે.

શંકા-ભલે અભાવ ભાવત્વને પ્રાપ્ત કરે તેમાં તમને શો વાંધો છે !

સમાધાન-‘ અભાવથી થાય છે ’ એ પ્રમાણે માનવામાં કારણપ્રતિષેધથી અભાવથી ઉત્પદ્યમાન અભાવપરિચ્છેદાત્મક-જ્ઞાનમાં નિહેતુકપણું પ્રાપ્ત થવાથી કારણની અપેક્ષા સિવાય સર્વદા તાદશજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થશે.

આથી ‘ સર્વજ્ઞ પ્રમાણુપંચકના વિરહથી અભાવરૂપ છે ’ એ પ્રથમવિકલ્પનું ખંડન થયું.

(૪૯) ‘ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે ’ એમ બીજા વિકલ્પમાં જે કહ્યું હતું તે પણ બરાબર નથી. જો તેમ માનવામાં આવે તો જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત જે આત્મા તે જ્ઞાનશૂન્ય હોવાથી તેનાથી સર્વજ્ઞાભાવનો જ્ઞાન નિશ્ચય થઈ શકે નહીં, કેમકે નિશ્ચય એ જ્ઞાનનો ગુણ છે તે જ્ઞાનરહિત આત્મામાં રહી શકે નહીં.

શંકા-‘ ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્ ’ એ આગમવચનથી આત્મામાં ચૈતન્ય સિદ્ધ જ છે, ને ચૈતન્ય એ જ નિશ્ચય છે તેથી સર્વજ્ઞા-ભાવનિશ્ચય આત્માથી શક્ય છે !

(૫૦) સમાધાન-જો આત્મામાં ચૈતન્યરૂપનિશ્ચયને તમે માનો છો તો તે જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત કહેવાય જ નહીં કારણ કે નિશ્ચય એ જ જ્ઞાન છે. આથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ નથી એ સિદ્ધ થયું.

હવે ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે સર્વજ્ઞને અન્ય ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો પણ સર્વજ્ઞાભાવનો નિશ્ચય નહીં થાય, કારણ કે સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયાવિષય જે સંબંધ તેનાથી સર્વજ્ઞાભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહીં.

શંકા-જેવી રીતે અન્ય સ્થાનમાં અભાવનો નિશ્ચય થાય છે તેવી રીતે અહીં પણ સર્વજ્ઞાભાવનો નિશ્ચય થાય તેમાં શો દોષ છે !

સમાધાન-નિશ્ચય થવા છતાં સ્વભાવવૈચિત્ર્યથી ન્યાય જાણનાર પુરુષને સર્વજ્ઞ વિદ્યમાનતાની જે આશંકા તેની નિવૃત્તિ થતી નથી.

(૫૧) શંકા-ભલે તમે ‘તદવિષયકસંસર્ગથી તદ્દનું ગ્રહણ થતું નથી’ એમ માનીને સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની અસિદ્ધિ જણાવી પરંતુ અમે તદવિષયક સંસર્ગથી પણ તદ્દનું ગ્રહણ થાય છે એમ માનીએ છીએ. તેથી અમારા મતે સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની સિદ્ધિ થશે !

સમાધાન-જો તદવિષયક સંસર્ગથી તદ્દગ્રહણનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ સર્વજ્ઞનું આત્યંતિક અસત્ત્વપણું સિદ્ધ થતું નથી. હવે અન્ધકાર મહાત્મા સર્વજ્ઞાભાવસાધક અન્ય પ્રતિષક્તીના મતને જણાવતાં કહે છે, કેટલાંક સર્વજ્ઞાભાવસાધકત્વેન અભિમત અભાવપદાર્થને અભાવજ્ઞાનસ્વરૂપ માને છે.

(૫૨) જ્ઞાનનો વિષય તુચ્છ-અભાવ છે. જેમ કુલાલ વગેરે વ્યાપારનો અનુભવ કરીને ઘટાદિ કાર્ય પ્રત્યે કારણભૂત છે તેમ આ અભાવ સ્વપરિચ્છેદકજ્ઞાનનો હેતુ નથી પરંતુ વિજ્ઞેયતા માત્રથી કારણ છે.

શંકા-અભાવ વિજ્ઞેયતામાત્રથી સ્વપરિચ્છેદકજ્ઞાનના પ્રત્યે ત્યારે કારણભૂત થાય જ્યારે અભાવમાં વિજ્ઞેયતાની સત્તા હોય પણ અભાવમાં વિજ્ઞેયતાનો જ અભાવ છે.

સમાધાન-જો અભાવ-તુચ્છમાં વિજ્ઞેયતાનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો તેમાં પ્રમેયત્વની પણ અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થાય અને તે અભાવમાં ઈષ્ટ નથી માટે અભાવમાં વિજ્ઞેયતા અવશ્ય છે.

શંકા-વિજ્ઞેયતાનો સ્વીકાર કરવાથી સ્વજ્ઞાનપરિચ્છેદત્વરૂપ હેતુથી અભાવમાં પણ ભાવની આપત્તિ થશે ! એટલે કે અભાવ ભાવપણાને પ્રાપ્ત કરશે !

સમાધાન-અભાવજ્ઞાનપરિચ્છેદનો જ ભાવત્વ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે પણ અભાવજ્ઞાનપરિચ્છેદનો ભાવત્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો નથી.

(૫૩) શંકા-અભાવજ્ઞાનાત્મક અભાવરૂપ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞા-ભાવની પ્રતીતિ દુર્લભ જ છે.

સમાધાન-પદ્માસ્તિકાયની જેમ ‘નાસ્તિ સર્વજ્ઞઃ’ ‘સર્વજ્ઞ નથી’ એ પ્રમાણે અભાવની પ્રતીતિ થાય છે. પદ્માસ્તિકાય શાખાથી જેમ અધિકૃતવસ્તુના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે ‘નાસ્તિ સર્વજ્ઞઃ’ એ વચનથી પણ અધિકૃતવસ્તુના અભાવની પ્રતીતિ પણ સુલભ જ છે.

આ રીતે ‘અન્યત્ત્વાદ’થી શરૂ કરી અહીં સુધી પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યું તે અસત છે. સંયોગાદિથી પ્રતિષેધ્ય સંખ્યેતરકાયાપેક્ષ

મનોવિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી અભાવજ્ઞાનાત્મક અભાવરૂપપ્રમાણથી નાસ્તિ સર્વજ્ઞ: 'સર્વજ્ઞ નથી' એ અધિકૃતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ જ છે.

(૫૪) વળી અભાવરૂપપ્રમાણને 'નાસ્તિ સર્વજ્ઞ:' એ અધિકૃત અભાવના પ્રત્યયરૂપે માનવામાં આવે તો નાસ્તિ દેવદત્ત: એ પણ પ્રવૃત્તિ દુર્વાર થશે. ભાવપદાર્થની જેમ અધિકૃતજ્ઞાનમાં અક્ષ- ઇન્દ્રિયવ્યાપારનો અભાવ હોવાથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયવ્યાપારજન્ય નથી. વળી તે જ્ઞાન અરૂપી છે. વિદ્યમાન પણ કેટલાક ભાવ- પદાર્થમાં ઇન્દ્રિયની અપ્રવૃત્તિ દેખાય છે તો અધિકૃત જ્ઞાન તો સુતરાં ઇન્દ્રિય સંબંધરહિત હોવાથી તે ઇન્દ્રિયવ્યાપારજન્ય નથી જ.

શંકા-અક્ષુ: સંયુક્તવિશેષણતારૂપ સન્નિકર્ષથી જેમ 'ઘટા- માવવાદ્ ભૂતલમ્' ઇત્યાદિ સ્થાનમાં ઘટાભાવની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞાભાવની પણ પ્રતીતિ થશે !

સમાધાન-અહીં તેવા પ્રકારના વિશેષણત્વ સન્નિકર્ષની અસિદ્ધિ છે.

(૫૫) તાદાત્મ્ય અને તદુપપત્તિની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિથી અને સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધની કલ્પના થાય તેમ નથી. ઘટ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેના અભાવનો ભૂતલની સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ સ્વીકારાય છે, પણ અહીં સર્વજ્ઞ તો પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેનો કોઈની પણ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સંબંધ સાધી શકાય નહીં.

વસ્તુધર્મમાં એકાન્ત તુચ્છત્વનો અભાવ હોવાથી અને સ્વ- સિદ્ધાન્તથી અવિરૂદ્ધ હોવાથી અતુચ્છસ્વરૂપ જે વસ્તુ તે સર્વજ્ઞ- પદ વ્યવહાર વિષય છે.

(૫૬) પરરૂપવડે ઘટાલાવ સ્વરૂપવડે ઘટથી ભિન્ન નથી. અસર્વજ્ઞમાં સર્વજ્ઞાલાવનો અવગમ-ઔઘ ઇષ્ટ નથી એમ નહીં અર્થાત્ ઇષ્ટ છે. અને તે એકાન્ત તુચ્છતા પણ નથી જ, કારણ કે તદ્દલાવમાં એ તત્ત્વનો અભાવ છે. અતુચ્છમાં એકાન્ત તુચ્છલાવનો તદ્દતદ્દલાવ જ છે. તેથી ‘છટ્ટો અસ્તિકાય નથી’ એ પ્રસિદ્ધ ઉપાદાન જ અપ્રમાણભૂત વિકલ્પ છે. તે સાક્ષાત્ તુચ્છ ગોચર નથી તેના અપ્રતિભાસરૂપ કારણથી વિધિનિષેધના વિષયત્વનો અભાવ છે.

અપરલાવના અનવગમ-અઔઘથી જ અસ્તિકાયમાં સંખ્યા નિયમાદિની સિદ્ધિ થાય છે તે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવું.

(૫૭) વળી પ્રતિપક્ષીએ પહેલાં જે કહ્યું હતું કે-રાગાદિ આત્મસ્વભાવભૂત હોવાથી તેનો ક્ષય સંભવી શકતો નથી. તે પણ અયુક્ત છે. જેમ પદ્મરાગમણિ તથા સુવર્ણમાં રહેલ માલિન્યનો તત્સ્વભાવ હોવા છતાં ક્ષારમૃત્તિકા-પુટપાકાદિથી તેનો નાશ થાય છે અને પદ્મરાગમાં વિશુદ્ધિ તેમજ કાંચનમાં કાંચનતા દેખાય છે તેમ રાગાદિ દોષના નાશથી આત્માની પણ વિશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૫૮) શંકા પદ્મરાગાદિમાં જેમ મલામલસ્વભાવપણું છે તેમ આત્મામાં પણ રાગાદિરાગાદિસ્વભાવપણાનો સ્વીકાર કરવાથી સાર્વકાલિક રાગાદિના ક્ષયની સિદ્ધિ થાય તેમ નથી.

સમાધાન-જો તદ્દતત્સ્વભાવત્વ માનવામાં આવે તો અમલ-સ્વભાવપણું હોવાથી સર્વ પદ્મરાગાદિની વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. પણ કોઈક પદ્મરાગની કબચિત્ વિશુદ્ધિ થાય એવું રહે નહીં.

શંકા-પદ્મરાગાદિનો જે મલ તે ભિન્ન વસ્તુ હોવાથી તેમાં તદુપરંજકપણું છે પણ તે સાંસિદ્ધિક નથી, જ્યારે રાગાદિ દોષ

આત્માના સાંસિદ્ધિક છે. આમ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષાન્તિકમાં ઘણું મોટું અંતર છે.

(૫૯) સમાધાન-રાગાદિ પણ લિન્નવસ્તુપણ્યોએ આત્માનું ઉપરંજન કરનાર હોવાથી તેને ઉપરંજક જ સ્વીકારેલ છે. કારણ કે-રાગાદિ વેદનીયકર્મના પરમાણુઓ પણ આત્માથી લિન્નવસ્તુપણ્યું અનુભવતા છતાં આત્મોપરંજક છે.

શંકા-સ્વભાવશુદ્ધ એવા આત્માને રાગાદિ ઉપરંજક કેવી રીતે હોઈ શકે અને કદાચ તેને ઉપરંજક માનવામાં આવે તો અપવર્ગ-મોક્ષદશામાં પણ તેની સત્તા અનિવાર્ય થશે અર્થાત્ મુક્તાવસ્થામાં પણ રાગાદિ ઉપરંજકનો અભાવ નહીં થાય !

સમાધાન-આ વસ્તુ પદ્મરાગાદિમાં પણ સમાન જ છે. જો એમ ન હોય તો મલમાં સ્વભાવશુદ્ધ પદ્મરાગોપરંજકપણું અને ક્ષારમૃત્તિકા અને પુટપાકાદિથી વિશુદ્ધ બનેલ તેમાં અનુપરંજકપણું નહીં રહે, પણ તે તમારે માનવું જ પડે છે. તો તેની જેમ નિસર્ગશુદ્ધ આત્માને રાગાદિ ઉપરંજકપણું અને મોક્ષદશામાં અનુપરંજકપણું પણ માન્યા સિવાય છુટકો નથી.

(૬૦) જો તમે કહેશો કે-નિસર્ગશુદ્ધ પદ્મરાગાદિ મલથી ઉપરંજિત થાય છે એમ અમે માનતા નથી પણ મલ સહિત જ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ છીએ. તો આ વસ્તુ આત્મામાં પણ સમાન છે. અમે પણ નિસર્ગશુદ્ધ આત્મા રાગાદિથી ઉપરંજિત થાય છે એમ માનતા નથી પણ તેને અનાદિકાળથી રાગાદિ સહિત જ માનીએ છીએ.

શંકા-પદ્મરાગાદિ સાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને આત્મા તો અનાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી આમ દૃષ્ટાન્ત તથા દાર્ષાન્તિકનું અંતર જેમનું તેમ જ રહ્યું !

સમાધાન—આત્મા અનાદિ હોવાથી ભલે તે ઉત્પત્તિ રહિત હોય તેમ છતાં રાગાદિઅસ્તતામાં કોઈ વિરોધ નથી; માટે પદ્મરાગ અને આત્મામાં મલસહિતપણાની સમાનતા અપ્રતિહત છે.

(૬૧) શંકા—આત્મા અનાદિ હોવા છતાં કૃતકકર્મ વિશેષપણું હોવાથી રાગાદિમાં અનાદિતા કેમ સંભવે !

સમાધાન—કૃતકપણું હોવા છતાં પણ જેમ અનુભૂત વર્તમાન-ભાવમાં અતીતકાલના પ્રવાહથી અનાદિપણું રહેલું છે તેમ રાગાદિમાં પણ પ્રવાહથી અનાદિત્વ સિદ્ધ થાય છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો અનાદિત્વ સિદ્ધ નહીં થાય. પહેલાં જો અનાદિત્વ માન્યું હોય તો જ પછી પણ અનાદિત્વ રહી શકે. અસદ્વસ્તુ સદ્ થાય નહીં. પૂર્વકાલમાં અભાવથી અબીજત્વરૂપ કારણથી પછી પણ અબીજત્વની આપત્તિ થશે. પહેલાં જે અસદ્ હોય તેને પણ જો સત માનવામાં આવે તો સિકતાથી પણ તેલની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી પડશે.

(૬૨) વળી અનુભૂત જે વર્તમાન તેની અતીતતા અને કૃતકત્વની વર્તમાનકલ્પતા પણ નથી.

શંકા—પદ્મરાગાદિના દૃષ્ટાન્તથી આત્મામાં રાગાદિનો ક્ષય થાય છે તેમ માની લઈએ, પરંતુ પદ્મરાગાદિમાં તો ક્ષારમૃત્તિકા તથા પુટપાકાદિ મલનો ક્ષય કરે છે તેવી રીતે આત્મામાં રાગાદિનો ક્ષય કોણ કરે છે !

સમાધાન—જેમ ક્ષારમૃત્તિકા અને પુટપાકાદિથી પદ્મરાગ-સુવર્ણના મળનો ક્ષય થાય છે તેમ પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી આત્મામાં રાગાદિ કર્મમળનો નાશ થાય છે. એ પ્રતિપક્ષભાવના તે અને-કાન્તભાવના છે.

(૬૩) ‘ જે વસ્તુથી જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પદાર્થ તેનાથી તે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી ’ એ ન્યાય છે. ગુણિકાન્તગ્રહ-જ્ઞાનથી રાગ અને દોષૈકાન્ત-ગ્રહ-જ્ઞાનથી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ એકાન્તગ્રહના પ્રતિપક્ષ-ભૂત અનેકાન્તગ્રહ-સાપેક્ષદષ્ટિથી જ ઉપેક્ષાનો સંભવ છે અન્યથા નથી. સકળ વસ્તુ ગુણ દોષ-ઉભયમય છે ઇત્યાદિ જ્ઞાનથી પ્રત્યેક વસ્તુને ઉભયાત્મક જાણનાર પુરૂષોને સ્ત્રીશરીરાદિમાં આ અસેવ્ય છે-અગમ્ય છે એ રીતની ઉપેક્ષા જ દેખાય છે. કારણ કે સ્ત્રીમાં જેમ વાત્સલ્ય લક્ષિતાભાવાદિ ગુણો દેખાય છે તેમ માત્સર્ય અતિલુપ્તવાદિ દુર્ગુણ પણ દેખાય છે તેથી તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરૂષો સંસારથી વિરક્ત બને છે.

(૬૪) તે ઉપેક્ષા સંવરશાલી પ્રાણીઓને જ થાય છે. નિમિત્તના અભાવથી આગંતુક-નવીન મલનો અભાવ થવાથી અને પૂર્વકાલજાતકર્મનો વિનાશ થવાથી તેમને ઉપેક્ષાના પરિણામનો સંભવ છે.

(૬૫) સમ્યગ્જ્ઞાનના અતિશયને પ્રાપ્ત કરનાર તેમ જ સૂક્ષ્મ-દષ્ટિથી પદાર્થમાત્રમાં ગુણદોષવત્ત્વ-સદસદાત્મકત્વને જોનાર પુરૂષને અતિશય અભ્યાસના બળથી પ્રકૃષ્ટ ઉદાસીનતારૂપ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રકૃષ્ટ ઉદાસીનતા જ વાસ્તવિક રીતે વીતરાગ-સર્વજ્ઞપણું છે. એના માટે કહ્યું છે કે-વાસી-તક્ષણી અને ચંદનમાં સમાન અર્થાત્ ચંદન જેમ પોતાને છોલનારને પણ પોતાની સૌરભથી સુવાસિત બનાવે છે તેમ પોતાના શરીરને છેદાદિથી અપકાર કરનારને પણ મધુર ઉપદેશાદિથી આનંદ ઉપજાવનાર યોગીઓને સર્વ વસ્તુમાં ત્યાગ અને ગ્રહણરૂપ ક્રિયાની નિવૃત્તિથી જે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષાભાવના તે જ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. આ વસ્તુ ‘ ભાવનાસિદ્ધિ ’ નામના ગ્રન્થમાં વિસ્તાર-પૂર્વક જણાવી હોવાથી અહીં તેને માટે પ્રયાસ કર્યો નથી.

હવે વકતૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ જણાવનાર પ્રતિ-
પક્ષીના વચનનું ખંડન કરતાં ગ્રન્થકાર સૂરિદેવ જણાવે છે-
(શ્લોક ૨૨-૨૩-૨૪) તમે જે “કિંચ જ્ઞાત્યાદિયુક્તત્વાત્-
વક્તાઽસૌ ગીયતે પૈરઃ, તતઃ કથન્તુ સર્વજ્ઞઃ” એ વચનનું
આશ્રયણ કરી અસર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિ માટે ‘અસૌ ન સર્વજ્ઞો
વક્તૃત્વાત્ દેવદત્તવત્’ એ અનુમાનનું પ્રતિપાદન કર્યું તે
વિચારણીય છે.

જે તમે અસર્વજ્ઞત્વસાધક અનુમાનમાં પક્ષ તરીકે ‘કિંચજ્ઞ’
અલ્પજ્ઞને ગ્રહણ કરો તો યાગાદિ વિધાનો વ્યર્થ ફળવાળા છે
એમ નિશ્ચિત થાય છે કારણ કે સર્વ હિંસાજન્ય યજ્ઞાદિ વિધાનો
દુર્ગતિના હેતુભૂત છે એમ સર્વજ્ઞાએ જણાવ્યું છે.

(૨૫) વળી ‘અસૌ ન સર્વજ્ઞઃ’ એ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમાં નમ્ શબ્દનો
અર્થ અન્યત્વ-લેહ છે કે વિરોધ-એકાધિકરણ વૃત્તિવાલાવ
છે એ રીતે વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તે પણ સર્વજ્ઞા-
લાવસાધક થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે જસૌ એ પદથી વિવ-
ક્ષિતપક્ષમાં સર્વજ્ઞલિપ્તત્વ કે સર્વજ્ઞવિરુદ્ધત્વ સાધવામાં આવે તો
તે ખન્નેની સિદ્ધિ પ્રતિયોગીભૂત સર્વજ્ઞરૂપપદાર્થની અપેક્ષાએ
જ થઈ શકે. ગગનકુસુમાદિ અવિદ્યમાનપદાર્થનો લેહ કે
વિરોધ કોઈ સાધી શકતું નથી. વિદ્યમાનપદાર્થનો જ લેહ યા
વિરોધ સાધી શકાય છે. અહીં તમે સર્વજ્ઞનો વિરોધ અથવા
લેહ સાધવા તૈયાર થયા છો તે જ સર્વજ્ઞરૂપપદાર્થની વિદ્યમાનતા
સિદ્ધ કરે છે.

(૨૬) જે તમારે વિપરીતજ્ઞ-અથવાથર્જ્ઞાનવાન પક્ષ તરીકે
અભિમત છે તો નિશ્ચયથી તમને અનેકાન્તહર્શન પ્રમાણભૂત છે
એ સિદ્ધ થાય અને એ રીતે એક પદાર્થમાં ઉભયધર્મ સ્વીકાર

વાથી એક પદાર્થમાં અનેકધર્મ સમાવેશરૂપ અનેકાન્તદર્શન તમને ઇષ્ટ છે એ પણ સિદ્ધ થાય. મોટે તમારું અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી.

(૨૭) જો ‘કુત્સિતજ્ઞ’ને પક્ષ તરીકે માનવામાં આવે તો કુત્સિત એટલે નિન્દિતને જે જાણે તે કુત્સિતજ્ઞ એ વ્યુત્પત્તિથી તેમાં નરક વગેરે સમસ્ત કુત્સિત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન અપેક્ષિત થયું. આવું જ્ઞાન સકળપદાર્થજ્ઞાતા સર્વજ્ઞ સિવાય બીજાને નહીં હોવાથી તમારા અનુમાનથી જ અમારા અભિમત સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થશે.

(૨૮) જો તમે એમ કહેશો કે—અમે ‘અક્રિશ્ચિજ્ઞ’ કંઈ પણ ન જાણનારને પક્ષ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. તો જે કંઈ પણ જાણતા ન હોય તે વક્તા કેવી રીતે થાય અને જો તે વક્તા ન હોય તો ‘વક્તૃત્વ’ રૂપ હેતુના અભાવથી ‘અસૌ ન સર્વજ્ઞઃ વક્તૃત્વાત્’ એ અનુમાનથી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ સર્વથા નહીં થાય.

(૨૯) વળી તમે એમ કહેશો કે—અમે આ અનુમાનથી તમે માનેલ જે સર્વજ્ઞ તેનો જ વ્યવચ્છેદ-ભેદ સિદ્ધ કરીએ છીએ. તો તે અયુક્ત છે કારણ કે ‘અસૌ ન.’ ઇત્યાદિ શબ્દ (અનુમાન) સર્વજ્ઞભાવને દૂર કરે તેમ નથી. અર્થાત્ એ અનુમાનથી સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.

(૩૦) સર્વજ્ઞત્વની સાથે વક્તૃત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત્ તે બન્નેનું એક અધિકરણમાં વૃત્તિપણું વિરૂદ્ધ નથી તેથી અહીં વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ પ્રતીયમાન થતો નથી,

(૩૧) શંકા—વક્તૃત્વ સર્વસ્થાનમાં અસર્વજ્ઞાવિનાશૂત-અસર્વજ્ઞની સત્તામાં નિયત સત્તાવાળું હોવાથી હોવાથી તેનાથી અસ-

ર્ષની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ! એટલે કે જેમ વહ્ન્યવિનાભૂત ધૂમ-
રૂપ હેતુથી વહ્નિનું અનુમાન થાય છે તેમ અહીં પણ અસર્વજ્ઞા-
વિનાભૂત વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થવી જોઈએ.

(૩૨-૩૩) સમાધાન-તમારી વાત બરાબર નથી, ભૂત અને
ભવિષ્યનું અદર્શન હોવાથી વક્તૃત્વ સર્વત્ર અસર્વજ્ઞાવિનાભૂત
છે તેની અસિદ્ધિ છે અર્થાત્ વક્તૃત્વ સર્વસ્થાને અસર્વજ્ઞાવિના-
ભૂત નથી. આથી તે અગ્નિ-ધૂમનાં સમાન નથી. અગ્નિથી ધૂમની
ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી ધૂમ એ અગ્નિનો અવિનાભૂત છે જ્યારે
વક્તૃત્વ એ અસર્વજ્ઞનો અવિનાભૂત નથી.

વળી ધૂમ જો એકવાર પણ અગ્નિ સિવાય ઉત્પન્ન થાય તો
તે વહ્ન્યવિનાભૂત કહેવાય નહીં પણ તેની ઉત્પત્તિ અગ્નિ સિવાય
થતી જ નથી તેથી તે વહ્ન્યવિનાભૂત છે એ અવશ્ય સ્વીકારવું
પડશે. જ્યારે અહીં વક્તૃત્વ અને અસર્વજ્ઞત્વમાં એવો કોઈ
નિયમ નથી. આમ દષ્ટાન્ત અને દર્ષાન્તિકમાં વૈષમ્ય સ્પષ્ટ છે.

(૩૪) શંકા-સદોષ આત્માને જ વક્તૃપણું છે એમ સ્વીકાર્યું
હોવાથી વક્તૃત્વમાં પણ ધૂમની જેમ અસર્વજ્ઞાવિનાભૂતત્વ
છે જ. માટે દષ્ટાન્તની સાથે કોઈ વિષમતા નથી.

(૩૫) સમાધાન-અહીં ધૂમ પણ અગ્નિના દોષોનું અનુસરણ
નહીં કરીને જ અગ્નિહેતુક છે-અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે. જો તેમ
ન હોય તો ધૂમ આ પ્રકારથી સ્ફુટનાદિ-વેણુ આદિના ફાટવાનો
શબ્દ વગેરેનું પણ અનુમાન કરાવનાર થાય. અર્થાત્ જો ધૂમને
અગ્નિદોષનું અનુસરણ કરીને જ ઉત્પન્ન થનાર માનવામાં આવે
તો ધૂમથી જેમ વહ્નિની અનુમિતિ થાય છે તેમ વહ્નિદોષની
પણ અનુમિતિ થાય, પણ તેમ થતી નથી. એ રીતે સદોષ
આત્માથી અથવા આત્મગતદોષથી પણ વક્તૃત્વની ઉત્પત્તિ થતી

નથી. તેથી વક્તૃત્વમાં અસર્વજ્ઞાવિનાભૂતપણું નથી અને તેથી જ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞત્વની અનુમિતિ-સિદ્ધિ થતી નથી.

(૩૬) જે મનુષ્ય જે વિષયમાં ઘણું જાણતો હોય તે તે વિષયમાં સારી રીતે જાણે છે (આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.) તો જે સર્વ વિષયને જાણતા હોય તે સર્વજ્ઞ કેમ ન જાણે અર્થાત્ અવશ્ય જાણે.

(૩૭) જો તમે કહેશો કે-અસર્વજ્ઞજનિત જે વસ્તુ તે સર્વજ્ઞમાં દેખાતી નથી. તો વક્તૃત્વ પણ અસર્વજ્ઞમાં છે તેથી તે સર્વજ્ઞમાં કેવી રીતે રહે ! તો અમે તમને પૂછીશું કે-તમારા દર્શનમાં કે નેત્રમાં જે વસ્તુ ન દેખાઈ હોય તે વસ્તુ નથી એમ માનવું શું યુક્તિયુક્ત છે ! અર્થાત્ નથી જ. લહે તમે સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વનો અભાવ સાબિત કરવા ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો પણ સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વ અપ્રતિહત છે.

(૩૮) કોઈ પુરૂષે સર્વજ્ઞમાં અસર્વજ્ઞત્વજનિત વક્તૃત્વાદિ વસ્તુ ન જોઈ હોય તેટલા માત્રથી તેમાં તેની (વક્તૃત્વની) અસિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. જો સર્વપુરૂષે સર્વજ્ઞમાં વક્તૃત્વાદિ વસ્તુ ન જોઈ હોય તો અસિદ્ધિ થાય, પરંતુ સર્વપુરૂષ કર્તૃક અદર્શનનું ખંડન અમે પહેલાં જ કરી ગયા છીએ.

(૩૯) વળી ‘અસૌ ન સર્વજ્ઞઃ વક્તૃત્વાત્’ એ તમારા અનુભાસમાં પડિત ! એવા તમે વક્તૃત્વરૂપ વ્યભિચારી હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે. કારણ કે તે હેતુ વિપક્ષ-નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાનું જે સર્વજ્ઞ તેમાં વિદ્યમાન છે. સાધ્યાભાવાધિકરણમાં જે હેતુ વૃત્તિ હોય તે વ્યભિચારી કહેવાય છે.

(૪૦-૪૧) અસર્વજ્ઞ જે દેવદત્ત તેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા વક્તૃત્વ વગેરે ગુણો છે અથવા નથી એ રીતનો સર્વથા નિર્ણય કરવો તે છદ્મસ્થ પુરૂષ માટે શક્ય નથી.

વળી શરીર કે વચનની પ્રવૃત્તિથી પણ ગુણદોષ વિષયક તાદેશ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. નટ જેમ સભામાં લોકોને આનન્દિત કરવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરે છે તેવી રીતે અહીં અસર્વજ્ઞમાં પણ બુદ્ધિપૂર્વક અન્યથા વકતૃ-પણાનો સંભવ હોવાથી અસર્વજ્ઞરૂપ સાધ્યમાં વકતૃત્વરૂપ હેતુનો નિશ્ચય નથી.

(૪૨) શંકા-રાગરહિત એવા તીર્થંકરદેવને પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી કલેશદાયક વકતૃત્વાદિપ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેથી સર્વજ્ઞમાં વકતૃત્વના અભાવનો નિર્ણય કેમ ન થાય !

(૪૨) સમાધાન-ભવોપગ્રાહી કર્મનું તાદેશ નામ સ્વભાવ-પણું હોવાથી સર્વજ્ઞમાં વકતૃત્વાદિપ્રવૃત્તિ યોગ્ય જ છે. અને તે પ્રવૃત્તિ સર્વજ્ઞમાં હોવા છતાં પણ વકતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ બન્ને એક અધિકરણમાં નિર્બાધપણે રહી શકતાં હોવાથી વકતૃત્વથી સર્વજ્ઞત્વાભાવ સાધી શકાય તેમ નથી.

(૪૪) છન્નસ્થ મનુષ્ય સાક્ષાત્ અપ્રતીયમાન પદાર્થોમાં ‘તે પદાર્થો એ પ્રમાણે છે અથવા એ પ્રમાણે નથી’ આ રીતેનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી માટે પદાર્થના નિશ્ચય માટે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર આવશ્યક છે.

(૪૫) વળી ‘જે સર્વજ્ઞ હોય તે વક્તા ન હોય’ એ પ્રમાણે તમે કહી શકો તેમ નથી. કદાચ તમે-સર્વજ્ઞાધિકરણકવકતૃત્વની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી સર્વજ્ઞ વક્તા નથી એમ કહેશો તો તે યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે અસિદ્ધિનો અભાવ છે.

(૪૬) આ રીતે અસર્વજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરવા હેતુ તરીકે સ્વીકારેલ વકતૃત્વરૂપ હેતુની વિપક્ષભૂત સર્વજ્ઞમાં પ્રમાણથી અવૃત્તિતા નહીં

પરન્તુ વૃત્તિતા જ સાબત થવાથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે, અને તેથી તમોએ જણાવેલ સર્વજ્ઞભાવ અસિદ્ધ છે.

(ગદ્ય-૬૬) ‘ ન વક્તૃત્વમદેહસ્ય. ઇત્યાદિ દ્વારા પહેલાં જે વક્તૃત્વને રાગાદિનું નિબન્ધન-નિમિત્ત કારણ જણાવ્યું તે પણ પરંપરાએ જ તેનું નિમિત્ત થતું હોવાથી નિર્દોષ છે. વક્તૃત્વ જે સાક્ષાત્ રાગાદિનું નિમિત્ત હોય તો જરૂર તે દોષાવહ થાય પરન્તુ સાક્ષાત્ નિમિત્ત તો તમે પણ માનતા નથી અને પરંપરાએ નિમિત્ત બાધક નથી.

(૬૭) શંકા-વક્તૃત્વને પરંપરાએ રાગાદિ નિમિત્ત માનવામાં પણ સર્વજ્ઞમાં વીતરાગત્વનો વ્યાધાત થશે !

સમાધાન-સર્વજ્ઞભગવાનને નિશ્ચયથી રાગાદિનો અભાવ જ ઈષ્ટ હોવાથી પરંપરાએ રાગાદિ નિમિત્ત હોવા છતાં વીતરાગત્વનો વ્યાધાત નથી.

(૬૮) શંકા-દેહના કારણભૂત રાગાદિનો વિનાશ થયે તે જ કાળમાં રાગાદિના કાર્યભૂત શરીરનો પણ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે !

સમાધાન-રાગાદિ દેહાદિ કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત કારણ હોવાથી તેનો વિનાશ દેહના વિનાશમાં પ્રયોજક નથી. માટે રાગાદિની નિવૃત્તિથી શરીરની નિવૃત્તિ થતી નથી. લોકમાં પણ જેમ ઘટાદિ કાર્યનું ઉપાદાન કારણ કપાલાદિ તેના વિનાશથી જ ઘટરૂપ કાર્યનો વિનાશ થાય છે પણ ખનિત્ર-દડ વગેરે નિમિત્ત-કારણના અભાવથી ઘટનો વિનાશ થતો નથી.

(૬૯) શંકા-વક્તૃત્વનું ઉપાદાન કારણ શું છે ! જે રાગાદિને ઉપાદાન કારણ માનશો તો તે બરાબર નથી, કારણ કે તેમ

માનવાથી રાગાદિના વિનાશમાં વકતૃત્વનો પણ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે અને તે યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે રાગાદિ રહિતમાં પણ વકતૃત્વ દેખાય છે.

સમાધાન-ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલ અને આત્મપ્રયત્ન આ બંને વકતૃત્વમાં ઉપાદાનકારણ છે.

શંકા-વકતૃત્વમાં ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્ન કારણ છે પણ રાગાદિ કારણ નથી એ શાથી જણાય છે !

સમાધાન-પ્રકરણ વિષયીભૂત પદાર્થમાં રાગાદિનો અભાવ હોવા છતાં સત્પુરૂષોને સાક્ષાત્ વકતૃત્વની પ્રાપ્તિ દેખાય છે. જો રાગાદિ જ વકતૃત્વનું ઉપાદાન કારણ હોય તો રાગાદિના અભાવમાં વકતૃત્વનો પણ અભાવ થાય. કદાચ તમે એમ કહેશો કે-ભલે વકતૃત્વનો અભાવ થઈ જાય તેમાં શો વાંધો છે ! જો એમ થાય તો વ્યાખ્યાનાદિક સમગ્ર વ્યવહારનો ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય અને તે કોઈ રીતે ઈષ્ટ નથી.

(૭૦) પહેલાં ‘વિવક્ષયા ચ વક્તૃત્વમ્’ (શ્લોક-૨૧) માં જે કહ્યું છે કે-‘વકતૃત્વ વિવક્ષાધીન છે, વિવક્ષા ઇચ્છાધીન છે અને ઇચ્છા રાગાધીન છે. આ રીતે વકતૃત્વ રાગનિમિત્ત હોવાથી વકતૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વસત્ત્વનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.’

(૭૧) તે પણ અયુક્ત છે. વિવક્ષા વગર પણ કેટલેક સ્થાને વકતૃત્વનું દર્શન થવાથી ‘વિવક્ષયા ચ વક્તૃત્વમ્’ એ તમારું કથન અસંગત છે. સુષમત્તાદિ મનુષ્યોમાં વિવક્ષા વગર જ વકતૃત્વપણું સુવિદિત છે.

(૭૨) જો તમે કહેશો કે-સુષ-મનુષ્યાદિ મનુષ્યમાં વિવક્ષા છે જ. અન્યથા વકતૃત્વની અસિદ્ધિ થશે. તો તે બરાબર નથી.

કારણ કે લોકમાં સુખ-મત્ત વગેરે મનુષ્ય માટે આ વિવક્ષુ-
ખોલવાની ઇચ્છાવાળો છે તેવા પ્રકારની પ્રતીતિનો અભાવ છે.
અને સ્વપ્ન તથા ઉન્માદાવસ્થાથી વિનિર્મુક્ત મનુષ્યને પૂર્વમાં
ઉચ્ચારિત વચનનું સ્મરણ થતું નથી. તેથી તે અવસ્થામાં જે
વકૃત્વ છે તેમાં વિવક્ષાપૂર્વકત્વનો અભાવ છે એ સિદ્ધ થાય
છે. લોકમાં વિવક્ષાપૂર્વક કથિત વચનનું જ સ્મરણ થતું દેખાય
છે. પણ શયનાદિથી પ્રબુદ્ધ મનુષ્યને સુપ્ત દશામાં ઉક્ત
વચનનું સ્મરણ થતું નથી તેથી તેનું વકૃત્વ વિવક્ષાપૂર્વકનું
સંભવતું નથી.

(૭૩) શયનાદિથી પ્રબુદ્ધ મનુષ્યને પૂર્વોક્ત વચનનું સ્મરણ
ન થાય છતાં તેમાં વિવક્ષા છે એમ જો માનવામાં આવે તો
તો અતિપ્રસંગ દોષ પ્રાપ્ત થશે.

વળી જો વકૃત્વ અને વિવક્ષાના વિષયમાં “તત્પદાર્થની
વિવક્ષામાં તદ્વાચક શબ્દનો પ્રયોગ અને તત્પદાર્થની અવિવક્ષામાં
તદ્વાચક શબ્દનો અપ્રયોગ” એ પ્રમાણે જો અન્વય વ્યતિરેક
હોય તો જરૂર ‘વિવક્ષયા વકૃત્ત્વમ્’ એ નિયમ સ્વીકાર્ય બને,
પણ વકૃત્વ અને વિવક્ષાના વિષયમાં તેવો અન્વય વ્યતિરેક
છે નહીં.

કાતર શબ્દની વિવક્ષામાં એટલે જ્યાં કાતર શબ્દ પ્રયોક્તવ્ય
છે ત્યાં ક્વચિત્ શૂર શબ્દનો પ્રયોગ પણ દેખાય છે. એ પ્રમાણે
કાતર શબ્દની વિવક્ષામાં કાતર શબ્દ પ્રયોગનો અભાવ અને
શૂર પદાર્થની અવિવક્ષામાં શૂર શબ્દનો પ્રયોગ દેખાવાથી અન્વય
વ્યતિરેકનો વ્યભિચાર છે તેથી ‘વિવક્ષયા વકૃત્ત્વમ્’ એટલે
વકૃત્વ વિવક્ષાપૂર્વક હોય છે એવો નિયમ રહેતો નથી.

(૭૪) શંકા-કાતરની વિવક્ષામાં જ્યાં શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ત્યાં પણ કાતરની વિવક્ષા પછી શૂરની વિવક્ષાથી શૂર શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે તેથી વ્યભિચાર નથી !

સમાધાન-અન્તરાલ-મધ્યમાં શૂર શબ્દની વિવક્ષામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા-શૂરની વિવક્ષા સિવાય શૂર શબ્દના પ્રયોગની જે અન્યથા અનુપપત્તિ તે જ તેમાં પ્રમાણભૂત છે !

સમાધાન-શૂરની વિવક્ષાપૂર્વક શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો સંદેહની નિવૃત્તિ થાય અર્થાત્ આ શૂર છે કે અશૂર એવો સંદેહ ત્યાં રહે નહીં, પણ અહીં કાતર શબ્દની વિવક્ષામાં જ્યાં શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે ત્યાં તો ‘આ શૂર જ છે’ એ રીતના નિશ્ચય રૂપ સંદેહની નિવૃત્તિ થતી નથી. એથી શૂર શબ્દ પ્રયોગને અવિવક્ષાપૂર્વકત્વ માનવામાં પણ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી.

(૭૫) શંકા-તત્ પદાર્થ વિવક્ષાના અભાવમાં પણ જે તત્ શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો તત્ શબ્દના પ્રયોગમાં અહેતુકપણું પ્રાપ્ત થશે અને તેથી ‘જે જે અહેતુક હોય તેની સર્વદા પ્રાપ્તિ થાય’ એ ન્યાયે તે શબ્દનો સર્વદા પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે. અને તેથી અશૂર વક્તવ્યતામાં પણ ‘શૂર શૂર’ એ જાતના પ્રયોગથી વિરોધ થશે !

સમાધાન-‘તત્ પદની વિવક્ષાના અભાવમાં પણ તત્ પદનો પ્રયોગ માનવામાં’ તમેએ માનેલ અહેતુકપણાની સિદ્ધિ નથી. ‘લાષાવર્ગણાના પુદ્ગલ અને આત્મપ્રયત્નને વક્તૃત્વના પ્રતિ હેતુપણું છે’ એમ અમે પહેલાં જ નિરૂપણ કરી ગયા હોવાથી શબ્દપ્રયોગમાં અહેતુકપણું નથી. તેથી સર્વદા તત્પદના પ્રયોગની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ રહેતો નથી.

(૭૬) શંકા-ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્ન વકૃત્વમાં હેતુ છે. એ વેદબોધિત નથી અને એવી કોઈ રાજ્ઞા પણ નથી માટે તેને કારણ માનવામાં શું પ્રમાણ છે !

સમાધાન-ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્નને વકૃત્વહેતુપણું અદષ્ટાદિ પ્રયોજ્ય છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો વિવક્ષાની પણ સર્વદા સત્તા રહેતી હોવાથી તમોએ આપેલ પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થતો નથી. એટલે કે તે દોષ જેમનો તેમ જ રહે છે.

(૭૭) વળી સર્વજ્ઞ ભગવાન અમનસ્ક-મનરહિત હોવાથી તેમને ઈચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થતી હોવાથી તેમના વક્તવ્યમાં વિવક્ષા-હેતુકત્વનો અભાવ છે. એટલે ત્યાં ‘વિવક્ષયા ચ વક્તૃત્વમ્’ એ દોષ અસિદ્ધ જ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો વચનયોગ કેવળ ચેષ્ટારૂપ છે. તેથી પહેલાં ‘સા ચેચ્છામાવતો હિ યદ્રાગઃ’ ઇત્યાદિ વચનથી જે દોષ જણાવ્યો હતો તે પણ વ્યર્થ છે, કારણ કે સર્વજ્ઞમાં ઈચ્છાનો જ અભાવ છે.

(૭૮) ઈચ્છાની વિદ્યમાનતા હોય તો પણ સર્વજ્ઞભગવાનની ઈચ્છા શુદ્ધ હોવાથી ત્યાં રાગનો સંબંધ નથી. જ્યાં શુદ્ધ ઈચ્છા છે ત્યાં રાગનો સંબંધ હોતો નથી એ વસ્તુ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.

(૭૯) તેથી વકૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા એ વચનમાત્ર જ છે અર્થાત્ તેનાથી તેની સિદ્ધિ અશક્ય છે.

(શ્લોક-૪૭) એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સમીચીનન્યાયની ઉક્તિ દ્વારા સર્વજ્ઞસામાન્યનું નિરૂપણ કર્યું, તે તે સર્વજ્ઞ-વિશેષનું સ્વરૂપ પાંડિત પુરૂષોએ સર્વજ્ઞપ્રણીત કલ્પસૂત્ર વગેરે આગમવચનથી જાણવું.

(૪૮) ગુણુદોષના નિશ્ચયવિષયમાં દૃષ્ટ અર્થ અને અદૃષ્ટ અર્થ વિષયક બોધજનક સવિશેષણ આખ્યાતરૂપ વાક્ય જેઓને લિંગ-ગમક છે તે વક્તા કહેવાય છે. જે પ્રકારે પ્રાસાદાદિના નિર્માણવિષયમાં જેઓને પ્રાસાદાદિની રચનારૂપ ક્રિયા લિંગ-ગમક છે તે કર્તા કહેવાય છે. આમ વક્તા અને કર્તામાં મોટું અન્તર છે. વક્તા આત્મસંબંધી ગુણુદોષના નિરૂપક છે જ્યારે કર્તા પ્રાસાદાદિની રચનાના વિષયમાં ગુણુદોષના વિવેચક છે.

(૪૯) જેમનું વાક્ય દૃષ્ટશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું હોય અર્થાત પૂર્વાપર અબાધિત હોય, સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનાર હોય, પરિમિત, ગંભીર-ગૂઢ અભિપ્રાયવાળું અને આહુલાદજનક હોય તે સર્વવિત્-સર્વજ્ઞ જાણુવા.

(૫૦) શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રતિપાદન કરેલ વાક્ય જ પૂર્વ-કથિત સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હોવાથી જિનેશ્વરદેવ જ નિશ્ચયથી સર્વજ્ઞ છે પણ જિનથી અન્ય સર્વજ્ઞ નથી એ સ્યાદ્વાદ દર્શનની ઉક્તિથી જ જાણાય છે.

(૫૧) એકાન્ત નિત્યવાદમાં બન્ધમોક્ષાદિ સિદ્ધ થતા નથી, અને એકાન્ત અનિત્યવાદમાં પણ બન્ધમોક્ષાદિ ઘટતા નથી.

(૫૨) જીવાત્મા સ્વભાવભેદથી બંધાય છે એટલે કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને તે સ્વભાવભેદથી મુક્ત થાય છે. આમ બદ્ધ અને મુક્તને સર્વદા સમાન બન્ધમોક્ષાદિભાવથી એકત્વની આપત્તિ થશે અને તેમ થવાથી બદ્ધ અને મુક્તમાં બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહીં.

(૫૩) બન્ધ અને મોક્ષમાં અત્યન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો પણ બદ્ધ આત્મા ક્યારેય મુક્ત નહીં થાય, અને જો તે મુક્ત ન થાય તો સર્વશાસ્ત્રમાં કહેલ ભાવનાદિ અનુષ્ઠાન નિરર્થક થાય.

(૫૪) કેવળ અચેતન-ચૈતન્યવિરહિત પ્રધાનાદિને બાંધ વગેરે યુક્તિસંગત નથી. અચેતન જે પ્રધાન તેને બાંધ અને મુક્તિની પ્રતીતિનો અભાવ છે. અને એકત્વનિત્યત્વાદિ પ્રતીતિનો પણ સર્વથા અભાવ છે.

(૫૫) સંતતિ-પરંપરાની અપેક્ષાએ નિરન્વય અને વિનાશવાળા પદાર્થોમાં વૈધર્મ્યથી એકત્વ-નિત્યત્વ આદિનો અભાવ હોવાથી એકાન્તપક્ષ સ્વીકારવાથી બન્ધમોક્ષાદિ યુક્તિસંગત થતા નથી.

(૫૬) આ સર્વ નિરૂપણ અન્ય ગ્રન્થમાં વિસ્તારપૂર્વક જણાવેલ હોવાથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરેલો નથી પણ સંક્ષેપથી તો સર્વનિરૂપણ કયું જ છે.

(૫૭) એટલે સ્યાદ્વાદનીતિથી-અનેકાન્તવાદના અનુસરણથી જ પરિણામવાન્-જ્ઞાનવાન્ અને ભિન્નભિન્ન સ્વભાવવાળા જીવમાં બન્ધમોક્ષાદિ સર્વવિધ વ્યવસ્થાસિદ્ધ થાય છે.

(૫૮) મિથ્યાત્વાદિથી યુક્ત એવો જે જીવ કર્મથી બાંધાય છે તે જ સમ્યક્ત્વાદિથી યુક્ત થયો છતો કર્મથી મુકાય છે.

(૫૯) ‘હું કર્મથી બાંધાયેલ છું’ એવા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ વૈરાગ્યના પરિણામથી કર્મક્ષયને માટે કદાચિત્ સંયમ-તપ આદિ પ્રવૃત્તિ ચેતનને ઉપપન્ન થાય છે.

(૬૦) કર્મબન્ધરૂપી દ્વ-જગલને બાળવામાં અગ્નિ સમાન તપ-સંયમના યોગોમાં પ્રવૃત્ત કરવાથી કર્મબન્ધના ક્ષયથી શુદ્ધિ અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ થાય છે.

(૬૧) શંકા-તેવા પ્રકારનો મોક્ષ વૈરાગ્યથી સર્વ પ્રાણીઓને એકીસાથે કેમ થતો નથી, કેાઈક સમયે કેાઈકને જ મોક્ષ થાય એવું કેમ ?

(૬૨) સમાન-અનાદિકાલિક ભવ્ય ભાવનાવાળા જીવને તથા-ભવ્યત્વ(પરિપાક)થી સુકર્મના સંયોગથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો વૈરાગ્ય સર્વદા થતો નથી.

(૬૩) સર્વજ્ઞ પણ અનેકાન્તવાદમાં છે તે પણ ન્યાયોપેત સિદ્ધ થાય છે. તે કારણથી બુદ્ધિવિષયીભૂત સર્વજ્ઞ પણ એકાન્ત સુન્દર નથી.

(૬૪) જે સ્વગત-સ્વીયસર્વજ્ઞત્વ વડે સર્વજ્ઞ વર્તમાન છે તે પરગત-અન્યજનવર્તી સર્વજ્ઞત્વ વડે સર્વજ્ઞ ઉત્પન્ન થતા નથી, અર્થાત્ પરગત સર્વજ્ઞત્વ વડે તે સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થતા નથી.

(૬૫) પરગત સર્વજ્ઞત્વ વડે પણ સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારાય તો ભિન્નઘટાદિવસ્તુગતવર્તનાત્વ-ઘટત્વાદિ ધર્મવિશેષ વડે તે સર્વજ્ઞ પણ અન્ય ઘટપટાદિની જેમ સર્વજ્ઞભિન્ન થઈ જાય. માટે અનેકાન્તવાદના સ્વીકારથી જ સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. વળી એકાન્તવાદને સ્વીકારવામાં બન્ધમોક્ષની વ્યવસ્થા પણ ઘટી શકે નહીં તેથી ‘અનેકાન્તવાદ’ અવશ્ય સ્વીકાર્ય છે.

(૬૬) જેમ અનેકાન્તવાદના બલથી અન્ય ઘટપટ વગેરે સમસ્ત પદાર્થોની સ્વ-સ્વસત્તા સિદ્ધ થાય છે, તેમ અનેકાન્તવાદના બલથી જ સર્વજ્ઞની પણ સ્વસત્તા સિદ્ધ થાય છે તેથી સર્વજ્ઞ સર્વ રીતે અત્યન્ત મનોહર કેમ નથી ! તેનો વિચાર કરો.

(૬૭) આ રીતે સર્વજ્ઞ સાધક વિવિધ યુક્તિના નિરૂપણ વડે ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ કાળત્રયવર્તી સમસ્તપદાર્થ વિષયક અબાધિત જ્ઞાનવાન્ સર્વજ્ઞ છે એ સિદ્ધ થયું. અને સર્વજ્ઞપ્રતિપાદિત વાક્યથી શ્રી તીર્થંકરદેવ એ જ સર્વજ્ઞ છે એ પણ સિદ્ધ થયું. આ નિશ્ચય થવાથી અમે નિષ્પન્ન પ્રયોજનવાળા થયા. હવે પ્રસંગથી સચું.

(૬૮) હવે અન્યકાર મહાત્મા અન્યના અંતે શિષ્ટ પરંપરા પ્રાપ્ત મંગલનું આચરણ કરે છે. ત્રણે જીવનમાં સારૂપ અને

સર્વજ્ઞરૂપી રત્ન વિષે જામેલ મોહ (અજ્ઞાન)રૂપી મળને દૂર કરવાનાં કારણો છે જેમાં એવા આ પ્રકરણને કરીને જે મેં પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું તે માત્સર્યજનિત દુઃખનો વિધ્વંસ કરનાર પુણ્ય વડે સકલ લગ્યાત્માઓને ગુણાનુરાગ પ્રાપ્ત થાઓ.

આ રીતે સુવિહિતાગ્રણી સુગૃહીતનામધેય પરમદર્શનિક પૂ. આચાર્ય પુરન્દર શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ અમારા પ્રગુરુવર્ય પૂજ્ય આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલ ‘સર્વહિતા’ નામની વૃત્તિના આધારે યથામતિ લખેલ છે. એ મહાપુરૂષના આશયને સમજવા-સ્ફુટ કરવા શક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. કેઈક સ્થાનમાં ખરાબર ભાવાર્થ ન સમજતાં કેવળ શબ્દાર્થ આપેલ છે. આમ છતાં આ ગૂઢ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં છદ્મસ્થત્વસુલભપ્રમાદ-વશ જે સ્ખલના રહી ગઈ હોય તે માટે ‘મિથાદુષ્કૃત’ દેવા પૂર્વક વિદ્વાન્ વાચકવર્ગ દોષનું પ્રમાર્જન કરવા સાથે ક્ષીરનીર-ન્યાયે એનો ઉપયોગ કરી સર્વજ્ઞપ્રભુના શુદ્ધ દર્શનને પ્રાપ્ત કરે. એ અભિલાષા સહ વિરમું છું.

આ પ્રમાણે શાસનસમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય-મહારાજ શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજીમહારાજના પટ્ટાલંકાર શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી-મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વદ્વર્ય પંન્યાસપ્રવર શ્રી દેવ-વિજયજી ગણિવર ચરણારવિન્દ્યચંચરીક મુનિ હેમચંદ્ર-વિજયજીએ કરેલ ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ પૂરો થયો.

પ્ર. ચૈ. સુ. ૧૫-કદમ્બગિરિ

ॐ ह्रीं अर्हं नमः

सर्वज्ञाय भगवते श्रीमहावीरस्वामिने नमः ।

नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये ।

आचार्यशिरोमणिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिता ।

सर्वज्ञसिद्धिः

०००❖❖❖❖०००

सा च, शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि-श्रीमदाचार्यवर्य-

श्रीविजयामृतसूरीश्वरसन्दृब्धया 'सर्वहिता' 55-

रूपया व्याख्यया समलङ्कृता ।

अर्हन् देवाधिदेवो जिनवरवृषभः केवली पारगामी,
सार्वः शम्भुः स्वयम्भूः सकलसमयवित् तीर्थकृत् क्षीणकर्मा ।
स्याद्वादी बोधिदाताऽसुरसुरमहितोऽधीश्वरो वीतरागः,
सर्वज्ञः सर्वदर्शी भगवदभयदः सर्वदा सर्वदः स्तात् ॥ १ ॥

अनादेः सम्बद्धं कलुषमकलं ज्ञानपटलं,
विनीयामूलं यः समधिगतवान् केवलमलम् ।
अलोकं लोकं वा करबदरवद् वेत्ति सकलं,
तमर्हन्तं वन्दे विदितविभवं देवममलम् ॥ २ ॥

कैचिन्महामोहविषाक्तचित्ता,
 ज्ञानाद्यभिव्यक्तिमवाप्य कामम् ।
 आरुह्य दूरूढकुतर्कशाखाः,
 प्रसह्य सर्वज्ञमपह्नुवानाः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञसिद्धिं पुरतो न कृत्वा,
 न कापि सिद्धिर्भवतीत्यबुध्वा ।
 स्वयं पतन्तोऽधृतधर्मसूत्रा,
 निपातयन्त्यप्यपरान् भवान्धौ ॥ ४ ॥

हिताय तेषां सुधियामधीशः,
 पाण्डित्यपूर्णो हरिभद्रसूरिः ।
 ग्रन्थं च निर्ग्रन्थतयाऽविगीतं,
 सर्वज्ञसिद्धिं विधिवद् व्यधत्त ॥ ५ ॥

तीर्थप्रतिष्ठापरिनिष्ठितस्य,
 ब्रह्मैकनिष्ठस्य नृपाचितस्य ।
 श्रीनेमिसूरीशितुरात्मनीनं,
 कृपाकटाक्षं समवाप्य सिद्धम् ॥ ६ ॥

मनस्विना शास्त्रविशारदेन,
 प्राचार्य्यवर्य्यामृतसूरिणेयम् ।
 विधीयते 'सर्वहिता'ऽभिधाना,
 वृत्तिर्वरा सिद्धसमर्थनार्थम् ॥ ७ ॥

अथ तत्रभवान् भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिपुङ्गवः श्रीसर्वज्ञसिद्धि-
प्रकरणात्मग्रन्थरत्नं निर्विघ्नं परिसमापयितुकामो जिनेन्द्रनमस्का-
रात्मकं भावमङ्गलमारचयति-लक्ष्मीभृदित्यादिना ।

ननु सौगत-नैयायिक-वैशेषिकादिभिः सर्वज्ञस्य साधित-
पूर्वत्वात्तत्सिद्धयर्थं प्रवृत्तस्य ग्रन्थस्यास्य सिद्धसाधनतयाऽनति-
प्रयोजनकत्वेन तत्समाप्तेरपीष्टसाधनताज्ञानाविषयत्वेन “समाप्ति-
कामो मङ्गलामाचरेत्” इति श्रुत्या समाप्तिकामनावत् एव ग्रन्थ-
कारस्य मङ्गले प्रवृत्तिदर्शनात् प्रकरणमिदं तत्समाप्तिसाधनं मङ्ग-
लञ्च व्यर्थमेवेति चेत् सत्यम्-

सौगतैः स्वीकृतोऽपि सर्वज्ञ इष्टार्थमात्रज्ञातैव न तु सर्वपदार्थ-
द्रष्टाऽभिमतः सर्वज्ञस्तैरभ्युपगतस्तथाचोक्तम्-

सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।

कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः कोपयुज्यते ? ॥

तथा-“सर्वं पश्यतु वा मा वा, इष्टमर्थं तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चे-देतान् गृध्रान् प्रपूजय ” इति ।

एवं च सौगतैः स्वीकृतेनापि सर्वज्ञेन नास्माकं केवली सर्वज्ञः
सिद्ध इति । नैयायिकादिभिरप्येक एव जगत्कर्ता परमात्मा
सर्वज्ञः स्वीकृतो न तु ज्ञानावरणीयादिकर्मक्षयजनिता अनन्तशः
सर्वज्ञा अभ्युपगता अभ्युपगम्यन्ते च, ततो न तन्मतसिद्धेनापि
सर्वज्ञेन नः किञ्चित्प्रयोजनमिति । वेदान्तिभिश्च “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतिभिरेक एव सर्वान्त-
र्यामी सर्वनियन्ता सर्वज्ञः परमात्मा स्वीकृतस्तदतिरिक्तः सर्वोऽपि

पदार्थो मायाकल्पित इति न तादृशेनापि सर्वज्ञेन नः किञ्चित्प्रयोजनम् । किञ्च यैश्चावाकैः शरीरातिरिक्त आत्मापि न स्वीकृतः स्वीक्रियते वा तन्मते सर्वज्ञत्वविशेषणविशिष्ट आत्माऽपदार्थ एवेति न तन्मते सर्वज्ञः सिद्धो भवितुमर्हति । एवं मीमांसकैरपि सर्वज्ञो नानुमन्यते, साङ्ख्यैश्चापि कार्यत्वकारणत्वादिविरहितः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः सर्वभोक्ताऽऽत्मा स्वीक्रियते न तु ज्ञानादिमान् सर्वज्ञ इति ज्ञानावरणीयादिकर्माष्टकक्षयजनितस्य केवलिनो भगवतः सर्वज्ञस्य सिद्धयर्थमस्य ग्रन्थरत्नस्यात्यन्तमुपादेयतया तत्समाप्त्यर्थं मङ्गलस्यावश्यकत्वात् । तथाचायं मङ्गलश्लोकः—

लक्ष्मीभृद् वीतरागः क्षतमतिरखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्ति-
देवेन्द्रार्च्योऽप्रसादी परमगुणमहारत्नदोऽकिञ्चनेशः ।

तच्चातच्चेतिवक्ता न वितथवचनो योगिनां भावगर्भं
ध्येयोऽनङ्गश्च सिद्धेर्जयति चिरगतो मार्गदेशी जिनेन्द्रः ॥ १ ॥

अन्वयः—लक्ष्मीभृत्, वीतरागः, क्षतमतिः, अखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्तिः, देवेन्द्रार्च्यः, अप्रसादी, परमगुणमहारत्नदः, अकिञ्चनेशः, तच्चातच्चेतिवक्ता, न वितथवचनः, योगिनाम्, भावगर्भम्, ध्येयः, च, सिद्धेः, अनङ्गः, चिरगतः, मार्गदेशी, जिनेन्द्रः, जयति ।

वृत्तिः—लक्ष्मीभृत्—लक्ष्मीं श्रियं विभर्ति धारयतीति लक्ष्मीभृत्, लक्ष्मीरमण इत्यर्थः, तथासन्नपि—वीतरागः—विशेषण—इतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादिति विरोधः, एवञ्च विरोधाभासालङ्कारः, “आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते” इति तल्लक्षणात् । क्षतमतिः—क्षता विनष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स तथा, तादृशोऽपि,

अखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्तिः—अखिलाः समस्ताश्च तेऽर्थाः पदार्था वस्तुनीति यावत्. अखिलार्थास्तान् जानात्यवबुध्यते इत्यखिलार्थज्ञ-
स्तस्य भावस्तत्ता, तथा आश्लिष्टा समालिङ्गिता मूर्तिः स्वरूपमात्मे-
तियावद्यस्य स तथेति विरोधः, मतिरहितस्य सर्वज्ञतावैशिष्ट्या-
भावात्, मतिज्ञानविरहित इति समाधानम्. विनष्टमतिज्ञानस्यैव
केवलित्वाभ्युपगमात्। देवेन्द्रार्च्यः—देवेन्द्रैः सुरपतिभिरर्च्यः पूज्यो
देवेन्द्रार्च्योऽपि—अप्रसादी—प्रसन्नताविरहित इति विरोधः, आदान-
प्रदानजनितप्रसन्नताविरहित इति समाधानम् प्राप्तसार्वज्ञ्यस्य
किञ्चिदादानप्रदानरहितत्वात्।

परमगुणमहारत्नदः—परमा उत्कृष्टाश्च ते गुणा ज्ञानादीनि
परमगुणास्त एव महारत्नानि महामूल्यमणयः परमगुणमहारत्नानि
तानि ददाति प्रयच्छतीति तथा, तादृशोऽपि अकिञ्चनेशः—नास्ति
किञ्चन किमपि येषान्तेऽकिञ्चनाः, दरिद्राः, “मयूरव्यंसकेत्यादयः”
“३-१-११६” इत्यनेन समासः, तेषामीशः प्रभुस्तथा महा-
दरिद्र इति विरोधः, तादृशमहरत्नप्रदातुर्महादरिद्रत्वाभावात्,
अकिञ्चना मुनयस्तेषामीशो मुनीश्वर इति समाधानम्। तच्चा-
तच्चेतिवक्ता—सदसदुभयविधप्रवचनकर्ता। न वितथवचनः—न
वितथमसत्यं वचनं यस्य स तथेति विरोधः, सदसत्तत्त्वनिर्णायक
इति समाधानम्. सदसत्तत्त्वविज्ञातुरसत्यवचनत्वाभावात्। योगि-
नाम्—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोऽस्त्येषामिति योगिनस्तेषान्तथा। भाव-
गर्भम्—भावपरिपूर्णं यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। ध्येयः—ध्येतुं
योग्यः, मननीय इति यावत्।

च—पुनः। सिद्धेः—सिद्धिरूपाया रमण्याः। अनङ्ग—कामरूप
इति विरोधः, सिद्धिवधूरमणोऽशरीर इति समाधानम्. सिद्धाना-

मशरीरत्वस्वीकारात् । चिरगतः—सनातनः । मार्गदेशी—मोक्षमार्गोप-
देशनतत्परः । जिनेन्द्रः—देवाधिदेवो जिनेश्वरः । जयति—सर्वोत्क-
र्षेण वर्तते ।

अत्र द्वादशस्वपि जिनेन्द्रविशेषणेषु विरोधस्याऽऽभासात् प्रकरण-
पर्यालोचनया वृत्त्युक्तदिशा समाधानाच्चात्रानेके विरोधाभासालङ्काराः ।

अत्र जिनेश्वरनमस्काराप्रतीतेरस्य जिनेन्द्रनमस्कारात्ममङ्गलत्व-
मसङ्गतमिति नाशङ्कनीयम् । जयत्यर्थेन नमस्कारस्याऽऽक्षेपात्,
“अहमस्मि जिनेश्वरं प्रति प्रणतः” इत्यर्थप्रतीतेः । यथा—
“नियतिकृतनियमरहितां ह्यादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरस-
रुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति” इति काव्यप्रकाशीय-
मङ्गलश्लोकवृत्तौ “जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इत्यस्मि
तां प्रति प्रणतः” इति मम्मटाचार्य्येणापि तथाऽभ्युपगमात् ।

एवञ्चास्य ग्रन्थस्य सर्वज्ञसिद्धिर्विषयः, सर्वज्ञविषयको विशुद्धो
बोधः, परम्परया मुक्तिर्वा प्रयोजनम्, शास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमः सर्वज्ञ-
तत्त्वाऽभिलाषुको वा जनोऽधिकारी, ग्रन्थस्य विषयेण प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावसम्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि सूचितं भवति ॥ १ ॥

सिद्धान्ततत्त्वनिरूपणं पूर्वपक्षनिरूपणात् प्रागसिद्धमसम्भवित
श्चेति प्रथमं सोपष्टम्भं पूर्वपक्षं निरूपयति ग्रन्थकृत्—नास्त्येवायं
महामोहादित्यादिना—

नास्त्येवायं महामोहात्, केचिदेवं प्रचक्षते ।

कृपया तत्प्रबोधाय, ततः सन्न्याय उच्यते ॥ २ ॥

(अन्वयः) — केचित्, महामोहात्, अयम्, नास्ति, एव, एवम्, प्रचक्षते, कृपया तत्प्रबोधाय, ततः, सन्न्यायः, उच्यते ॥

वृत्तिः — केचित्-मीमांसकादयः । महामोहात्-वक्ष्यमाणस्वरूपाज्ञानविशेषात् । अयम्-बुद्धिस्थः सर्वज्ञः । नास्ति-न वर्तते । एव-अवधारणार्थकम् । एवम्-अनेन प्रकारेण । प्रचक्षते-कथयन्ति । कृपया-दयावशतः । तत्प्रबोधाय-तेषां मीमांसकादीनां बोधो यथार्थज्ञानन्तत्प्रबोधस्तस्मै तथा । मीमांसकादीनां सर्वज्ञविषयकबोधप्राप्तिहेतवे इति भावः । ततः-तस्य सर्वज्ञस्येत्यर्थः, सार्वविभक्तिकेन तमुना निष्पन्नत्वात् । सर्वज्ञसम्बन्धीति यावत्, सम्बन्धश्च साध्यसाधकभाव एवेति, सर्वज्ञनिष्ठसाध्यतानिरूपितसाधकतावान् । सन्न्यायः-सन्-समीचीनोऽबाधित इति यावत् न्यायः सर्वज्ञसाधकतर्कः सन्न्यायः “ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ” इत्यनेन हैमसूत्रेण कर्मधारयसमासः, उच्यते-निगद्यते, समुपस्थाप्यते इति यावत् ॥ २ ॥

ननु महामोहादित्युक्तम्, तत्र को महामोह इति जिज्ञासायां मोहनिरूपणपूर्वकं महामोहं निरूपयति-सर्वज्ञेति—

सर्वज्ञा प्रतिपत्तिर्यन्मोहः सामान्यतोऽपि हि ।

नास्त्येवामिनिवेशस्तु महामोहः सतां मतः ॥ ३ ॥

(अन्वयः) यत्, सामान्यतः, -अपि, सर्वज्ञाप्रतिपत्तिः, मोहः, हि तु, सताम्, नास्त्येवामिनिवेशः, महामोहः, मतः ।

वृत्तिः — यत्-यस्मात् । सामान्यतः-साधारणतः, साधारणरूपेणेति यावत् । अपि-सम्भावनायाम् । सर्वज्ञाऽप्रतिपत्तिः-सर्वज्ञविषय-

कमज्ञानम् । मोहः—मोहपदाभिधेया । हि—निश्चयेन । तु—पुनः । सताम्—विद्यमानानाम् सर्वज्ञानामिति भावः । नास्त्येवाभिनिवेशः—नास्त्येवेति दुराग्रहः । महामोहः—महामोहपदवाच्यः । मतः—अभिमतः । यद्वा उत्तरार्द्धस्य—तु, नास्त्येवाभिनिवेशः, सताम्, महामोहः, मतः” इत्येवमन्वयोऽभ्युपगन्तव्यः । व्याख्या तु नापेक्षामर्हतीति कृतोपक्षोत्तरार्द्धव्याख्याऽवसेयेति ॥ ३ ॥

अस्माच्च दूरे कल्याणं, सुलभा दुःखसम्पदः ।

नाज्ञानतो रिपुः कश्चिदत एवोदितं बुधैः ॥ ४ ॥

अन्वयः—च, अस्मात्, कल्याणम्, दूरे, दुःखसम्पदः, सुलभाः, अज्ञानात्, कश्चित्, रिपुः, न, वर्तते, अत एव, बुधैः, उदितम् ।

वृत्तिः—च—पुनः । अस्मात्—सर्वज्ञाप्रतिपत्तिजनितमोहात्, सर्वज्ञत्वाभावाभिनिवेशजनितमहामोहाच्च । कल्याणम्—मङ्गलम् । दूरे—विप्रकृष्टे । तिष्ठतीतिशेषः । दुःखसम्पदः—दुःखसाम्राज्यानि । सुलभाः—सुखेन लब्धुं योग्याः, अनाकाङ्क्षिता अपि प्राप्तुं योग्या इति भावः । अज्ञानतः—ज्ञानाभावात्, महामोहत इति यावत् । महानिति शेषः । कश्चित्—कोऽपि । रिपुः—शत्रुः । न—नहि । वर्तते इति शेषः । अत एव—एतस्मादेव हेतोः । बुधैः—मनीषिभिः । उदितम्—निगदितम् ॥ ४ ॥

किन्तदित्याकाङ्क्षायामाह—महामोहेति

महामोहाभिभूतानामित्यनर्थो महान् यतः ।

अतस्तच्चविदां तेषु, कृपाऽऽवश्यं प्रवर्तते ॥ ५ ॥

(अन्वयः)—यतः, महामोहाभिभूतानाम्, महान्, अनर्थः, अतः, तत्त्वविदाम्, कृपा, तेषु, अवश्यम्, प्रवर्तते, इति ।

वृत्तिः—यतः—यस्माद्धेतोः । महामोहाभिभूतानाम्—पूर्वप्रदर्शितस्वरूपमहामोहपीडितानाम्, जनानामिति शेषः ।

महान्—विपुलः । अनर्थः—प्रेप्सितार्थानधिगमानभिप्रेताधिगमरूपहानिः । सम्पद्यते इति शेषः । अतः—अस्माद्धेतोः । तेषु महामोहाभिभूतजनेषु । तत्त्वविदाम्—तत्त्वज्ञानिनाम् । कृपा—दया, निरुपाधितदीयदुःखापहरणेच्छेति यावत् । अवश्यम्—नूनम् । प्रवर्तते—प्रवृत्तिशालिनीभवति । इति—स्वरूपपरामर्शार्थकमव्ययम् । तथाच—एतत्स्वरूपमुक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रुत्वैतं चेह सन्न्यायं, तथा क्लिष्टस्य कर्मणः ।

क्षयोपशमभावेन, प्रबोधोऽप्युपपद्यते ॥ ६ ॥

(अन्वयः) च, इह, एतम्, सन्न्यायम्, श्रुत्वा, तथा, क्लिष्टस्य, कर्मणः, क्षयोपशमभावेन । प्रबोधः, अपि, उपपद्यते ॥ ६ ॥

वृत्तिः—च—पुनः । इह—अस्मिंल्लोके । एतम्—समीपतरवर्तित-योच्यमानम् । सन्न्यायम्—सर्वज्ञसाधकसत्कर्तृम् ।

श्रुत्वा—समाकर्ण्य । तथा—तेनप्रकारेण । कृतस्येतिशेषः । क्लिष्टस्य—क्लेशकारकस्य । कर्मणः—ज्ञानावरणीयादिकर्माष्टकस्य । क्षयोपशमभावेन—क्षयभावेनोपशमभावेन च । प्रबोधः—सर्वज्ञविषयकं प्रकृष्टं ज्ञानम् । अपि—सम्भावनायाम् । उपपद्यते—उपपन्नंभवति । कदाचित् सर्वज्ञविषयकं प्रकृष्टं ज्ञानमनुपपन्नमपीत्यपिशब्देन सूचितं भवतीत्यवसेयम् ॥ ६ ॥

अपिशब्दसूचितायां तादृशप्रबोधानुपपत्तौ प्रयासवैयर्थ्यं
निराकरोति—

तदभावेऽपि तद्दोषात्, सफलोऽयं परिश्रमः ।

कृपाभावत एवेह, तथोपायप्रवृत्तितः ॥ ७ ॥

(अन्वयः) तद्दोषात्, तदभावे, अपि, अयम्, परिश्रमः,
सफलः, इह, कृपाभावतः, एव, तथोपायप्रवृत्तितः ॥ ७ ॥

वृत्तिः—तद्दोषात्—तत्तज्जनसत्कदोषतः । तदभावे—सर्वज्ञविषय-
कप्रकृष्टज्ञानाभावे । अपि—सम्भावनायाम् । अयम्—सन्निकृष्टतया
विधीयमानः । परिश्रमः—प्रयासः । मदीय इति शेषः । सफलः—
सार्थकः । वर्तते इति शेषः । इह—सर्वज्ञविषयकबोधसम्पादने ।
कृपाभावतः—हृदयावच्छिन्नदयाभावसञ्चारतः । एव—अवधारणा-
र्थकमव्ययम्, तथा च हृदयावच्छिन्नदयाभावसञ्चारदेवेत्यर्थः ।
तथोपायप्रवृत्तितः—तादृशज्ञानप्राप्त्युपायविषयकप्रयत्नादित्यर्थः ॥७॥

श्रोतृणामप्रबोधेऽपि यन्मुनीन्द्रैरुदाहृतम् ।

आख्यातृणां फलं धर्म-देशनायां विधानतः ॥ ८ ॥

(अन्वयः) यत् श्रोतृणाम्, अप्रबोधे, अपि, मुनीन्द्रैः, धर्म-
देशनायाम्, विधानतः, आख्यातृणाम्, फलम्, उदाहृतम् ॥

(वृत्तिः) यत्—यस्माद्धेतोः । श्रोतृणाम्—सर्वज्ञबोधहेतूपदेशात्मक-
वचनश्रवणकर्तृणाम् । अप्रबोधे—सर्वज्ञविषयकप्रकृष्टज्ञानाभावे ।
अपि—सम्भावनार्थकमव्ययम् । मुनीन्द्रैः—श्रमणश्रेष्ठैः । धर्मदेशनायाम्—

षष्ठ्यर्थे सप्तमी बोद्धव्या, “ ढः सि धुट् ” “ इति पाणिनिसूत्रे
षष्ठ्यर्थे सप्तमीदर्शनात्. अन्यथा “ उत्परस्य सस्य धुडित्यर्थः कथङ्कारं
सङ्गतिमान् भवेत् । तथा च-धर्मेपदेशस्य । विधानतः-अनुष्ठानतः ।
आख्यातृणाम्-प्रवक्तृणाम् । फलम्-लाभः । उदाहृतम्-कथितः । तथा
चोक्तमभियुक्तैः—

“ न भवति धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।

बुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ” इति. ॥ ८ ॥

अलमत्र प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना ।

पूर्वपक्षस्तु सन्न्याय-स्तत्रातः किञ्चिदुच्यते ॥ ९ ॥

(अन्वयः) अत्र, प्रसङ्गेन, अलम्, अधुना, प्रकृतम्, प्रस्तुमः ।
तु, सन्न्यायः, पूर्वपक्षः, अतः, तत्र, किञ्चित्, उच्यते ॥

वृत्तिः—अत्र-एतद्विषये । प्रसङ्गेन-अप्राकरणिकविषयव्या-
सक्त्या । अलम्-व्यर्थम्, तेन किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । अधुना
-इदानीम् । प्रकृतम्-प्रकरणविषयतामम्पन्नम्, वर्णनीयमिति यावत् ।
प्रस्तुमः-प्रस्तावनाविषयीकुर्मः, वर्णयाम इति यावत् । एवञ्च सिद्धान्त-
विषय उच्यताम् पूर्वपक्षनिरूपणं पुनरकिञ्चित्करमिति चेत्तदाह-पूर्व-
पक्षेति-तु-पुनः । सन्न्यायः-सर्वज्ञसाधकसमीचीनतर्कः । पूर्वपक्षः-
पूर्वपक्षोऽस्ति साधकत्वेनास्येति “अभ्रादिभ्यः” इत्यनेनाभ्रादित्वा-
दप्रत्यये तथा पूर्वपक्षं विना सन्न्यायस्यानुपपद्यमानत् सन्न्यायः
पूर्वपक्षप्रयोज्य इति फलितम् । अतः-अस्माद्धेतोः । तत्र-पूर्वपक्ष-
विषये । किञ्चित्-किमपि । उच्यते कथ्यते । अवश्यवक्त-
व्यतयेतिशेषः ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षमुपक्रमते—

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्गो-चरातिक्रान्तभावतः ।

असाध्वी किल सर्वज्ञ-कल्पनाऽतिप्रसङ्गतः ॥ १० ॥

(अन्वयः) प्रत्यक्षादिप्रमाणैः, गोचरातिक्रान्तभावतः, सर्वज्ञ-कल्पना, किल, असाध्वी, अतिप्रसङ्गतः ॥ १० ॥

वृत्तिः—प्रत्यक्षादिप्रमाणैः—प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन । गोचराति-
क्रान्तभावतः—विषयतयाऽतिक्रमणात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकविषय-
तातिक्रान्तत्वाद्धेतोरित्यर्थः । अर्थान्वयानुकूलतया “प्रत्यक्षादिप्रमाण-
गोचरातिक्रान्तभावतः” इत्ययमपि पाठः साधीयानपि केवलं सप्तमा-
क्षरलघुत्वेन च्छन्दोभङ्गमिया समुपेक्षितोऽवसेयः । सर्वज्ञकल्पना-
त्रिकालावच्छेदेन सकल्पदार्थविषयकाऽबाधितज्ञानावन्तः सन्ति-
सर्वज्ञाः इत्येवंविधकल्पना ।

किल—निश्चयेन । असाध्वी—असमीचीना । कुत इत्याकाङ्क्षायां-
माह—अतिप्रसङ्गतः—अतिव्याप्तेरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वाति-
क्रान्तस्यापि वस्तुनः स्वीकारे गगनकुसुमादेरपि स्वीकरणीयत्वा-
पत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

प्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्तत्वमेव दर्शयति—प्रत्यक्षेणेत्यादिना
सार्द्धश्लोकद्वयेन—

प्रत्यक्षेण प्रमाणेन, सर्वज्ञो नैव गृह्यते ।

लिङ्गमध्यविनाभावि, तेन किञ्चिन्न दृश्यते ॥ ११ ॥

(अन्वयः) सर्वज्ञः, प्रत्यक्षेण, प्रमाणेन, न, एव, गृह्यते, तेन, अविनाभावि, किञ्चित्, अपि, लिङ्गम्, न, दृश्यते ॥ ११ ॥

वृत्तिः—सर्वज्ञः—सकलपदार्थज्ञानवान् कश्चिदपीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण—तन्नामकेन । प्रमाणेन—प्रमितिकरणेन । न—नहि । एव—अवधारणार्थकम् । गृह्यते—ज्ञानविषयीक्रियते । एवकारेण सर्वज्ञे ज्ञानविषयता व्यवच्छिद्यते इतिभावः, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वज्ञो नैव ज्ञातुं शक्ये, तस्येन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणाप्राप्तत्वादिति फलितम् । तेन—सर्वज्ञेन । अविनाभावि—व्याप्तम्. “ अविनाभावो व्याप्तिः ” इति सिद्धान्तादितिभावः । लिङ्गम्—गमकम् । अपि—खलु । किञ्चित्—किमपि । न—नहि । दृश्यते—अवलोक्यते । पर्वते वह्नयनुमितौ यथा वह्नयविनाभावि धूमात्मकलिङ्गेनानुमात्रा दृष्टेन वह्नयनुमितिः सम्पाद्यते, तथा सर्वज्ञाविनाभावि न किञ्चिदपि लिङ्गं दृश्यते केनापि येन सर्वज्ञानुमितिः सम्पादनीया स्यादितिभावः । एवञ्चनानुमानेनापि प्रमाणेन सर्वज्ञः साधयितुं शक्य इति स्थितम् ॥ ११ ॥

नचाऽऽगमेन यदसौ, विध्यादिप्रतिपादकः ।

अप्रत्यक्षत्वतो नैवोपमानेनापि गम्यते ॥ १२ ॥

(अन्वयः) च, आगमेन, न, यत्, असौ, विध्यादि प्रतिपादकः, उपमानेन, अपि, नैव, गम्यते, अप्रत्यक्षत्वतः ॥

वृत्तिः—च—पुनः । आगमेन—कल्पसूत्राद्यागमेन शब्दात्मकेन प्रमाणेन । न—नहि । सर्वज्ञो गृह्यते इति शेषः । यत्—यस्माद्धेतोः । असौ—बुद्धिविषयीभूत आगमः । विध्यादिप्रतिपादकः—क्रियाकाण्डादिविधिमार्गबोधकः । अतो न सर्वज्ञे शब्दोऽपि

प्रमाणं भवितुमर्हतीति भावः । उपमानात्मकप्रमाणेनैव सर्वज्ञः
सेत्स्यतीत्याशङ्कां परिहर्तुकाम आह-अप्रत्यक्षेत्यादिद्वितीय'द्वैत-
उपमानेन-सादृश्यज्ञानात्मकेनोपमानेन प्रमाणेन । अपि-सम्भाव-
नार्थमव्ययम् । न-नहि । एव-अवधारणार्थकम् । गम्यते-ज्ञायते ।
सर्वज्ञ इति शेषः । तत्र हेतुमाह-अप्रत्यक्षत्वतः-सर्वज्ञस्य प्रत्य-
क्षत्वाभावात्, प्रत्यक्षस्यैव वस्तुनो गवयादेर्गवयादिपदवाच्यता-
ग्रहो यथोपमानप्रमाणेन भवति न तथा सर्वज्ञे सर्वज्ञपदवाच्यता-
ग्रहो भवितुमर्हति । सर्वज्ञस्याऽप्रत्यक्षत्वात्, तथाचोपमानेनापि
प्रमाणेन सर्वज्ञो न गृह्यते इति जातम् ।

नार्थापत्त्या हि सर्वोऽर्थ-स्तं विनाऽप्युपपद्यते ।

प्रमाणपञ्चकावृत्ते-स्तत्राभावस्य मानता ॥ १३ ॥

(अन्वयः) हि. अर्थापत्त्या, न, तम्, विना, अपि, सर्वः,
अर्थः, उपपद्यते, (एवञ्च) प्रमाणपञ्चकावृत्तेः, तत्र, अभावस्य,
मानता ॥

वृत्तिः-हि-निश्चयेन । अर्थापत्त्या-स्वविरहप्रयोज्येनानुप-
पद्यमानेनार्थेन स्वस्याक्षेपोऽर्थापत्तिर्यथा रात्रिभोजनं विनाऽनुप-
पद्यमानेन दिवसाधिकरणकभोजनाभावविशिष्टदेवदत्तसम्बन्धिना
पीनत्वेन रात्रिभोजनस्याक्षेपः, तादृश आक्षेप एवाऽर्थापत्त्याख्यं
प्रमाणं स्वीक्रियते अयमाशयः- “ उपपाद्यज्ञानप्रभवमुपपादकज्ञान-
मर्थापत्तिः, तत्र योऽर्थोऽन्येन केनचित् कल्पनीयेन विना नोप-
पद्यते सोऽर्थ उपपाद्यः, यस्यच कल्पनीयार्थस्याभावे सत्युपपाद्यं
नोपपद्यते स कल्पनीयोऽर्थ उपपादक इत्युच्यते । यथागृहाऽ-
सत्त्वरूपोऽर्थो बहिःसत्त्वरूपेण कल्पनीयार्थेन विना नोपपद्यत

इति गृहासत्त्वरूपोऽर्थ उपपाद्य इत्युच्यते, एवं बहिःसत्त्वरूपस्य कल्पनीयार्थस्याभावे सति गृहासत्त्वरूपमुपपाद्यं नोपपद्यते इति बहिःसत्त्वरूपोऽर्थ उपपादक इत्युच्यते, तत्रोपपाद्यज्ञानं करणतया-
ऽर्थापत्तिप्रमाणम् । उपपादकज्ञानं च फलतयाऽर्थापत्तिप्रमा ।
एतदुक्तं भवति-अर्थस्य-बहिःसद्भावस्य- आपत्तिः कल्पना यस्मा-
दिति समासेन ' अर्थापत्ति ' शब्द उपपाद्यज्ञानरूपकरणपरत्वेन
प्रमाणवाची, अर्थस्याऽऽपत्तिरितिसमासेन चोपपादकज्ञानरूपार्था-
पत्तिप्रमितिपर इति । साचार्थापत्तिर्द्विविधा-दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्था-
पत्तिश्चेति । तत्रदृष्टार्थापत्तेर्लक्षणं यथा श्लोकवार्तिके—

प्रमाणषट्कविज्ञातो, यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं, सार्थापत्तिरुदाहृता ” ॥ इति

श्रुतार्थापत्तिरपि लक्षिता तत्रैव यथा—

“ पीनो दिवा न भुङ्क्ते, चेत्येवमादिवचःश्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं, श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ इति

प्रत्यक्षशब्दवदार्थापत्तिशब्दोऽपि प्रमाप्रमाणयोरुभयोरपि प्रत्यायकः ।
उपपादककल्पनाहेतुभूतोपपाद्यज्ञानमर्थापत्तिप्रमाणम्, उपपादकज्ञान-
मर्थापत्तिप्रमा । यथा-रात्रिभोजनं विना दिवाऽभुञ्जाने पुरुषे स्थू-
लता नोपपद्यते इति रात्रिभोजनस्य स्थूलतोपपाद्या । यस्याभावेन
यस्याभावः सम्पद्यते तत्तस्योपपादकम्, यथा रात्रिभोजनाभावेन
दिवाऽभुञ्जाने स्थूलताया अभावः सम्पद्यते इति रात्रिभोजनं स्थूल-
ताया उपपादकं भवति, भवतिचैवमर्थापत्तिः प्रमाणम् । तथाच
तेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणेन । न-नहि । गृह्यते स सर्वज्ञ इति
शेषः । तदेवोपपादयति सर्वोऽर्थस्तमित्यादिना तम्-प्रसाधयिष्य-
माणतया बुद्धिविषयीभूतम् । विना-अन्तरेण । अपि-खलु ।

सर्वः—निखिलः । अर्थः—वस्तु । उपपद्यते—उपपन्नः सङ्गत इति यावद् भवति, लोके किमपि न तादृशमवशिष्यते वस्तु यत् सर्वज्ञेन विनाऽनुपपन्नं स्यात् एवञ्चार्थापत्तिरपि प्रमाणं न सर्वज्ञे प्रवर्तते इति भावः । (ततश्च) प्रमाणपञ्चकावृत्तेः—प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्याख्यप्रमाणपञ्चकाप्रवर्तनात् । तत्र—सर्वज्ञे । अभावस्य—अभावाख्यपदार्थस्य । मानता—प्रमाणता । स्वीकरणीयेति भावः, अनुपलब्धिनामकेन षष्ठेन प्रमाणेन सर्वज्ञाभावस्य सिद्धिर्भवति. अयमाशयः—योग्यं यद्वस्तुनोपलभ्यते तदनुपलब्ध्या तदभावः सिद्ध्यति तदनुपलब्धिस्तदभावे प्रमाणं भवति, भवति च सर्वत्र सर्वज्ञानुपलब्धिरतस्तदभावस्तयाऽनुपलब्ध्या सिद्ध्यतीति सर्वज्ञाभावः सिद्धोऽवसेयः ।

प्रकारान्तरेणापि सर्वज्ञाभावं साधयन्ति रागादिप्रक्षयाच्चास्येत्यादिना—

रागादिप्रक्षयाच्चास्य, सर्वज्ञत्वमिहेष्यते ।

तेषां चात्मस्वभावत्वात्, प्रक्षयो नोपपद्यते ॥ १४ ॥

(अन्वयः) च, अस्य, रागादिप्रक्षयात्, इह, सर्वज्ञत्वम्, इष्यते, च, आत्मस्वभावत्वात्, तेषाम्, प्रक्षयः, न, उपपद्यते ॥

वृत्तिः—च—पुनः । अस्य—प्रक्रान्तस्य सर्वज्ञस्य । रागादिप्रक्षयात् रागादेराभ्यन्तरमहारिपोः प्रकर्षेण विनाशाद्धेतोः । इह—प्रक्रान्ते प्रसाधयिष्यमाणे सर्वज्ञे । सर्वज्ञत्वम्—सकलपदार्थज्ञातृत्वम् । इष्यते इच्छाविषयीक्रियते । च—त्वर्थकमव्ययम्, किन्त्वित्यर्थः । आत्मस्वभावत्वात्—आत्मनश्चेतनस्य स्वभावाः स्वरूपाणि. आत्मस्वभावस्तेषां भावस्तत्त्वम्, तस्मात्तथा । तेषाम्—प्रक्रान्तानाम्. रागादीना-

मिति यावत् । प्रक्षयः—प्रकर्षेण विनाशः, निरन्वयनाश इति यावत् ।
न-नहि । उपपद्यते—रूपपत्तिमान् भवति, सङ्गच्छते इति यावत् ।
स्वभावस्य केनचित् पराकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ।

अथ नात्मस्वभावास्ते, सर्वज्ञः सर्व एव हि ।

अरागादिस्वभावत्वा-न्न वा कश्चित् कदाचन ॥ १५ ॥

(अन्वयः) अथ, ते, आत्मस्वभावाः, न, अरागादिस्वभाव-
त्वात्. हि, सर्वः, एव, सर्वज्ञः, कश्चित्, कदाचन, न वा ॥

वृत्तिः—अथ—यदिपुनः । ते—रागादयः । आत्मस्वभावाः—
चेतनस्वभावभूताः । न-नहि । आत्मस्वभावास्ते रागादयो न
स्वीक्रियन्ते चेदित्यर्थः । अरागादिस्वभावत्वात् रागादिस्वभावरहित-
त्वाद्धेतोः । हि—निश्चयेन । सर्वः—निखिलः । एव—अन्यव्यवच्छेदार्थ-
मव्ययम् । सर्वज्ञः—सकलपदार्थज्ञाता । सम्पद्येतेतिशेषः । एवकार-
व्यावर्त्यमाह नवेत्यादिचतुर्थपादेन । कश्चित्—अनियतः कोऽपीत्यर्थः ।
कदाचित्—अकस्मात्, अनियतकालावच्छेदेनेतियावत् । नवा-
नैव । रागादिस्वभावरहितत्वाद्धेतोः सर्वः सर्वदैव सर्वज्ञ स्यान्नतु
कोऽपि कदाचिदेवेतिभावः ॥ १५ ॥

किञ्च जात्यादियुक्तत्वाद्, वक्ताऽसौ गीयते परैः ।

ततः कथं नु सर्वज्ञो, यथोक्तं न्यायवादिना ॥ १६ ॥

(अन्वयः) किञ्च, असौ, जात्यादियुक्तत्वात्, परैः, वक्ता,
गीयते, ततः, सर्वज्ञः, कथम्, नु, यथा, न्यायवादिना, उक्तम् ।

वृत्तिः—किञ्च—अन्यच्च । असौ—साधयिष्यमाणतया बुद्धि-
विषयीभूतः सर्वज्ञः । जात्यादियुक्तत्वात्—उत्तमजातिविशिष्टयत्कि-

स्त्रिदभिधानादिसंवलितत्वात् । परैः-अन्यैः । वक्ता-जनताहित-
कामनया प्रवचनकर्ता । गीयते-कथ्यते । ततः-वक्तृत्वात् । सर्वज्ञः-
सकलपदार्थज्ञाता । कथम्-केनप्रकारेण । नु-सम्भावनायाम् तथाच
सम्भाव्यते इत्यर्थः, यदि वक्तृत्वं वर्तते तर्हि सर्वज्ञत्वं कथमपि
नो सम्भाव्यते इतिभावः । यथा-येनप्रकारेण । न्यायवादिना-
कर्कशहृदयतया केवलतर्कबलम्बिना । उक्तम्-कथितम् ॥
किमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह-असावितीति

असाविति न सर्वज्ञो, वक्तृत्वादेवदत्तवत् ।

यं यं सर्वज्ञमित्याहु-स्तं तमेतेन वारयेत् ॥ १७ ॥

(अन्वयः) अमौ, सर्वज्ञः, न, वक्तृत्वात्, देवदत्तवत्,
इति, यम्, यम्, सर्वज्ञम्, आहुः, एतेन, तम्, तम्, वारयेत्
इति ॥

वृत्तिः—असौ-विप्रकृष्टतया बुद्धिविषयः । “इदमस्तु सन्नि-
कृष्टे, समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकृष्टे, तदिति
परोक्षे विजानीयात् ॥” इति । सर्वज्ञो न-सर्वज्ञत्वाभाववानित्यर्थः ।

वक्तृत्वात्— नामजात्यादिसंवलितत्वप्रयोज्यपरकर्तृकगीयमान-
प्रवचनकारित्वात् । उदाहरणमाह—देवदत्तवत्-देवदत्ततुल्यः ।
“यो यो वक्तृत्ववान् स सर्वज्ञत्वाभाववान् यथा देवदत्तः”
इत्युदाहरणप्रदर्शनमेतत् । एवम्-सर्वज्ञत्वाभावव्याप्यवक्तृत्ववै-
श्यायम् इत्युपनयः, तस्मान्नासौ सर्वज्ञ इति सिद्धयति वक्तृत्व-
हेतुकसर्वज्ञत्वाभावानुमित्या सर्वज्ञाऽस्तित्वम् । इति-अनेन प्रकारेण,
इतिशब्दस्यात्रप्रकारार्थकत्वात् । “इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु”

इत्यमरः । एवञ्च सर्वज्ञवादिनः । यम् यम्-बुद्धिविषयीभूतम् । सर्वज्ञम्-सकलपदार्थज्ञातारं केवलिनम् । आहुः-कथयन्ति । एतेन-प्रदर्शितेनानुमानप्रकारेण । तम् तम्-बुद्धिविषयीभूतम् सर्वज्ञमितियावत् । वारयेत्-प्रतिरोधयेत् । इति-स्वरूपपरामर्शार्थ-मव्ययम् ॥

अयमाशयः-पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र पर्वतो वह्न्य-भाववान् पाषाणमयत्वात् इत्यादिरीत्या विरुद्धसाध्यसाधकात्मके सत्प्रतिक्षिते हेतौ समुपस्थापितेऽन्यतरस्मिन्नप्रामाण्यग्रहविषयता-पादनात् प्राक् यथा न काप्यनुमितिर्भवति तथैव प्रकृतेऽपि सर्वज्ञ-वादिभिः-“ असौ सर्वज्ञः केवलित्वात् ” इत्येवमनुमानाकारे समु-पस्थापितेऽस्माभिः-“ असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात् ” इत्येवं सत्प्रतिपक्षिते हेतौ सतुपस्थापितेऽन्यतरहेतुविषयकमप्रामाण्यज्ञानं यावदुभेऽप्यनुमिती प्रतिबद्धे भवतः मदुपस्थापिते वक्तृत्वात्मके हेतावप्रामाण्यज्ञानविषयतायाः सिद्धान्तिभिरापादिताया अभावात् ॥ इति ॥ १७ ॥

अवश्यं जातिनामभ्यां, स निर्देश्यः परैरपि ।

निर्दिष्टश्चेत् स वक्तृत्वा-दसर्वज्ञः प्रसज्यते ॥ १८ ॥

(अन्वयः) सः, परैः, अपि, अवश्यम्, जातिनामभ्याम्, निर्देश्यः । चेत्, निर्दिष्टः, सः, वक्तृत्वात्, असर्वज्ञः, प्रसज्यते ॥

वृत्तिः-सः, बुद्धिविषयीभूतः सर्वज्ञः । परैः-अपरैः, सर्वज्ञ-वादिभिरितियावत् । अपि-खलु । अवश्यम्-नूनम् । जातिनामभ्याम्-उत्तमजातिविशिष्टाभिधानाभ्याम् । निर्देश्यः-निर्दिष्टव्यः, निर्देशं

नेतव्य इतियावत् । चेत्-यदि । निर्दिष्टः जातिनामभ्यां निर्देशं प्रापितः । तर्हीती शेषः । सः-बुद्धिविषयः सर्वज्ञः वक्तृत्वात्-जातिनामयुक्तत्वप्रयोज्यपरकर्तृकगीयमानप्रवचनकर्तृत्वाद्धेतोरित्यर्थः । असर्वज्ञः-सर्वज्ञभिन्नः, सर्वज्ञत्वाभावान् वा । प्रसज्यते-प्राप्तो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वो विशेषः सर्वज्ञो, वक्तृत्वेन ह्यपोद्यते ।

अपोदितविशेषं च, सामान्यं क्वावतिष्ठताम् ॥ १९ ॥

(अन्वयः) हि, सर्वः, विशेषः, सर्वज्ञः, वक्तृत्वेन, अपोद्यते, च, अपोदितविशेषम्, सामान्यम्, क्, अवतिष्ठताम् ॥ १९ ॥

वृत्तिः—हि-निश्चयेन । सर्वः-निखिलः । विशेषः-तत्तज्जात्यभिधानादिसंवलितः । सर्वज्ञः-सकलपदार्थज्ञाता केवली । वक्तृत्वेन-नामजात्यादिसंवलितत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकारित्वहेतुना । अपोद्यते-निराक्रियते दूरीक्रियते इतियावत् । च-पुनः । अपोदितविशेषम्-अपोदिता दूरीकृता विशेषास्तत्तन्नामजातिभाजः सर्वज्ञा यस्य तत्तथा । सामान्यम्-सर्वज्ञत्वसामान्यम् । क-कुत्र । अवतिष्ठताम्-स्थितिशालिभवतु, न कुत्रापीतिभावः । अयमाशयः विशेषाभावकूटेन सामान्याभावः सिद्धयतीति नियमो वर्तते विदुषाम्, अत एव वायौ नीलं नास्ति पीतं नास्तीत्यादिप्रतीत्या प्रमितेन नीलपीतादिविशेषाभावकूटेन वायौ रूपं नास्तीति व्यवहारसिद्धरूपसामान्याभावः सर्वसम्मतः सिद्धो भवति, तथैव वक्तृत्वेन हेतुना स सर्वज्ञो नेत्येवं सर्वज्ञसामान्याभावोऽनायत्वापि स्वीकरणीय इति ॥ १९ ॥

न वक्तृत्वमदेहस्य, नचासौ कर्मणा विना ।

न तद्रागादिशून्यस्य, वक्तृत्वं तन्निबन्धनम् ॥ २० ॥

(अन्वयः) अदेहस्य, वक्तृत्वम्, न, च, असौ, कर्मणा, विना, न, तत्, रागादिशून्यस्य, न, वक्तृत्वम्, तन्निबन्धनम् ॥ २० ॥

वृत्तिः—अदेहस्य—अशरीरस्य । वक्तृत्वम्—उत्तमजात्यभिधानादिसंवलितत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकर्तृत्वम् । न—नहि । भवितुमर्हतीतिशेषः । च—पुनः । असौ—बुद्धिविषयतामापन्नो देहः । कर्मणा—शुभाशुभाऽन्यतरकर्मणा । विना—अन्तरेण । न—नहि । भवितुमर्हतीतिशेषः । तत्—बुद्धिविषयीभूतं कर्म । रागादिशून्यस्य—रागद्वेषादिविरहितस्य । न—नहि । समुत्पद्यते इतिशेषः । वक्तृत्वम्—तादृशप्रवचनकारित्वम् । तन्निबन्धनम्—रागादिशून्यत्वमूलकम् ॥ २० ॥

विवक्षया च वक्तृत्वं, साचेच्छा भावतो हि यत् ।

रागस्ततश्च वक्तृत्वा-न्न सर्वज्ञ इति स्थितम् ॥ २१ ॥

(अन्वयः) च, वक्तृत्वम्, विवक्षया, सा, च, इच्छा, यत्, भावतः, हि, (सः) रागः, च, ततः, सर्वज्ञः, न, वक्तृत्वात्, इति, स्थितम् ॥ २१ ॥

वृत्तिः—च—पुनः । वक्तृत्वम्, उत्तमजात्यभिधानादिसंवलितत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकर्तृत्वम् । विवक्षया—वक्तुमिच्छा विवक्षा तथा तथा । भवतीति शेषः । सा—बुद्धिविषयीभूता । च—पुनः । इच्छा—वाञ्छा । यत्—यस्मात् । भावतः—वस्तुतः, भावपदार्थतः इतियावत् । (सः—भावः) रागः—अनुरागो मात्सर्य्यं वा । 'रागोऽनुरागे क्लेशादौ मात्सर्य्यं लोहितादिषु' इतिशाश्वतः । च—

पादपूरणार्थकमव्ययम् । ततः- वक्तृत्वस्य रागमूलकत्वनिश्चया-
द्धेतोः । सर्वज्ञः-सकलपदार्थज्ञाता केवली । न-नहीं । अस्तीति-
शेषः । वक्तृत्वात्-वक्तृस्वज्ञानज्ञाप्यत्वात् । इति मदुक्तप्रकार-
मनुमानम् । स्थितम्-स्थिरं जातमितिभावः । ॥ २१ ॥

एवञ्च प्रमाणपञ्चकावृत्तेः रागादिमूलवक्तृत्वाच्च सर्वज्ञो न
कश्चित्पदार्थः ।

इति परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दर श्रीहरिभद्रसूरिविरचितायां
सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि-पूज्यपादाचार्य-
महाराज श्री विजयामृतसूरीश्वरकृपायां सर्वहिताऽऽख्यायां व्याख्यायां
सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षाभिधं प्रथमं प्रकरणम् ॥

ॐ

ॐ

ॐ

१-(मूलम्) अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं 'प्रत्यक्षादिप्रमाण-
गोचरातिक्रान्तत्वादसाध्वीसर्वज्ञकल्पने'ति, तदयुक्तम्, कुतः?
यतो न सर्वपदार्थग्राहीन्द्रियप्रत्यक्षमिति तद्गोचरातिक्रान्त-
त्वेऽपि भ्रात्रानां नावश्यमसत्तासिद्धिरतिप्रसङ्गात्, तद्गोचरा-
णामपि सतामेवानुमानादिविषयतयेष्टत्वात्, अन्यथाऽनुमाना-
देरप्यसत्तामात्रत्वे सति अतिप्रसङ्गात्, न च सर्वजनप्रत्यक्ष-
गोचरातिक्रान्तत्वे तत्र वः प्रमाणमस्ति, तच्चेतसां परोक्षत्वात्,
तदभ्युपगमे चातीन्द्रियार्थदर्शिनः सत्तासिद्धिः, तत्संशया-
निवृत्तेश्च, नहि सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्ता अपि वः
स्वरविषाणादिवन्न सन्ति धर्मादय इति तत् संशयानिवृत्तिः ।

न चेदं तत्त्वतः प्रत्यक्षम्, असाक्षादसम्पूर्णवस्तुपरि-
च्छेदात्मकत्वात्, प्रयोगश्च—इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानम-
प्रत्यक्षं, ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्म-
कत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्, विपक्षः केवलम् ॥

एवञ्च सर्वज्ञः सर्वज्ञ इति तत्साधनजनितालीकसहृदयत्व-
भावनामुकुलितलोचनैर्यन्तुयते सर्वज्ञवादिभिस्तत्र न कञ्चन हेतुं
पश्याम इति पूर्वपक्षिणां मतं स्थिरीकृत्य सिद्धान्तिभिः सूरिप्रवरैः
समाधीयते—अत्रोच्यते—इत्यादिना—प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचराक्रान्तत्वा
त्सर्वज्ञकल्पनाऽसमीचीनेति यद्ववद्विरुक्तम्, तत्—भवतां मतम्,
अयुक्तम्—युक्तिततिविरहितम् । कुतोऽयुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—यतो
न सर्वेत्यादि—प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वाभावान्न तावत्सर्वज्ञाभावः
साधयितुं शक्यते, तथाहि यदीन्द्रियप्रत्यक्षं निखिलपदार्थग्राहिभवेत्
स्वीक्रियेत वा तदेन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन भावानामात्यन्तिका-
सत्ता सिद्ध्येत् तदेव (सर्वपदार्थग्राहीन्द्रियप्रत्यक्षमेव) तु नास्तीति
सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेऽपि न तदसत्तासिद्धिः ।
इन्द्रियप्रत्यक्षस्य सर्वपदार्थग्राहित्वाभावेऽपि तादृशप्रत्यक्षमाप्रणगोच-
रातिक्रान्तत्वेन भावनामसत्तायाः स्वीकारे तु समुद्राद्यगाधजल-
स्थितेन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तगत्नादीनामप्यसत्ताऽऽपद्येतेतिभावः ।
तादृशरत्नादयोऽप्यसन्त एवावतिष्ठन्तामितिशङ्कायामाह—तदगोचरा-
णामपीत्यादिना—इन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तानामपि बह्व्यादि-
पदार्थानां सतामेवानुमानादिजन्यबोधविषयतयेष्टत्वादित्यर्थः । अन्य-
थेत्यभ्यैवापरव्याख्यानम्—अनुमानादेरप्यसत्तामात्रत्वे इति. अनु-
मानादेरप्यसत्पदार्थमात्रविषयकबोधजनकत्वे इतितदर्थः । सति
अतिप्रसङ्गात्—सत्पदार्थेऽपि पर्वताद्यधिकरणकबह्व्यादावसत्ताया अति-

प्रसङ्गादित्यर्थः । अथ न वयमिन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन सर्वज्ञासत्त्वं मन्यामहे येन पूर्वोक्ताऽऽपत्तिभाजो भवेम किन्तु सर्वजन-प्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेनैव । तथा च जलमध्यवर्तिनां रत्नादीनामन्ततो मीनादीन्द्रियप्रत्यक्षगोचरत्वेन सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वाभावेनै-वाऽऽपत्तिः परिहृता स्यात्, सर्वज्ञः पुनर्न कस्यापीन्द्रियगोचर इति सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वादसन्नेवावतिष्ठतामित्याशङ्कां परिहरति नचेत्यादिना । तत्र सर्वज्ञे वः-युष्माकम् अभिमते सर्वजनप्रत्यक्षगोच-रातिक्रान्तत्वे नच प्रमाणमस्तीत्यर्थः । कथमितिचेत्तत्राह-तच्चेत्सामिति, सर्वजनचेतसां परोक्षत्वात्-प्रत्यक्षत्वाभावादित्यर्थः । यदि सर्वजन-चेतांसि प्रत्यक्षाणि भवेयुस्तदैव सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वं प्रमातुं शक्यम्, तान्येव न प्रत्यक्षाणीति सर्वज्ञे सर्वजनप्रत्यक्षगोचराति-क्रान्तत्वस्य स्वीकर्तुमशक्यतया तदीयाऽसत्त्वासिद्धिरिति भावः । अथ तच्चेतसां परोक्षत्वं न स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि तच्चेतसां प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे यस्य तानि प्रत्यक्षाणि स्वीक्रियेरन् अतीन्द्रियार्थ-दर्शिनस्तस्य सत्ता सिद्धयेत् तादृशसत्ताशाली च सर्वज्ञ एवेति स सन्नेवाङ्गीकरणीयः । सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वे प्रामाण्याभाव-द्योतकं कारणान्तरमाह-तत्संशयेति । तामेव संशयानिवृत्तिमुपपादयति नहीत्यादिना-यदि सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन कस्यचिदसत्त्वं न निर्णेतुं शक्यम् तादृशप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वतौल्येऽपि खरविषाणा-दिवद्धर्मादिषु युष्माकमप्यसत्त्वस्यानिर्णयात्, अन्यथा खरविषाणा-दाविव धर्मादावपि संशयनिवृत्त्योचितप्राप्तया भवितव्यम्, संशय-निवृत्तिश्च खरविषाणादौ भवतिधर्मादौ न भवतीति तादृशेन सर्वजन-प्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन हेतुना सर्वज्ञासत्त्वकल्पनं भवतामविचार्य्य-कारित्वमेवेतिभावः ।

ननु सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन खरविषाणादाविव सर्वज्ञेऽपि कल्प्यतामसत्त्वमिति चेत्तत्राह—नचेदमित्यादिना—

इन्द्रियप्रत्यक्षात्मकं विज्ञानं यतः साक्षान्नोत्पद्यते सम्पूर्णवस्तु-
परिच्छेदात्मकञ्च न भवत्यतस्तत् परमार्थतः प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षप्रमाणात्माकं
न भवति । एवञ्चेन्द्रियप्रत्यक्षात्मक—प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेऽपि
न भवतामभीष्टसिद्धिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वाभावात् तथा-
चायं प्रयोगः—“ इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम्, ग्राह्यग्रही-
तृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्,
इति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्येवमनुमित्यात्मकवह्निज्ञानं यथा
ग्राह्यग्रहीत्रोर्व्यतिरिक्तेन धूमात्मकेन निमित्तेनोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वा-
दप्रत्यक्षं भवति, तथैवेन्द्रियप्रत्यक्षमपि ग्राह्यग्रहीत्रोर्व्यतिरिक्तेन केन-
चिदिन्द्रियात्मकेन निमित्तेनोत्थापितत्वादप्रत्यक्षमेवेतिभावः । ननु
पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ सर्वत्र पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वात्म-
करूपत्रयविशिष्टेनैव लिङ्गेन लिङ्गिनो ज्ञानमनुमित्यात्मकं भवति प्रकृते
तु निश्चितसाध्याभाववान् कश्चन विपक्ष एव नास्तीति विपक्षव्या-
वृत्तत्वाप्रसिद्धत्वान्नेदमप्रत्यक्षत्वसाध्यकमनुमानमित्याशङ्कयामाह—
विपक्ष इति । अप्रत्यक्षत्वात्मक—साध्याभाववत्त्वेन निश्चितत्वा-
त्केवलज्ञानं विपक्षस्तद्व्यावृत्तत्वस्य हेतौ सत्त्वान्न कश्चिदोषः । ननु—
“ इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम् ” इति प्रतिज्ञैव तावत्
प्रत्यक्षादिविरुद्धा, तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वम्, प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ
लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वं दोषविशेषाजन्यत्वं च निवेशनीयम्,
प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु “ संशयनिश्चयसाधारण ” तद्वत्ताबुद्धित्वम् ।
एवं प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-

निश्चयत्वं निवेशनीयम् । तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषा-
जन्य-तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्वर्मा-
वच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
पिततत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ता
“अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित” निश्चयः, तादृशाभावव्याप्य-
वत्तानिश्चयश्च प्रतिबन्धक इति फलितम्, प्रतिबध्यताप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकश्च सम्बन्धः समवायात्मकोऽवसेयः । एवञ्च लौकिक-
सन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्येन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपित-समवायसम्बन्धावच्छिन्नाप्रत्यक्षत्वत्वावच्छिन्न-
प्रकारताशालिबुद्धिं प्रति इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानत्वावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य “इन्द्रियमनोनिमित्तं
विज्ञानं प्रत्यक्षम्” इत्याकारकस्य प्रत्यक्षात्मक निश्चयस्य प्रतिबन्ध-
कत्वादित्याशङ्कां मनसि निषायाह—

२-(मूलम्) न प्रत्यक्षादिविरोधिनी प्रतिज्ञा, अस्य
साक्षात्सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदायोगात्, अनोदृशस्य च प्रत्यक्ष-
त्वानुपपत्तेः ॥

इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम् इतीयं प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादि-
विरोधिनी न भवितुमर्हति, अस्य-इन्द्रियमनोनिमित्तस्य विज्ञानस्य
साक्षात् सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदानात्मकत्वात्, साक्षात् सम्पूर्णवस्तु-
परिच्छेदात्मकमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते, अनोदृशस्य असाक्षाद-
सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकस्येन्द्रियमनोनिमित्तस्य विज्ञानस्य प्रत्यक्ष-
त्वानुपपत्तेरित्युक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाप्रसक्तेः । तथाचेयं प्रतिज्ञा

न प्रत्यक्षविरोधिनीति फलितम् । प्रत्यक्षादीत्यत्राऽऽदिपदेनानु-
मानादेर्ग्रहणम् । तथा चानुमानादिविरोधोऽप्यस्यां प्रतिज्ञायां
निवारितो बोद्धव्यः, विरोधिनोऽनुमानादेरनवतारादितिभावः । ॥२॥

३-(मूलम्) नासिद्धो हेतुः धर्मिधर्मत्वात्, यथो-
दितविज्ञानस्य हि ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्य-
यात्मकत्वं, स्वभावतस्तथाप्रतीतेः, अतस्त्वभावत्वे तदनिमि-
त्तत्वप्रसङ्गात् ॥

ननु तादृशविज्ञानात्मके पक्षे तादृशहेतोरसत्त्वाद्धेतुत्वभाववत्प-
क्षात्मकस्वरूपासिद्धिदोषाक्रान्त्याऽसिद्धत्वेन “ हृदो द्रव्यं धूमात् ”
इत्यादाविव स्वरूपासिद्धिनिश्चयस्य परामर्शविरोधितयेन्द्रियमनो-
निमित्तविज्ञानपक्षकाऽप्रत्यक्षत्वसाध्यकानुमितिर्न स्यादिति चेत्तत्राह-
“नासिद्धो हेतुः” इति । हेतुरसिद्धिदोषयुक्तत्वेन सव्यभिचारविरुद्ध-
सत्प्रतिपक्षासिद्धवाधितान्तर्गतोऽसिद्धात्मको दुष्टो नेत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह-धर्मिधर्मत्वादिति, पक्षवृत्तित्वादिति हि तदर्थः । हेतोः कथं
पक्षवृत्तित्वमिति चेत्तत्राह-स्वभावत इति । स्वभावतः—निसर्गादेव
तथा तादृशपक्षगतत्वेन प्रतीतेः । यथोदितविज्ञानस्य—यथोदित-
विज्ञानात्मकपक्षस्य हि—निश्चयेन ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्था-
पितप्रत्ययात्मकत्वं स्वभावत एवावसेयम् । तथा—इन्द्रियमनोनिमित्तं
विज्ञानं ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्त—निमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकम् इति-
प्रतीतेर्दर्शनात् । यथोदितविज्ञानस्य तथा स्वभावो नाङ्गीक्रियते
इति चेत्तत्राह—अतस्त्वभावत्वे इति । यथोदितविज्ञानस्य ग्राह्यग्रही-
तृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वास्वभावत्वे यथोदितविज्ञाने
इन्द्रियमनोनिमित्तत्वाभावप्रसङ्गात् । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्या-

व्यत्वासिद्धिभेदेनासिद्धिस्त्रिविधा भवत्यतो ऽसिद्धाऽऽख्यो हेतुरपि
त्रिविध उच्यते । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।
आश्रयासिद्धयाद्यन्यतमत्वमसिद्धिसामान्यलक्षणम् । आश्रयासिद्धिस्तु
पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षः, यथा काञ्चनमयपर्वतो वह्निमान् इत्यत्र
काञ्चनमयत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धिः, तन्निश्चयः—काञ्चनमय-
त्वाभाववान् पर्वतः इत्याकारकः काञ्चनमयपर्वत इति पक्षज्ञाने
विरोधी, तथाच पक्षघटिततयाऽनुमितौ परामर्शे च प्रतिबन्धक
इति ध्येयम् । किञ्च न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावव्याप्यः, पक्षे पक्षता-
वच्छेदकवदन्योन्याभावः, पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः, पक्षता-
वच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः, पक्षतावच्छेदके
पक्षतावच्छेदकताभावव्याप्यः, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकवद-
न्योन्याभावः, पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः, पक्षता-
वच्छेदकाभाववान् पक्षः, तद्व्याप्यवान् पक्षः, पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदकाभाववत् पक्षतावच्छेदकम्, तादृशाभावव्याप्यवत् पक्षता-
वच्छेदकम्, पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत् पक्षता-
वच्छेदकम्, तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकमित्यादिरप्याश्रयासिद्धि-
रवसेया विद्वद्भिः । एवञ्च यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं पक्षतावच्छेदक-
प्रकारकपक्षविशेष्यकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमिति तल्ल-
क्षणं फलितम् । एवं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रकृतपक्षे पक्षतावच्छेद-
कवैशिष्ट्यावगाहिग्रहत्वाऽव्यापकप्रकृतहेतोः प्रकृतहेतुतावच्छेदक-
प्रकारकग्रहत्वाऽव्यापकप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरू-
पितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिग्रहत्वव्यापकप्रतिब-
ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं स्वरूपासिद्धिलक्षणमवसेयम्
॥ ३ ॥

४-(मूलम्) नानैकान्तिकः, यथोदितविपक्षेऽभावात्, नहि केवले ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वमस्ति, तस्य तथाविधात्मार्थनिबन्धनत्वात् ॥

ननु साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्मकव्यभिचारात्मक-
दोषविशिष्टेन व्यभिचारिणा हेतुनाऽनुमितिर्न भवति यथा 'द्रव्यं
सत्त्वात्' इत्यादौ सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणनिरूपितवृत्ति-
तावत्त्वात् तथैव प्रकृतेऽपि हेतुर्यदि प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावाधि-
करणास्मदीयप्रत्यक्षनिरूपितवृत्तितावानस्ति तदाऽसावपि व्यभि-
चारीति कथमनेनाप्रत्यक्षत्वानुमितिरिन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानात्मक-
पक्षविशेष्यकेतिचेत्तत्राह—नानैकान्तिक इति । निश्चितसाध्या-
भाववान् विपक्ष उच्यते, साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्य इति
यावत् । अस्मदीयप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावप्रकारक-
निश्चयविशेष्यत्वाभावात्, यच्च साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यं
केवलन्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य प्रकृते हेतावसत्त्वेनानैकान्तिकत्वाभावात्,
केवलमपि कथं न ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मक-
मितिचेत् तत्राह—तस्येति । तस्य—केवलस्य, तथाविधस्तादृशः सर्वज्ञ-
श्चासावात्मा तथाविधात्मा । सचासावर्थो विषयश्च तौ निबन्धनं
निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् तथेति आत्मा स्वयमेव
नत्विन्द्रियादिसापेक्षमपि यत्र विषयं गृह्णाति तज्ज्ञानं केवलमुच्यते
तच्च केवलं सर्वज्ञस्यैव तीर्थकुदादेर्भवति न तु यस्य कस्यचिदपी-
त्यवसेयम् । अनैकान्तिकत्वस्य साधारणासाधारणानुपसंहारित्व-
भेदेन त्रिविधत्वेऽपि साधारणत्वमेवाशङ्कितं निराकृतञ्च वेदितव्यम् ।
साधारणत्वञ्च प्रकृतसाध्ये साध्यतावच्छेदकप्रकारकग्रहत्वाऽव्यापिका
प्रकृतहेतौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकारकग्रहत्वाऽव्यापिका निरूप्यनिरू-

पक्षभावापन्नान्वयव्याप्तिविषयताशालिग्रहत्वव्यापिका या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं फलितं बोध्यम् ॥ ४ ॥

५-(मूलम्) न विरुद्धोऽपि विपक्ष एवाभावात् ।
इन्द्रियोपलब्धिनिमित्तमन्तराव्याप्यन्तराग्रपेक्षारूपत्वस्य प्रती-
तिबाधितत्वात्; विशेषविरुद्धस्य तत्त्वतोऽविरुद्धत्वात्, अन्यथा
सर्वत्र भावादेव च हेतुव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

ननु साध्याभावव्याप्यत्वं हेतुनिष्ठं विरोध उच्यते यथा 'अयं
गौः अश्वत्वात्' इत्यादावश्वत्वनिष्ठं गोत्वाभावव्याप्यत्वमेव विरोधः
यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति धूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिव यत्र यत्र
अश्वत्वं तत्र तत्र गोत्वाभाव इत्यश्वत्वे गोत्वाभावव्याप्यत्वमवसेयम् ।
एवञ्च प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावव्याप्यत्वस्य प्रकृतहेतौ सत्त्वाद्वि-
रुद्धेन हेतुना कथमुक्तानुमितिः स्यादिति शङ्कायामाह-न विरुद्धो-
ऽपीति ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकवात्मकः प्रकृतो
हेतुर्विरुद्धोऽपि न भवितुमर्हति, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह-'विपक्ष-
एवाभावात्' इति । विपक्षमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थः । विपक्षमात्र-
वृत्तित्वं विरोधः विपक्षमात्रवृत्ती हेतुरेव विरुद्ध उच्यते, गोत्वा-
भावप्रकारकनिश्चयविशेष्याश्वसमवेतस्याश्वत्वस्य विरुद्धत्वमभिधीयते ।
प्रकृते च प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यकेवलात्मक-
विपक्षवृत्तित्वाभावान्नोक्तहेतोर्विरुद्धत्वशङ्कालेशोऽपीति भावः ।

ननु साध्याधिकरणेऽवृत्तिर्हेतुर्विरुद्धयतयैव प्रसिद्धतीति सर्व-
सम्मतम्, एवञ्च प्रकृतसमव्याप्तहेतोर्विरुद्धत्वमिनसहस्रेणाप्यशक्य-

वारणम्, इन्द्रियमनपेक्ष्य केवलं व्याप्तिज्ञानात्मकमान्तरं कारणम-
पेक्ष्य जायमानायामनुमितौ अप्रत्यक्षत्वात्मकसाध्यसत्त्वेऽपि ग्राह्य-
ग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वरूपहेतोरभावात् । न च
ग्रह (विषय) ग्रहीतृ (ज्ञाता) व्यतिरिक्तव्याप्तिज्ञानात्मकनिमित्तो-
त्थापितप्रत्ययात्मकत्वमस्त्येवेति वाच्यम् ? गुणगुणिनोरभेदस्य बहु-
वादिसम्मततया तस्यापि (व्याप्तिज्ञानस्यापि) ग्रहीत्रनतिरिक्तत्वादि-
तिचेदित्याशङ्क्य निराकुरुते—इन्द्रियार्थोपलब्धीत्यादिनेति । महान-
सादौ वह्निधूमचाक्षुषानन्तरं पर्वतादौ धूमचाक्षुषादेव व्याप्तिस्मरणा-
देरुत्पत्त्याऽनुमानादेरपीन्द्रियनिमित्तोत्थापितत्वादिति भावः ।

अथैवमपि ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वहेतु-
घटकनिमित्तपदेन साक्षान्निमित्तोत्थापितत्वमेव निवेद्यते तथाचा-
नुमानादौ साक्षादिन्द्रियनिमित्तोत्थापितत्वाभावेन ग्राह्यग्रहीतृव्यति-
रिक्तसाक्षान्निमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वाभाव इति शङ्कित्वा समाधत्ते-
विशेषेत्यादि—समव्याप्तत्वेन रूपेण हेतोर्विरुद्धत्वेऽपि वस्तुगत्या हेतु-
साध्ययोर्विरोधो नास्तीति भावः । विशेषरूपेणापि हेतुसाध्ययोर्विरोध-
स्वीकारे समानाधिकरणयोरपि तयोः किञ्चिद्रूपेण विरोधस्य सत्त्वा-
द्धेतुव्यवहारस्यैवोच्छेदप्रसङ्गः । वह्निधूमयोरपि महानसीयधूमत्वेन
पर्वतीयवह्नित्वेन विरोधाद्धूमस्य विरुद्धत्वमापद्येत । एतत्सर्वं मनसि
निधायाह—अन्यथेत्यादि । अन्यथा—विशेषविरुद्धस्यापि तत्त्वतो
विरुद्धत्वे । भावादेव—सत्त्वादेव । हेतुव्यवहारस्य हेतुपदवा-
च्यत्वव्यपदेशस्य उच्छेदप्रसङ्गात्—विनाशप्रसक्तेः ॥ ५ ॥

६—(मूलम्) दृष्टान्तोऽपि न साध्यादिविकलः, धूमा-
दग्नेर्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वसिद्धेः, ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्था-

पितप्रत्ययात्मकत्वप्रतीतेश्च ॥

दृष्टान्तो यदि साध्यादिविरहितो भवति तदा तेन दृष्टान्तेन हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यविरहप्रयोजकेन तादृशसाध्यहेतुकानुमित्यभावप्रयोजकेन भूयते प्रकृतदृष्टान्तस्तु न साध्यादिविकलः—साध्यादिविरहितः, तमेव साध्यादिवैकल्याभावं व्युत्पादयति धूमादग्नेरित्यादिना—धूमज्ञानज्ञाप्यमग्निज्ञानमेव दृष्टान्तः, तच्च ज्ञानमनुमित्यात्मकं भवतीति निर्विवादमप्रत्यक्षत्वात्मकसाध्यस्य ग्राह्यप्रतीतृव्यतिरिक्तधूमात्मकनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्मकहेतोश्च सत्त्वेन प्रतीतेर्दृष्टान्तावच्छेदेन हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनिश्चयादनुमितिरुपपद्यते इति बोध्यम् ॥ ६ ॥

७—(मूलम्) न साधनाव्यावृत्त्यादि, केवलादुभयस्यापि निवृत्तेः, आत्मनः साक्षादर्थपरिच्छेदात् सम्पूर्णार्थप्रतीतेश्च ॥

आह—अधिकृतप्रत्यक्षेणापि साक्षादर्थपरिच्छित्तिः, न, अक्षैर्व्यवधानात्, तदभावेन तदभावात्, ज्ञानोपत्तिस्तेभ्यः, तत्परिच्छित्तिस्तु साक्षादेवेति चेत् न, तद्व्यतिरेकेण तदसिद्धेः, अतत्स्वभावस्योत्पत्तौ पुनस्तत्स्वभावत्वविरोधात्, नचानेन सम्पूर्णवस्त्ववगमः, नीलादेरपि तारत्रम्मव्यावृत्त्याद्यपरिच्छित्तेस्तथाननुभवात्, नरसिंहे सिंहज्ञानतुल्यत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु केवलं विपक्षमवलम्ब्यैव व्यभिचारादिदोषवारणं विहितम् परमद्यापि केवलस्य विपक्षत्वमेवासिद्धम्, साध्यास्याप्रत्यक्षत्वस्य प्रागुक्तस्य हेतोश्च केवले सत्त्वेन तस्य विपक्षत्वाभावात् ।

एवञ्च साधनाव्यावृत्तत्वात् व्यावृत्तिरभावः, न व्यावृत्तिरव्यावृत्तिः साधनस्य अव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिः साधनसत्त्वम् आदिपदेन साध्याव्यावृत्तिस्तथाचसाध्यहेतुमत्त्वात् न केवलं विपक्ष इति-शङ्कां निराकुर्वन्नाह-न साधनाव्यावृत्त्यादीति । केवले साधनाव्यावृत्त्यादिना तस्मात् केवलात् साध्यहेतूभयस्यापि निवृत्तत्वात्, स एव विपक्षो भवति यो निश्चितसाध्याभाववान् अर्थतो हेत्वभाव-वानपि भवेत् यः साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यः, हेत्वभाव-प्रकारकनिश्चयविशेष्यश्च स विपक्षः, केवलस्य च साध्याभाव-प्रकारकहेत्वभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यतया नान्यः कश्चन विपक्षः सिद्धयतीति. केवलञ्च साक्षादर्थपरिच्छेदात्मकं सम्पूर्णार्थप्रती-त्यात्मकञ्च भवतीति तत् प्रत्यक्षमेव असाक्षादसम्पूर्णवस्तुपरिच्छे-दात्मकं पुनरप्रत्यक्षं भवतीति प्रागावेदितमेव ।

पुनरपि प्रतिज्ञायां प्रत्यक्षविरोधित्वमुपक्षेप्तुं प्रयतमानः पूर्व-पक्षी प्रत्यवतिष्ठिते-आहेति । अधिकृतप्रत्यक्षेण-इन्द्रियमनोनिमित्त-विज्ञानात्मकप्रत्यक्षेणापि साक्षादर्थपरिच्छेदो भवतीति कथमुक्तम्-असाक्षादसम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वादिति, समाधत्ते-न इति । हेतुमाह — अक्षैर्व्यवधानात्-अक्षैरिन्द्रियैर्व्यवधानात्-व्यवायात्. साक्षादर्थपरिच्छेदाभावेन प्रत्यक्षत्वाभावात् तथाचेन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं न प्रत्यक्षमेवेति न प्रतिज्ञाविरोधः ।

पुनः पूर्वपक्षी शङ्कते-ज्ञानोत्पत्तिरिति-तेभ्य इन्द्रियेभ्यो ज्ञानोत्पत्तिर्भवति, तत्परिच्छित्तिः ज्ञानपरिच्छेदः पुनः साक्षादेव भवति. इतिचेत्, समाधत्ते-नेति, तद्व्यतिरेकेण-

हेतुमाह—अतस्त्वेति—अतस्त्वभावस्य—असाक्षात्परिच्छेदस्वभावस्य—उत्पत्तौ सत्याम् तस्य तत्त्वभावत्वविरोधात्—साक्षात्परिच्छेदस्वभावत्वविरोधादित्यक्षरार्थः । अयं भावः—यद्वस्तु यादृशस्वभावं—समुत्पद्यमानं भवति तत्तादृशस्वभावमेव पश्चादवलोक्यते, एवञ्च प्रकृतेऽपि यदीन्द्रियैर्ज्ञानमसाक्षात्परिच्छेदस्वभावं समुत्पद्येत तदा पश्चात् साक्षात्परिच्छेदस्वभावता न स्यादिति भावः । अधिकृतप्रत्यक्षेण सम्पूर्णार्थप्रतीतिरपि दुःशक्येत्याह—नचेत्यादिना । अनेन—इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानेन, सम्पूर्णवस्त्वगमः—सम्पूर्ण (सर्वावयवावच्छिन्नपदार्थबोधः, नच नैव भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नीलादेरपीत्यादिना—तारतम्यव्यावृत्त्यादेरपरिच्छेदात् नीलगुणविशिष्टघटादेरपि तारतम्यव्यावृत्तिविशिष्टस्य सम्पूर्णस्याननुभवात् नरसिंहे—सिंहज्ञानं यथा न सम्पूर्णवस्तुबोधात्मकन्तथैव यस्य कस्यचिद्घटादेरसमस्तदेशज्ञानं न सम्पूर्णघटबोधात्मकमिति सिद्धमिन्द्रियादिनिमित्तज्ञानस्यासम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वमिति—विरोधित्वमिति भावः ॥ ७ ॥

८ (मूलम्) अर्थस्वभावत्वकार्यत्वाभावे इन्द्रियादीनां तेन प्रतिबन्धासिद्धेः, तदवगमे तेषां लिङ्गत्वानुपपत्तिरिति चेत्, न, ज्ञाप्यज्ञापकभावेन प्रतिबन्धासिद्धयसिद्धेः, नच सामग्र्यपेक्षया ग्राह्यवत् ज्ञानजननस्वभावत्वमेषाम्, सर्वथा—तदभिन्नस्वभावत्वे ततस्तत्प्रतीतिप्रसङ्गात्, स्वभावभेदे च सिद्धमेषां ज्ञापकत्वमिति ।

आह—एवमप्यमीषां ज्ञापकधर्मातिक्रमः, अज्ञातज्ञापनात्, नहि धूमादात्रिव तच्छानादिपुरस्सरमर्थज्ञानं,

तथासत्यभावात्, अक्षेपेणैवार्थप्रतीतेरिति, न, स्वभाववैचि-
 त्त्यतस्तद्भावसिद्धेरज्ञातज्ञापकस्वभावत्वात्, ज्ञापकस्वभावत्वं
 चेह प्रयोजकम्, अन्यथा कार्ये व्यतिरेकतस्तत्कारणत्वाङ्गी-
 करणेऽपि तत्त्वतस्तद्वदेतेषां हेतुधर्मातिक्रमः, बुद्ध्यादियु-
 तत्वाभ्युपगमाच्च, नचैतदनुपपत्तिर्ज्ञप्तौ, तेषामेव त्वचेतनत्वेन
 ज्ञातृत्वायोगात्, किञ्च—परोक्षमात्रता चेह प्रतिपादयितुमिष्टा
 ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वेनेत्यनुचितः सर्वसाधर्म्या-
 भिनिवेशः, नचैवं केवलं, ग्राह्यग्रहीतृमात्रापेक्षितत्वात्, कर्म-
 क्षयादेश्च क्षयोपशमादितुल्यत्वादित्यलं प्रसङ्गेन ।

ननु यदीन्द्रियादीनामर्थस्वभावत्वकार्यत्वं न स्वीक्रियते तर्हि
 तेषामर्थेन सम्बन्धस्यैवासिद्धिः सम्बन्धासिद्धिज्ञाने च तेषां लिङ्ग-
 त्वमेवानुपपन्नमित्याशङ्कते—अर्थस्वभावेत्यादिना—समाधत्ते—नेत्यादि ।
 इन्द्रियाणामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्य सकलसिद्धान्तसिद्धतया-
 ऽर्थस्वभावत्वकार्यत्वाभावेऽपि समापादितायाः सम्बन्धासिद्धेरेवा-
 सिद्धिरितिभावः । ननु सामग्रीमपेक्ष्य ग्राह्यवदिन्द्रियाणां ज्ञान-
 जननस्वभावत्वमेवास्ति न ज्ञापकत्वमिति तेषामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापक-
 भावसम्बन्धोऽनुपपन्न इत्याशङ्कते—नच सामग्र्यपेक्षयेति, समाधत्त-
 सर्वथेत्यादि, यदीन्द्रियाणां सर्वथा ज्ञानजननस्वभावाभिन्नस्वभावत्वं
 तर्हि ततोऽर्थप्रतीतिवज्ज्ञानजननस्वभावत्वप्रतीतिरपि दुर्बारा, स्वभाव-
 भेदस्वीकारे च तेषां ज्ञापकत्वेनैव काचिद्विभक्तिरितिभावः ।

ननु ज्ञापकत्वे सत्येव इन्द्रियाणामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धः
 स्वीकरणीयतामायाति, ज्ञापकत्वं च तेषु ज्ञापकधर्मानतिक्रमे एव

भवेत्, स्वज्ञाने नान्यधीहेतुत्वात् ज्ञापकस्य ज्ञातज्ञापनं धर्मः स्वी-
क्रियते, धूमादेस्तदीयज्ञानपूर्वकवहन्यादिज्ञानजननदर्शनात्, इन्द्रि-
याणामपि तत्स्वीकारे अव्यवधानेन वस्तुप्रतीत्यनुपपत्तिः, एवञ्च
ज्ञापकधर्मातिक्रमेण ज्ञापकत्वाभावतोऽर्थेन तेषां ज्ञाप्यज्ञापकभाव-
सम्बन्धोऽनुपपन्न एवेत्यात्याशङ्कते पूर्वपक्षी—आह—एवमप्यमीषामित्या-
दिना, समाधत्ते—नेत्यादिना ।

अज्ञातज्ञापकत्वस्वभावत्वेऽपीन्द्रियादीनां स्वभाववैचित्र्यादेव
ज्ञाप्यज्ञापकभावस्वीकारे नैव पूर्वोदीरिताऽनुपपत्तिरिति, एतदेवो-
पपादयति—ज्ञापकस्वभावत्वं चेहेत्यादिना—ज्ञातृत्वायोगादित्यन्तेन ।
यथा धूमहेतुकवहन्यनुमाने धूमे धूममात्रत्वमपेक्ष्यते न पुनस्तत्र
नीलत्वं कपिशत्वं वाप्यपेक्ष्यतेऽनुचितत्वात्तथाप्रकृतेऽपि इन्द्रियमनो-
निमित्तविज्ञाने ग्राह्यप्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वेनैव परोक्षमात्र-
ताऽपेक्ष्यते, इत्यत्रापि सर्वसाधर्म्याभिनिवेशोऽनुचित एवेतिप्रति-
पादयति सिद्धान्ती—किञ्चेत्यादि—सर्वसाधर्म्याभिनिवेश इत्यन्तेन ।
ननु ग्राह्यप्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वस्य हेतोर्यदि त्रिपक्षत्वेन
विवक्षिते केवलेऽवस्थितिस्तदा साध्याभाववत्केवलवृत्तित्वेन व्यभि-
चारित्वं भवेत्, सैव नास्तीत्याह—नचैवमिति । अनवस्थाने हेतुमाह-
ग्राह्यप्रतित्यादि ।

ननु केवलस्य ग्राह्यप्रहीतृभिन्नस्य कर्मक्षयाद्यात्मनः कस्यचिन्नि-
मित्तस्य सत्यामपेक्षायां ग्राह्यप्रहीतृमात्रापेक्षित्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य
समाधत्ते—कर्मक्षयादेश्चेत्यादिना । इन्द्रियमनोनिमित्तप्रत्यक्षात्मनि
पक्षेऽपि ग्राह्यप्रहीतृव्यतिरिक्तस्य क्षयोपशमस्य निमित्तत्वेन पक्षवृत्ति-
त्वमपि हेतोर्दुर्लभं भवेदितिहेतोः पक्षनिष्ठत्वव्यवस्थाने क्षयोपशमस्य

प्राह्यग्रहीतृण्यतिरिक्तनिमित्तत्वेन विवक्षा त्यज्यते तथैव तस्य विपक्षा-
वृत्तित्वव्यवस्थानेऽपि कर्मक्षयादेर्निमित्तत्वं न स्वीकरणीयं “ यश्चो-
भयोः समो दोषः परीहारोऽपि तादृशः ” इतिन्यायादितिभावः ।

९ (मूलम्) नचाशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षगोचराति-
क्रान्तत्वमस्य, उभयासिद्धेः अभ्युपगमविरोधात् विवादानु-
पपत्तेश्च, अनुमानगोचरातिक्रान्तत्वं पुनरसिद्धमेव, सर्वे
धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः ज्ञेयत्वाद्, घटवत्, विपक्षो
न किञ्चिदित्यनुमानसद्भावात् ।

अत्राह — नेदमनुमानम्, तदाभासत्वात्, इह
ह्यप्रसिद्धविशेषणत्वादप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, तथाहि-सर्वे
धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इत्यत्रातीन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रत्यक्ष-
त्वं साधयितुमिष्टम्, न तत् कस्यचित् प्रसिद्धमिति, हेतुर-
प्यनैकान्तिकः, अप्रत्यक्षस्याप्यभावस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः, दृष्टा-
न्तोऽपि साध्यविकलः, जात्यन्तरप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वासिद्धेः,
इतरोऽपि साधनाव्यावृत्तः न किञ्चिदिति तुच्छेऽपि
ज्ञेयत्वानिवृत्तेरिति ।

अशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षं हि यदि सर्वाण्यपि वस्तूनि
गोचरीकरोति तर्ह्यवश्यं सर्वज्ञमपि गोचरीकुर्यादेव, अन्यथा
प्रत्यक्षस्य समस्तपदार्थग्राहित्वं सर्वज्ञाप्राहकत्वमित्युभयं विरुद्धं स्यात्,
किञ्च सर्वज्ञेशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वस्वीकारे
सर्वज्ञसम्बन्धी विवादोऽपि निर्मूलतयाऽनुपपन्नः स्यादित्येतन्मनसि

निधायाह—नचेत्यादि, विवादानुपपत्तेश्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन । यत्पूर्वं सर्वज्ञस्यानुमानगोचरातिक्रान्तत्वमुपपादितं पूर्वपक्षिणा तदिदानीं खण्डयितुमुपक्रमते सिद्धान्ती—अनुमानगोचरेत्यादिना—“ विपक्षो न किञ्चिदित्यनुमानसद्भावात् ” इत्यन्तेन । धर्माद्यात्मसु सर्वेषु पक्षेषु ज्ञेयत्वेन हेतुना किञ्चिन्निष्ठप्रत्यक्षविषयत्वानुमितिगोचरतायाः सर्वज्ञेऽपि निराबाधैवेतिभावः ।

ननु “ सर्वे धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा ” इत्यत्रातीन्द्रिय-प्रत्यक्षेणैव प्रत्यक्षं सिषाधयिषितम्, तच्च पुनर्न कस्यचिदपि प्रसिद्ध-मितिपक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वादित्याश्रयासिद्धयात्मनो दोषस्य दुरुद्ध-रत्वात् पूर्वोक्तमनुमानमनुपपन्नमेवेत्याशङ्कते पूर्वपक्षी अत्राहेत्यादि, किञ्च ज्ञेयत्वं यदि भावमात्रवृत्तितया व्यवतिष्ठेत तदा तेन सद्धेतुना पूर्वोक्तानुमितिर्भवेदपि, परन्तु ज्ञेयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्म-साध्याभाववत्यभावेऽपि वर्तमानतया व्यभिचारित्वेन तस्य सद्धेतु-त्वामावादित्याह—हेतुरप्यनैकान्तिक इत्यादिना । किञ्च पर्वतो वह्नि-मान् धूमादित्यादौ दृष्टान्ते महानसे हेतुसाध्ययोर्धूमवह्न्योरुभयोरव-स्थितिरावश्यकी, अन्यथा (अन्यतरस्य तत्रासत्त्वे) दृष्टान्तत्वमेव विप्लुतं भवति तथाऽत्रापि दृष्टान्तभूते घटे साध्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य स्थित्या भाव्यं परन्तु तत्र जात्यन्तरस्य घटत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्ष-त्वात्मनः साध्यस्य विरहाद् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् पूर्वोक्तमनुमान-मसदित्याह—दृष्टान्तोऽपीत्यादि । किञ्च विपक्षस्य ह्रदादेर्धूमाभावव-त्त्वेन साधनव्यावृत्तत्वं सर्वानुभवसिद्धं, प्रकृते तु विपक्षे न किञ्चि-दितितुच्छे ज्ञेयत्वस्य हेतोः सत्त्वात् हेतौ विपक्षव्यावृत्तत्वाभावात् पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितत्वात्म-पक्ष-रूपोपपन्नत्वाभावेन तेन नानुमानं भवितुमर्हतीत्याह—इतरोऽपीत्यादि ।

१० (मूलम्) अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तमप्रसिद्धविशेषण-
त्वादप्रसिद्धविशेषणः पक्षः इति एतदयुक्तम्, अनुमानोच्छेद-
प्रसङ्गात्, सर्वत्राप्रसिद्धविशेषणपक्षाभासत्वापत्तेः, एवं ह्यनित्यः
शब्द इत्यादावपि वर्णाद्यात्मकव्यक्तिसमवाय्यनित्यत्वेना-
नित्यत्वं साधयितुमिष्टं, न तत्, क्वचित् प्रसिद्धमित्यपि
वक्तुं शक्यत्वात्, अनित्यत्वजातिपरिग्रहाददोष इति चेत्,
इतरत्रापि प्रत्यक्षत्वजातिपरिग्रहे को दोषः ? इष्टामिदिरिति
चेत्, शब्दानित्यत्वादौ समान एव दोषः, लौकिकत्वाद-
नित्यत्वादेरसमानता इति चेत्, न, अलौकिकस्यापि वेदा-
पौरुषेयत्वादेर्मेयत्वेन त्वयाऽप्यङ्गीकृतत्वात्, हेतुरप्यदुष्टः,
अभावस्याप्रत्यक्षत्वासिद्धेर्वस्तुधर्मत्वात्, अन्यथा वस्त्वनुप-
पत्तेः, तस्य च प्रत्यक्षत्वात्, अतद्धर्मस्य चात्यन्तासतो
ज्ञेयत्वायोगात्, मानेन ज्ञायमानस्य तदुपपत्तेः, तुच्छे च मान-
प्रवृत्त्यसम्भवादभावाख्यमानस्य च तदविशेषात् तद्वदप्रवृत्तेः ।

अथ सिद्धान्ती समाधातुमुपक्रमते—अत्रोच्यते—उपपादयति—
यत्तावदुक्तमित्यादिना वक्तुं शक्यत्वादित्यन्तेन । पक्षेऽप्रसिद्धविशे-
षणत्वस्य दोषत्वस्वीकारे शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् (अनित्यत्वात्)
इत्यादावपि वर्णाद्यात्मकव्यक्तिसमवेतत्वेनानित्यत्वेनैवानित्यत्वस्य
साधयितुमिष्टत्वात्तस्य पुनरनित्यत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धतया
पूर्वप्रक्षिप्तस्य दोषस्य दुरुद्धरत्वात् सर्वत्रानुमानोच्छेद एव स्यादिति
निर्गलितार्थः ।

“ शब्दोऽनित्यः ” इत्यादौ अनित्यत्वस्य जातित्वेन परिग्रहाद्यदि दोषविवारयिषा तदा तत्रापि प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वेन परिग्रहादोषो वार्यतामित्याह—अनित्यत्वजातीत्यादि । को दोषः ? इति, अस्मदुक्तानुमाने यदीष्टस्य प्रत्यक्षत्वस्यासिद्धिरुद्भाव्यते तदा शब्दानित्यत्वादावपि तथोद्भाव्यतामिति—शङ्कते—समाधत्ते च—इष्टासिद्धिरितीत्यादि । समान एव दोषः इति ।

ननु अनित्यत्वस्य लौकिकत्वेन सिद्धिरुद्भावयितुं शक्यते, प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वाभावेन सा दुरुपपादैवेति पुनः शङ्कते—लौकिकेत्यादि । अलौकिकस्यापि वेदापौरुषेयत्वादेर्मैयत्वेन स्वीकृतवतस्तव नेदं शङ्कनं युक्तमिति समाधत्ते अलौकिकस्यापीत्यादिना—

पूर्वपक्षिणोदीरितं हेतोर्व्यभिचरितत्वं निराकरोति—“ हेतुरित्यादि ” । वस्तुधर्मत्वाद्धेतोरभावस्य तदापादितमप्रत्यक्षत्वमेव नास्ति । वस्तुधर्मत्वास्वीकारे च तस्य वस्तुत्वमेव नोपपद्यते अस्ति च तत्र वस्तुत्वं प्रत्यक्षमेवेत्यादि मनसि निधायाह—अभावस्येत्यादिना—प्रत्यक्षत्वात् इत्यन्तेन । साधनाव्यावृत्तत्वमपि हेतोरपादितं व्युत्पद्यति—अतद्धर्मस्येत्यादिना—अवस्तुत्ववतोऽत्यन्तासतस्तुच्छस्य ज्ञेयत्वं नास्तीति भावः । कथञ्चिदपि स्वीक्रियमाणं ज्ञेयत्वं निराकरोति—मानेनेत्यादि । प्रमाणेन यज्ज्ञातं भवति तत्रैव ज्ञेयत्वस्योपपत्तिरिति भावः । तदेवोपपादयति—तुच्छेचेत्यादि । तदविशेषात्—तुच्छाविशेषात् । तद्वत्—तुच्छवत् एतेन पूर्वोक्तमनुमानं सर्वथा निर्दुष्टमिति सर्वज्ञस्य नानुमानगोचरातिक्रान्तत्वमित्याकलयीयम् ।

११ (मूलम्) अपरस्त्वाह, सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः, तेनार्थप्रत्यक्षत्वात्, तत्प्रत्यक्षत्वे च तद-

प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदन्यसर्वज्ञप्रत्यक्षत्वे चानवस्थापत्तेर्व्यभि-
चार इति, तदप्यसत्, तस्याथग्रहणरूपस्य स्वसंविदितत्वे
नोक्तदोषानुपपत्तेरुभयप्रत्यक्षत्वात्, अन्यथाऽर्थप्रत्यक्षत्वासिद्धेः
हृल्लेखग्रन्थस्याविकृतत्वेनात्मनो दर्शिनो दर्शनायोगात्, विकृ-
तत्वे चार्थं पश्यतस्तद्विक्रियैव चिद्रूपा ज्ञानमिति सर्वज्ञत्वा-
नुपपत्तेश्च ।

अपस्त्वाह हेतुर्येनैव सहाविनाभूतो दृष्टस्तस्यैत गमको
भवति, यथा धूमोऽग्नेः, नसद्भावमात्रात् यस्य कस्यचित्,
यथा स एव धूमः पानीयस्य, न चातीन्द्रियेषु भावेषु
प्रत्यक्षत्वाविनाभावि ज्ञेयत्वं दृष्टं, कथं तत् तेषु तद्
गमयेत् ? अत्रोच्यते, सामान्यतो दृष्टानुमाननीत्या तत्
तेषु तद् गमयेत् इति, यथा गतिमानादित्यो देशान्तर-
प्राप्तेः देवदत्तवदित्यत्र, तथाहि-न दिनकरे गतिमन्त्वेन
देशान्तरप्राप्तिरविनाभूता दृष्टा, अथ चासौ तद् गमयति
देवदत्ते दृष्टेति सा गमयतीति चेत्, घटेऽपि प्रत्यक्षत्वेन
ज्ञेयत्वमविनाभावि दृष्टमेवेति समानमेतत् । अतीन्द्रिय-
प्रत्यक्षत्वेन न दृष्टमिति चेत्, देवदत्तेऽपि न तथा गगन-
गतिमन्त्वेन देशान्तरप्राप्तिरितिसमानमेव ।

न साधर्म्यदृष्टान्तदोषः, जात्यन्तरप्रत्यक्षेण तत्र प्रत्यक्ष-
त्वासिद्धावपि सामान्येन प्रत्यक्षत्वसिद्धेः न्याय्यत्वमेव
विशेषानुगमाभावात् ।

कश्चित् पुनः सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्वं मन्यमानोऽपि प्रत्यक्षत्व-
मस्वीकुर्वाणः प्रत्यवतिष्ठते अपरस्त्वाहेत्यादि । कस्यचिदपि वस्तुनो
ज्ञेयत्वं प्रत्यक्षत्वं च समकालमनुपपन्नमिति प्रायः सर्वोऽपि मन्यत
एव, एवञ्च सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि तेनार्थप्रत्यक्षत्वान् नास्ति
प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वस्वीकारेऽर्थस्याप्रत्यक्षत्वं दुरुद्धरं
भवेत्, तदन्यसर्वज्ञप्रत्यक्षत्वस्वीकारोऽपि चानवस्थाभिया कर्तुमशक्य
एवेति सर्वज्ञाज्ञानात्मनि पक्षे हेतोर्ज्ञेयत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यस्य
प्रत्यक्षत्वस्यासत्त्वाद्व्यभिचार इतिप्रतिपक्षसारांशः, तन्निराकरोति-
एतदप्यसदिति, उपपादयति तस्यार्थग्रहणरूपस्येत्यादिना-सर्वज्ञत्वानु-
पपत्तेश्चेत्यन्तेन ।

अर्थग्रहणात्मनो ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वेन प्रत्यक्षत्वस्य सूत्रपाद-
तयोभयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे नास्त्येव काचित् क्षतिः, अन्यथार्थ-
प्रत्यक्षत्वासिद्धेः हल्लेख-(ज्ञानसम्बन्ध) शून्यस्याविकारितयाऽऽत्मनो
दर्शिनोऽवश्यं दर्शनायोगः, अर्थं पश्यतः पुनर्विकृतत्वेन चिद्रूपा
विक्रियैवाज्ञानमिति सर्वज्ञत्वमेवानुपपन्नं भवेदितिग्रन्थ उपपादनीयः ।

अथ ज्ञेयत्वे प्रत्यक्षत्वाविनाभावमस्वीकृत्योक्तं नुमानं खण्डयितुं
प्रत्यवतिष्ठते—अपरस्त्वाहेत्यादिना, कथं तेषु तद् गमयेत्
इत्यन्तेन । साध्येनाविनाभूतस्यैव हेतोः साध्यानुमापकत्वमिष्टं,
यस्य कस्यचित् सद्भावमात्रतो नेष्टम्, अत एव धूमस्य वह्न्यनु-
मापकत्वमेव नतु पानीयानुमापकत्वमपीतिज्ञेयत्वस्यातीन्द्रियभावेषु
प्रत्यक्षत्वाविनाभावाददर्शनान्नातीन्द्रियभावेषु प्रत्यक्षत्वगमकत्वमिति
तादृशः, समाधत्ते—अत्रोच्यतेइति, उपपादयति—सामान्यतो दृष्टे-
त्यादि—दिनकरे गतिमत्त्वेन हेतुना देशान्तरप्राप्त्यात्मनः साध्यस्या-
विनाभावाभावेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमाननीत्या ‘आदित्यो गति-

मान् देशान्तरप्राप्तेः, देवदत्तवत् ' इत्यत्र गतिमत्त्वस्य दिनकरे देशान्तरप्राप्त्यनुमापकतयाऽविनाभावस्य प्रयोजकत्वमिति न प्रकृतेऽपि काचिदनुपपत्तिरित्याशयः ।

ननु देवदत्ते दृष्टा देशान्तरप्राप्तिं गमयेदित्याशङ्कते—देवदत्तेदृष्टेतीत्यादि, समाधत्ते—घटेऽपीत्यादि । घटेऽपि ज्ञेयत्वस्य प्रत्यक्षत्वेनाविनाभाविनो दृष्टत्वमेवेतिभावः, अतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनाविनाभावाभावदर्शनमपि देवदत्ते गगनगतिमत्त्वेन देशान्तरप्राप्त्यविनाभावाभावतुल्यमिति शङ्क्यति—समाधत्ते च अतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वेनेत्यादिना—समानमेवेत्यन्तेन ।

साध्यस्य साधर्म्यदृष्टान्तवैकल्यमाशङ्क्य निराकरोति—न साधर्म्येत्यादिना विशेषानुगमाभावादित्यन्तेन ।

१२—(मूलम्) न वैधर्म्यदृष्टान्तदोषः, न किञ्चिदिति तुच्छाभावतो ज्ञेयत्वनिवृत्तेः, प्रतिपादनोपायत्वात् तदभिधाने दोषोऽन्यथा निःस्वभावतया न ततो ज्ञानजन्मातिप्रसङ्गादिति ।

अथ चेदमनुमानम् — अनेकशास्त्रकलासंवेदनसमन्विते कस्मिंश्चित् पुरुषे सर्वज्ञ इत्युपचर्यमाणो व्यवहारस्तदन्यमुख्यापेक्षः, गौणत्वात् शौर्यक्रौर्यादिमति चैत्रेऽसिंहे सिंहव्यवहारवत् विपक्षश्चैत्रव्यवहार इति ।

नात्र प्रत्यक्षादिविरोधिनी प्रतिज्ञा, तल्लक्षणायोगात्, नासिद्धो हेतुः तत्र गौणत्वस्योभयोः सिद्धत्वात् । नानैकान्तिकः, विपक्षव्यावृत्तेः । न विरुद्धो, दृष्टान्तवत् प्रमाणान्तर-

प्रसिद्धतदन्यमुख्यापेक्षत्वसाधनस्य तद्ग्राहकप्रमाणप्रसिद्ध्य-
भ्युपगमेऽनकाशत्वात् ।

न साधनधर्माद्यसिद्धः साधर्म्यदृष्टान्तः, उभयधर्म-
प्रसिद्धेः । न साधनाव्यावृत्तादिरितरः, चैत्रे स्वव्यवहारा-
दुभयनिवृत्तेरिति ।

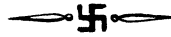
पुनः साध्यस्य वैधर्म्यदृष्टान्तदोषमाशङ्क्य व्युदस्यति—न वैधर्म्य-
दृष्टान्तेत्यादिना—ज्ञानजन्मातिप्रसङ्गादित्यन्तेन ।

अथ सिद्धान्ती प्रकारान्तरेणापि सर्वज्ञसिद्धिं दर्शयितुमनु-
मानान्तरमुपक्रमते अथचेदमनुमानमिति ।

कुत्रचिदन्यत्र प्रसिद्धस्यैव वस्तुनोऽन्यत्र तस्मदृशे व्यवहारो-
पचारः क्रियते यथा शौयक्रौर्यादिमत्त्वेन प्रसिद्धस्य सिंहस्य
तादृशि चैत्रेऽसिंहेऽपि सिंहव्यवहार इतिप्रसिद्धं केचित् सर्वज्ञ-
मन्तरेण अनेकशास्त्रकलासंवेदनसमन्विते कस्मिंश्चित् पुरुषे सर्वज्ञ-
त्वव्यवहारोपचारस्य तदन्यमुख्यापेक्षितया तदन्यो यः स सर्वज्ञ
इत्यर्थतः सर्वज्ञसिद्धिरितिभावः ।

उक्तानुमाने प्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षादिविरोधित्वमाशङ्क्य खण्डयति
नान्त्रेत्यादिना हेतोरसिद्धत्वमनुयुज्य निराकरोति—नासिद्धो हेतु-
रित्यादिना । अनैकान्तिकत्वं हेतोरपनोदयितुमुपक्रमते—नानै-
कान्तिक इत्यादिना । विरुद्धत्व व्युदस्यति न विरुद्धविति,
उपपादयति—दृष्टान्तवदित्यादिना । साधर्म्यदृष्टान्तस्य हेतुधर्माद्य-
सिद्धत्वं खण्डयति—न साधनेत्यादि । विपक्षस्य साधनाव्यावृत्तत्वं
वारयति—न साधनाव्यावृत्तेत्यादिना, निवृत्तेरितीत्यन्तेन ।

इति पूज्याचार्यप्रवरश्रीहरिभद्रसूरीश्वरविरचितायां सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्र-
विशारद कविरत्न पूज्यपादाचार्यमहाराजश्रीविजयामृतसूरीश्वर-
कृतायां सर्वहिताऽऽख्यायां व्याख्यायां
' अनुमानप्रमाणातिक्रान्तत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिषेधपूर्वपक्षखण्डनाभिधं '
द्वितीयं प्रकरणम् ॥

१३-(मूलम्) आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धं,
'स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यम्', इतिवचनप्रामा-
ण्यात्, केवलिनश्च सर्वज्ञत्वात्, पुरुषकर्तृत्वादिदमप्रमाण-
मितिवेत् ? न तावद् वक्तृत्वेन तत्कर्तृकत्वासिद्धिः, नचैतत्
स्वतन्त्रविरोधि 'नमस्तीर्थाय' इतिवचनात्, नच पुरुषवक्तृ-
त्वमप्यस्याप्रामाण्ये निमित्तं, वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, नच तद-
वक्तृका वेदाः, पुरुषव्यापारमन्तरेण नमस्येतद्वचनानुपलब्धेः
आनुपूर्वीनियतिभावादेश्चेतरत्रापि तुल्यत्वात्, नचाहद्वक्तृ-
कत्वेनास्य प्रामाण्यं, निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वेन कथ-
ञ्चित् स्वत एव तदभ्युपगमाद्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अनु-
पपत्तिश्चास्य प्रामाणाभावात्, तस्य चोपादानेतरनिमित्त-
प्रभावेण स्वपराधीनत्वादर्थग्रहणपरिणामप्रत्ययान्तरानुभवतः,
स्वपरत एव ज्ञप्तेः कर्मकरणनिष्पाद्यस्य तदुभयापेक्षित्वेन
स्वपरतः स्वकार्यप्रवर्तनात्, नच विज्ञानस्यार्थपरिच्छेदलक्षणो
ऽपि धर्मो व्यतिरिक्त एव, तस्यायमिति सम्बन्धानुपपत्तेः,
कथञ्चिद्व्यतिरेके च तद्वत्तस्यापि भावः, न च ज्ञानस्यापि

न परतः 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतुः' इति-
वचनात् परतो भावसिद्धेः, नचागमनित्यत्वेऽपि सर्वज्ञकल्प-
नावैयर्थ्यं, तस्य विदितानुष्ठानफलत्वात्, नचादृश्यत्वेनास्य
फलकल्पनानुपपत्तिः, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च ते
सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्यं, प्रकृष्टसुखविशेष-
स्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्गः, अति
प्रसङ्गात्, यतः कुतश्चित्तद्भावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च । न च
सुखसामान्यदर्शनाद् वः प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधकं,
ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानप्राप्तेः ।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्वं निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्त-
मागमगोचरातिक्रान्तत्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान् ग्रन्थकारः—
आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धमिति । तमेवासिद्धिप्रकारमाह
“स्वर्गेति”—इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमवगन्तव्यम् यथाविधि
तपोध्यानाद्यनुष्ठाना सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च
भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र यः केवली निष्पद्यते स एवास्माकं
सर्वज्ञ इत्याशयेनाह—केवलिनश्चेति । नन्वागमं प्रमाणं मन्यमानेनैव
भवता केवली सर्वज्ञः साध्यते, सचागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यते
तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते—पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्—पुरुष-
समवेतप्रयत्नविषयत्वात् । इदम्—आगमात्मकं वचनम्, अप्रमाणम्—
प्रमाणभिन्नम् । समाधत्ते—नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति—पुरुषस्य
तावदागमवक्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धेः, पुरुषे
आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते नतु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽ-
पादितमागमाप्रामाण्यं न क्षोदक्षममितिभावः । ननु भवेदियमनाप-

त्तियदि स्वतन्त्रे आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदेव नास्तीति शङ्कते—नचैतदिति । एतत्—आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि — स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति — “नयस्तीर्थाय” इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युच्यते न तु क्रियते इति स्वतन्त्रेऽप्यागमस्य पुरुषवक्तृकत्वं सिद्धं वेदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषवक्तृत्वेन तत्कर्तृकत्वासिद्धिर्न तावता भवतामभीष्टसिद्धिः पुरुषवक्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे-त्यादि । अस्य—आगमस्य । निमित्तम्—प्रयोजकम् । समाधत्ते—वेदेत्यादि । तन्निष्ठपुरुषवक्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकन्तदा वेदानामपि पुरुषवक्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारन्नच तद्भवतामिष्टमिति । ननु सम्भवेदियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषवक्तृकत्व-मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते—नचतदेत्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते—पुरुषव्यापारेति—पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कर्णविवरवर्त्याकाशावच्छेदे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रत्यक्ष-मनुपपन्नं स्यात्ततः पुरुषवक्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभावः । ननु तदुपलब्धौ वेदीयाऽऽनुपूर्वीनियतिभावादेः प्रयोजकत्वमभ्यु-पगम्यते इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलब्धौ किञ्चि-द्वाधकमितिचेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु-पूर्वीनियतिभावादेः समानतया पुरुषवक्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य-मपनोदितमवसेयमितिभावः ।

ननु भवद्भिर्हर्द्वक्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्मन्मते तत्र प्रामाण्यं पुरुषवक्तृकत्वादित्याशङ्कते—मच्चाहदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि—शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर-

णीयमिति नार्हद्वक्तृत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमितिभावः । साधक-
माह-अन्यथेत्यादि-उक्तरूपं प्रामाण्यं यदि न स्वीक्रियेत तदा
शब्दस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं स्यादितिभावः ।

१४-(मूलम्) स्यादेतत्, अर्हन्नेवागमस्य वक्तेत्या-
गमस्य केवल्युक्तत्वं केवलित्वाच्चास्य तदुक्तानुष्ठानफलत्व-
मितीतरेतराश्रयदोषः, नचम्, वेदवक्तृष्वपि हिरण्यगर्भादिषु
समानत्वात्, तेषामपि विशेषेण तदुक्तानुष्ठानफलत्वात्,
अनादिमत्त्वादस्य तद्वन्त एव वक्तार इतिचेत्, इतरत्रापि
समानमेतत्, अर्हतामप्यनादित्वाभ्युपगमात्, तेऽन्यवेदवक्तृ-
वेदवक्तार इतिचेत्, अर्हन्तोऽप्यन्यार्हदुक्तागमवक्तार इति-
समानमेव, तदन्यार्हदुक्तत्वानपेक्षित्वेन तेषां तद्वक्तृत्वादस-
मानमितिचेत्, न, अनपेक्षित्वासिद्धेः, तयैवानुपूर्व्याऽभि-
धानात्, अन्यार्हन्मुखाधीतागमवक्तारो न भवन्तीत्यसमान-
मेवेतिचेत्, न, जातिस्मरणातिशयवेदवक्तृत्ववत्, केवलाति-
शयतस्तदा तथाऽऽगमवक्तृत्वेऽन्यार्हन्मुखाधीतत्वस्याप्रयोज-
कत्वात्, अन्यदा चान्यतद्वक्तृमुखाधीतत्वस्य तत्रार्हत्यपि
समानत्वात्, अवेदत्वादागमस्यासमानमिति चेत्, न, अवेद
एवागमे न्यायमार्गतुल्यतायाः प्रतिपादयितुमिष्टत्वात्,
अन्यथा वेदस्याप्यनागमत्वात् नास्मदुक्तन्यायानुपातित्व-
मिति वक्तुं शक्यत्वात् । भवदागमप्रामाण्ये विगानमिति
चेत् ? वेदप्रामाण्येऽपि तुल्यमेतत्, तथापि स एव प्रमाणं
नागम इतिचेत्, न, कोशपानादृते प्रमाणाभावात्, एव-

मितरेतराश्रयदोषानुपपत्तेश्चोदनानुष्ठानफलत्वेनागमात् सिद्धः
सर्वज्ञ इति ।

आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वस्वीकारेण पुरुषकर्तृकत्वप्रयोज्यस्या-
प्रामाण्यस्य वारणेऽपि तत्रैव (पुरुषवक्तृकत्व एव) अन्योन्याश्रय-
दोषमुद्घाटयति—स्यादेतदिति । दोषमुपपादयति—अर्हन्नेवागमस्ये-
त्यादिना । अर्हन्-तीर्थकृदेव आगमस्य-कल्पसूत्रादेः वक्ता-
प्रवक्तृतिहेतोः आगमस्य-कल्पसूत्रादेः, केवल्युक्तत्वम्-केवलप्रोक्त-
त्वम् केवलत्वात्-केवलज्ञानविशिष्टत्वात्, च-पुनः, अस्य-
केवलिनः सर्वज्ञस्य, तदुक्तानुष्ठानफलत्वम्-आगमोक्तानुष्ठान-
प्रयोजनत्वम् इति हेतोः, इतरेतराश्रयदोषः-अन्योन्याश्रयदोषस्तथाच
सिद्धान्तिभिरागमस्यार्हद्वक्तृकत्वमर्हतश्चागमानुष्ठानफलत्वमित्युभय-
मपि न शक्यं स्वीकर्तुमिति समाधत्ते-नैवमित्यादिना ।

हिरण्यगर्भादय एव वेदवक्ता इति वेदस्य हिरण्यगर्भादिप्रोक्त-
त्वन्तेषाञ्च वेदोक्तानुष्ठानफलत्वमितीतराश्रयदोषस्य हिरण्यगर्भाद्य-
सत्त्वाऽप्रयोजकत्वमिव प्रकृतेऽप्यर्हदसत्त्वाप्रयोजकत्वमवसेयम् । ननु
हिरण्यगर्भादीनां वेदोक्तानुष्ठानफलत्वास्वीकारेण कुतोऽन्योन्याश्रय
इति शङ्क्यामाह-तेषामपीत्यादिना । एवञ्च हिरण्यगर्भादीनां तदुक्ता-
नुष्ठानफलत्वास्वीकारेणेतराश्रयदोषवारणं भवतामुपपन्नमिति-
भावः । ननूभयोरस्ति वैषम्यम्, वेदस्यानादिमत्त्वात्तद्वक्तृणां-
हिरण्यगर्भादीनामप्यनादित्वस्वीकारात्, आगमवक्तुः केवलिनश्चा-
नादिमत्त्वाऽस्वीकारादित्याशङ्कते-अनादीत्यादिना, अस्य-वेदस्य,
तद्वन्तः-अनादिमत्त्ववन्तः । समाधत्ते-इतरत्रापीत्यादिना । इतरत्र-
अन्यत्र केवलिष्वपीत्यर्थः । एतत्-अनादित्वम्, समानम्-तुल्यम् ।

आगमस्यानादिमत्त्वात्तद्वक्तृणामपि तद्वत्त्वस्वीकारात् । ननु भवद्वि-
रहतामनादित्वं न स्वीक्रियते इति चेत्तत्राह—अर्हेत्यादिना । वेद-
वक्तृणामिवाऽऽगमवक्तृणामर्हतामप्यनादित्वस्वीकारात् समानतायां
बाधकाभावादित्यर्थः । ननु समानतायामस्ति बाधकमथापि हिरण्य-
गर्भादीनामन्यवेदवक्तृवेदवक्तृत्वादित्याशङ्कते—तेऽन्यवेदेत्यादिना । ते
—हिरण्यगर्भादयः । अन्यवेदवक्तृवेदवक्तारः—अन्ये वेदवक्तारोऽन्य-
वेदवक्तारस्तदुच्चारिता वेदा अन्यवेदवक्तृवेदास्तेषां वक्तारस्तथा ।
समानतां समर्थयति अर्हन्तवित्यादिना—अर्हतामप्यन्यार्हदुक्ताऽऽ-
गमवक्तृत्वस्वीकारेण समानतायां बाधकाभाव इति भावः ।

अन्ये च तेऽर्हन्तोऽन्यार्हन्तस्तैरुक्त आगमोऽन्यार्हदुक्तागमस्तस्य-
वक्तारस्तथेति । नन्वर्हतामागमवक्तृत्वस्वीकारेऽप्यन्यार्हदुक्तो य आगम-
स्तद्वक्तृत्वमनपेक्षितवान्न स्वीक्रियते इति समानता नास्तीत्याशङ्कते—
तदन्येत्यादिना । अयमाशयः—हिरण्यगर्भादीनां स्वातन्त्र्येणान्यवेद-
वक्तृत्वानपेक्षितवेदवक्तृत्वं नास्ति तेषामर्हतां पुनस्तदन्यार्हदुक्तत्वान-
पेक्षितागमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते इति वेदागमयोस्तदन्योक्तानपेक्षित्व-
कृतो विशेषो वर्तत एव सुतरां तद्वक्तृणामपि हिरण्यगर्भादीनामर्हता-
मस्ति विशेष इति । समाधत्ते नेत्यादीनां—अर्हतामप्यन्यार्हदुक्तागम-
वक्तृत्वस्वीकारेण तदुक्ताऽऽगमेऽन्यार्हदुक्तत्वानपेक्षित्वासिद्धेः । तत्र
हेतुमाह—तयैवेत्यादि—यैवानुपूर्व्या तदन्यैरर्हद्विरुक्त आगमस्तयैवानु-
पूर्व्या तद्वर्हताप्युक्तत्वात् तदन्यार्हदुक्तागमवक्तृत्वमेव स्वीकरणीय-
मिति नास्ति समानतायां किञ्चिद्वैषम्यमिति । ननु हिरण्यगर्भादि-
कर्तृकवेदोपदेशकालावच्छेदेन हिरण्यगर्भादौ अन्यवेदवक्तृमुखाधी-
तत्वं वेदवक्तृत्वञ्चोभयमप्यस्ति अर्हत्कर्तृकाऽऽगमोपदेशकालावच्छे-
देन तस्मिन्नागमवक्तृत्वसत्त्वेऽपि तदन्यार्हदुक्तागमवक्तृत्वभावाच्चास्ति

समानतेत्याशङ्कते—अन्यार्हन्मुखेत्यादिना— समाधत्ते—नेत्यादिना—
जातिस्मरणातिशयेन यथा हिरण्यगर्भादौ वेदवक्तृत्वन्तथाऽऽगमोप-
देशकाले केवलातिशयतोऽर्हत्यागमवक्तृत्वं स्वीकर्तुं शक्यते, तस्मिन्-
न्यार्हन्मुखाधीतत्वस्य प्रयोजकत्वं न स्वीकरणीयम् । अन्यकाला-
वच्छेदेन तत्रार्हत्यप्यन्यागमवक्तृमुखाधीतत्वमस्त्येवेति समानताऽव्या-
हताऽवसेया । ननु हिरण्यगर्भादौ वेदवक्तृत्वस्य तीर्थकृत्यागमवक्तृ-
त्वस्य सत्त्वेनाऽऽगमस्य वेदभिन्नत्वादसमानतेत्याशङ्कते—अवेदेत्यादि-
—समाधत्ते—नेत्यादि—अर्हदुक्ताऽऽगमे वेदभिन्नत्वमस्माभिरपि स्वी-
क्रियते, नहि स्वस्मिन् स्वसादृश्यसम्मतं कस्यचिदपि सादृश्यस्य
भेदघटितत्वात्, एवञ्च वेदभिन्नेऽप्यागमे न्यायमार्गतुल्यतयोभयत्र
समानमेवेति भावः । ननु वेदागमयोर्भेदं स्वीकृत्य वेदभिन्ने आगमे
कथं वेदीयन्यायमार्गतुल्यतायाः प्रतिपादनम्, न्यायमार्गतुल्यत्वाभावे
च कथं समानमित्याशङ्क्य समाधत्ते—अन्यथेत्यादि—यदि वेद-
भिन्न आगमे वेदीयन्यायमार्गतुल्यता भवतां नाभिमता तदा
वेदस्याप्यनागमत्वाद्नागमे वेदेऽपि नास्मदुक्तन्यायानुसारित्वमित्य-
स्यास्माभिरपि वक्तुं शक्यत्वमवसेयम् ।

अन्यथा—वेदभिन्न आगमे न्यायमार्गतुल्यताप्रतिपादनानिष्टत्वे
यथाऽऽगमस्यावेदत्वन्तथा वेदस्याप्यनागमत्वं स्यादिति भावः ।
अथास्मदुक्तन्यायानुसारित्वाभावस्याऽऽगमे वक्तुं शक्यत्वात् अस्म-
दुक्तन्यायाननुसारित्वमेव भवदागमप्रामाण्ये दूषणमित्याशङ्कते—
नास्मदुक्तेत्यादिना—समाधत्ते—वेदप्रामाण्येत्यादि । तथैव भवदुक्त-
न्यायाननुसारित्वादसदागमेऽप्रामाण्यन्तथैवासदागमोक्तन्यायाननु-
सारित्वाद् भवतां वेदेऽप्यप्रामाण्यमिति “यश्चोभयोः समो दोषः”
इत्यादिन्यायेनैकतरत्र दोषोद्धाटनमनुचितमित्येकत्राक्तन्यायाननु-
सरणस्यापरत्राप्रामाण्याप्रयोजकत्वमिति भावः ।

अथोभयत्र न्यायमार्गतुल्यतायाः समानतायामपि वेदस्यैव प्रामाण्यं युक्तं नत्वागमस्येत्याशङ्कते तथापीत्यादिना । कृतसुरापान-स्योन्मत्तस्यैवं तव वचनं प्रमाणं न पुनः प्रेक्षावतामितिभावः । उपसंहारमाह—एवमित्यादिना—एवम्—उक्तप्रकारेण । इतरेतगश्रय-दोषानुपपत्तेः—आपादितस्यान्योन्याश्रयदोषस्य अनुपपत्तेरसंघटनाद्धे-तोश्चोदनानुष्ठानफलतयाऽऽगमात् सर्वज्ञः सिद्ध इतिपूर्वोदीरितप्रका-रेणाऽऽगममप्रमाणं वदन्तः पूर्वपक्षिणः परास्ता इतिभावः ॥१४॥

इति सुविहिताप्रणी परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दर श्री हरिभद्रसूरि-विरचितायां सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि पूज्यपादाचार्यमहाराजश्री विजयामृतसूरीश्वरकृतायां सर्वहिता-ऽऽख्यायां व्याख्यायाम् आगमप्रमाणातिक्रान्तरूपसर्वज्ञत्वप्रतिषेध-पूर्वपक्षखण्डनाभिधं तृतीयं प्रकरणम् ॥

१५ (मूलम्)—उपमानगोचरातिक्रान्तत्वमपि न न्याय-सङ्गतम्, उपलब्धसर्वज्ञस्य हृद्गतशेषसंशयपरिच्छेदादिना तदन्योपलब्धौ तत्सादृश्यप्रतीतसिद्धेः, अगृहीतगोगवयस्य गव्यप्यसिद्धेः । न चैतावता गोस्तद्गोचरातिक्रान्तत्वम्, अनभ्युपगमात् ।

एवं प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्वं प्रतिपक्षिमण्डलेनापादितं युक्तिततिभिर्निराकृत्य भगवान् उपमानगोचरातिक्रान्तत्वमपि निरा-कर्तुमुपक्रमते—उपमानगोचरेति

आरण्यकेन केनचित् ग्रामीणं प्रति “गोसदृशो गवयपदवाच्यः” इत्युक्ते पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिद्वनादौ गतेन गवये दृष्टे समुत्पन्नं गोसादृश्यदर्शनमुपमितिकरणमभ्युपेयते, तदनु जात “गोसदृशो गवयपदवाच्यः” इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारस्तदनु “गवयो गवयपदवाच्यः” इत्येवं जातस्य शक्तिग्रहस्य यथोपमितित्वं स्वीक्रियते तथा न सर्वज्ञः सर्वज्ञपदवाच्यः इत्येवमुपमितिर्न भवितुमर्हति । सर्वज्ञतत्सदृशयोरुपयोरप्यस्मदादिनाऽप्रत्यक्षत्वादिति तेषां मतं नो युक्तम् इत्याह—उपलब्धसर्वज्ञस्येति—

येन सर्वज्ञ उपलब्धस्तस्य हृदयावच्छिन्नसमस्तसंशयपरिच्छेदादिभिस्तदन्यस्मिन् उपलब्धे सति “तत्सदृशः सर्वज्ञ”—इति तत्सादृश्यप्रतीतिसिद्धिः । अगृहीतगोगवयस्य जनस्य गव्यपि सादृश्यप्रतीत्यसिद्धेः, येन पुरुषेण गौर्गवयश्च न दृष्टौ “गोसदृशो गवयपदवाच्यः” गवयसदृशो गोपदवाच्यः इत्येवं गवये गोसादृश्यप्रतीतेः, गवि गवयसादृश्यप्रतीतेश्चाभावो भवति, नच तावता गोरुपमानगोचरातिक्रान्तत्वम्, अस्वीकारात्, एवमेव नागृहीतसर्वज्ञतत्सदृशस्य जनस्य सादृश्यप्रतीत्यसिद्धेः सर्वज्ञस्योपमानगोचरातिक्रान्तत्वमितिभावः । इत्थञ्चोक्तप्रकारेण तत्सादृश्यप्रतीतिसिद्धेः सर्वज्ञस्योपमानगोचरातिक्रान्तत्वमपि प्रतिपक्षापादितं (न) समीचीनम् ।

ननु सर्वमिदं तदैव सङ्गतं स्याद्यदि सर्वज्ञः केनचिदुपलभ्येत, नचोपलभ्यते तथाचोपमानगोचरातिक्रान्तत्वं दुर्बारेमेवेति शङ्कते—न स केनचिदिति—

१६ (मूलम्)—न स केनचिद् गृह्यते इत्यसिद्धं, विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि—किं प्रमाणेन न गृह्यते उता-

प्रमाणेन वेति वाच्यम् ? यद्यप्रमाणेन, सिद्धं साध्यते,
तस्याप्रमाणेन ग्रहणानभ्युपगमात् ।

सः—सर्वज्ञः केनचित् जनेन न-गृह्यते-उपलभ्यते इति वः
कथनमसिद्धम् तत्र कारणमाह-विकल्पानुपपत्तेरिति, विकल्पानुप-
पत्तिमेव दर्शयति-तथाहि-स तावदित्थं प्रष्टव्यः, स सर्वज्ञः किं
प्रमाणेन नोपलभ्यते उताप्रमाणेन न गृह्यते वेति ?, तत्र यदि
द्वितीयः पक्षस्तदा सिद्धसाधनं भवताम्, सर्वज्ञस्य अप्रमाणेनो-
पलम्भस्यास्वीकरणात् ।

१७ (मूलम्) अथ प्रमाणेन, किं तद्ग्राहकेणोता-
तद्ग्राहकेणेति ?, न तावत् तद्ग्राहकेण, तस्य तद्ग्रहण-
विरोधात्, तथाहि-तद्ग्राहकं न च तद्गृह्णातीति विरुद्धमेतत् ।

अथ प्रथमः पक्षोऽर्थात् प्रमाणेन न गृह्यते स इत्युच्यते
तत्रापि विकल्पद्वयम्—किं तद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते;
उतातद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते, इति, तत्र न तद्ग्राहकेण
स न गृह्यते तद्ग्राहकस्य प्रमाणस्य तद्ग्रहणेन विरोधात्,
तद्ग्राहकं प्रमाणं न च तद्गृह्णातीति विरुद्धमेतदवसेयम् ।

१८ (मूलम्)—अतद्ग्राहकाग्रहणे तु तदभावासिद्धिः,
तदभावेऽपि घटादिभावसिद्धेः, तथाहि-न पटादिग्राहकेण
प्रमाणेनागृह्यमाणा अपि सन्तो न सन्त्येव घटादयः ।

यदि द्वितीयः पक्षोऽर्थात्—अतद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते
इति, तदा तु सर्वज्ञस्याभावासिद्धिः, घटाग्राहकप्रमाणेन घटग्रहणा-

भावेऽपि घटादेरस्तित्वस्य सिद्धत्वात्, घटादिभावसिद्धिमुपपादयति-
तथाहीति-पटादिग्राहकेण प्रमाणेनागृह्यमाणा अपि सन्तो घटादयो
न न सन्त्येव किन्तु सन्त्येवेतिलोकानुभवात् ।

१९ (मूलम्)-तद्ग्राहकं प्रमाणमेव नास्तीति चेत् ?
उच्यते, किं भवत एवोताहो सर्वप्रमातृणामिति ।

ननु लोकानां तत्र कथं सत्त्वेन सर्वज्ञप्रतीतिः तद्ग्राहक-
प्रमाणाभावादित्याशङ्कते-तदिति ।

समाधत्ते-उच्यते इति-प्रमाणाभावेन सर्वज्ञसत्त्वं वारयन्तं
पृच्छति किमित्यादि-किं भवत एव सर्वज्ञग्राहकं प्रमाणं नास्त्यथवा
सर्वेषामेव प्रमातृणामपीति ।

२० (मूलम्) यदि भवत एव, सिद्धं साध्यते,
भवतः परोक्षत्वात् प्रवचनार्थानवगतेश्च । अथ सर्वप्रमा-
तृणामिति, अत्र न प्रमाणम्, तच्चेतसामप्रत्यक्षत्वात्,
अन्यथा तदभावनिश्चयानुपपत्तेः, तत्प्रत्यक्षताभ्युपगमे च
तत्संवेदनवतः तथाऽतीन्द्रियोपलम्भकत्वाभ्युपगमात् तद्भाव-
सिद्धिरेव ।

तत्र यदि प्रथमः पक्षः स्वीक्रियतेऽर्थात् भवत एव तद्ग्राहकं
प्रमाणं नास्तीत्यनुमन्यते तदा सिद्धसाधनमापद्यते, कुतः सिद्ध-
साधनमिति चेत्तदाह-भवत इति-तस्य भवतः परोक्षत्वेन तद्ग्राहक-
प्रमाणाभावो भवतां सिद्ध एवेति तस्यैवसाधनादिति, य एव
सर्वज्ञीयप्रवचनार्थाभिगन्ता तदीयमानसप्रत्यक्षविषयः सर्वज्ञोभवतीति-

तदीयमेव मनः सर्वज्ञग्राहकं युक्तम्, भवांस्तु न तदीयप्रवचनार्था-
वगन्तेति कुतो भवतस्तद्ग्राहकं प्रमाणमित्याह—प्रवचनेति—अथ
सर्वप्रमातृणां तद्ग्राहकं प्रमाणं नास्तीति मन्यते तदपि न समी-
चीनमित्याह—अत्रेति—अत्र—सर्वप्रमातृणां तद्ग्राहकप्रमाणाभावे, न
प्रमाणम्—प्रमाणं नास्तीत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—तच्चेतसामिति—सर्व-
प्रमातृणां तद्ग्राहकप्रमाणाभावस्तदैव ग्रहीतुं शक्यो यदि सर्व-
प्रमातृसम्बन्धिनां चेतसां प्रत्यक्षं भवेत् तदेव तु नास्ति—तच्चेत-
सामप्रत्यक्षत्वात् इति । सर्वप्रमातृचेतसां—प्रत्यक्षत्वस्वीकारे च
सर्वज्ञाभावनिश्चयानुपपत्तिरित्याह—अन्यथेति अन्यथा—सर्वप्रमातृ-
चेतसामप्रत्यक्षत्वाभावे प्रत्यक्षत्वस्वीकारे इति यावत् । तद्ग्राहकं
प्रमाणमेव नास्तीति निश्चयो न स्यादिति । सकलसचेतनान्तःकरण-
साक्षात्काराङ्गीकारे तु तथाविधविशिष्टानुभवमनुभवतो योगिनः पुन-
रतीन्द्रियार्थप्राप्तिस्वीकरणात् सर्वज्ञसद्भावसिद्धिः व्याहृता भवेदेवेति ।

२१ (मूलम्)—प्रधानादीनामप्येवं प्रतिषेधानुपपत्तितः
तत्सत्तापत्तेर्यत्किञ्चिदेतदिति चेत्, न, स्वतोऽदर्शनादतीन्द्रि-
योपलम्भकपुरुषवचनत औत्सुक्यानुपपत्तेश्च तत्प्रतिषेधसिद्धेः,
असर्वज्ञेन तद्ग्रहणमपि न युक्त्युपपन्नमिति चेत्, न, हृद्गत-
शेषसंशयच्छेदादिना तद्ग्रहणोपपत्तेः ।

प्रतिबन्दीमापाद्य प्रतिषेधयति प्रधानेत्यादिना—पूर्वोक्तप्रकारेण
प्रकृतिप्रभृतीनामनभिमतानामपि तत्त्वानां प्रतिषेधो दुःशकः स्यात्,
तथा च तेषामपि सत्ता दुर्निवारा भविष्यतीति प्राक्प्रतिपादित-
मखिलं निरर्थकमेवेति चेत्, न, प्रधानादीनां प्रतिषेधो न दुःशकः,
यतश्च तेषां स्वतो दर्शनं नास्ति, नचातीन्द्रियार्थदर्शनास्तान् प्रति-
पादयन्ति, नापि ते चित्तौत्सुक्यं जनयन्तीति ।

ननु यः स्वयमसर्वज्ञः स कथं सर्वज्ञं जानीयादिति नासर्वज्ञेन जनेन सर्वज्ञग्रहणं युक्तिसङ्गतमित्याशङ्कते—असर्वज्ञेनेति—समाधत्ते—नेति—हृदयगतसमस्तसंशयोच्छेदवतः पुरुषस्य सर्वज्ञज्ञानमुपपद्यते इति भावः ।

२२—(मूलम्) असम्पूर्णवैयाकरणादिभिरप्यवगतकतिपयपृष्ठसूत्रादिकथितयथावस्थितार्थतत्त्वैः सम्पूर्णवैयाकरणादिग्रहणदशनात्, सर्वत्र तथा व्यवहारसिद्धेः, अन्यथा तदुच्छेदप्रसङ्गात् ।

हृदयशेषसंशयोच्छेदवतः कथं सर्वज्ञज्ञानमित्याशङ्कां समुचित-हृष्टान्तोपस्थापनद्वारेण निरस्यति—असम्पूर्णेति, अवगतं कतिपयानां कतिपयेभ्यो वा पृष्ठानां सूत्रादीनां कथितं यथावस्थितमर्थतत्त्वं यैस्तैस्तथा । इदमत्र तत्त्वम् यथा केचिदधिगतव्याकरणतत्त्वा अपि स्वबुद्धिविषयतामनायातं किञ्चिदर्थतत्त्वं कांश्चिदन्यान् स्वावधिकोत्कर्षवतः पृच्छन्ति, ते च महाभागाः संशयापन्नस्य पृष्ठस्य सूत्रादेर्यथावस्थितमर्थतत्त्वमस्खलितं प्राश्निकान् प्रतिपादयन्ति, तदनन्तरं च ते प्राश्निकास्तान् सम्पूर्णवैयाकरणान् मन्यन्ते, तथैव स्वज्ञानाविषयकमपि पदार्थं कांश्चिदनुयुज्य ततोऽभीप्सितं तत्त्वं यथायथमवबुध्य तान् प्रथमगणभृच्चरमतीर्थकृतमिव सर्वज्ञानवश्यं मन्येरन्निति । अयं भावः—अल्पाध्ययनजनितव्याकरणादिविषयकपरिमितज्ञानवद्विर्यथा तत्तच्छास्त्रविषयकविशिष्टज्ञानवन्तो वैयाकरणादयः प्रश्नादिद्वारा वैयाकरणादित्वेन ज्ञायन्ते परिचीयन्ते च तथैव हृदयगततत्त्वसंशयोच्छेदवद्भिरभ्यज्ञैः समस्तपदार्थज्ञाता सर्वज्ञो ज्ञायेत परिचीयेत चेति । ननु तादृशैरसम्पूर्णवैयाकरणादिभिः

सम्पूर्णवैयाकरणादयो ज्ञायन्ते इत्यत्रैव न किमपि मानमिति कथमसिद्धेन दृष्टान्तेन दाष्टान्तिकस्य सिद्धिरिति चेत्तदाह—सर्वत्रेति । सर्वत्र तेन प्रकारेण वैयाकरणादिव्यवहारदर्शनात्, तथा च व्यवहार एव सर्वज्ञः सर्वज्ञपदवाच्यः इत्यत्रापि शक्तिप्राहक इतिभावः । तथा व्यवहारोऽपि न भवतीति चेत्तत्राह—अन्यथेति—अन्यथा—तद्व्यवहारासिद्धौ सर्वज्ञोच्छेदप्रसङ्गात् ।

२३—(मूलम्) अब्राह्मणेन ब्राह्मणपरिज्ञानानुपपत्तेः, तत्स्वयं कथनस्य सर्वज्ञेऽपि तुल्यत्वात् हृद्गताशेषसंशयपरिच्छेदपीदानीं न कश्चिदुपलभ्यते इति चेत्, सत्यमिदम् ।

इष्टैवाऽऽपत्तिरियमिति चेत् तत्राह—अब्राह्मणेनेति—अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणं न जानीयात् इत्यापत्तेरिष्टापत्तिकर्तुमशक्यत्वादितिभावः । ब्राह्मणः स्वयमब्राह्मणाय ब्राह्मणमात्मानं निवेदयेदिति चेदुच्यते तत्राह—तत्स्वयमिति—तर्हि सर्वज्ञोऽप्यसर्वज्ञाय सर्वज्ञमात्मानं विनिवेदयेदिति सर्वज्ञपक्षेऽपि तुल्यत्वादितिभावः ।

अस्तु—हृद्गताशेषसंशयपरिच्छेदादिनोपलब्धसर्वज्ञस्य तदन्योपलब्धौ तत्सादृश्यप्रतिपत्त्या तदन्यसादृश्यसिद्ध्या सर्वज्ञसिद्धिः सम्पादिता किन्तु सम्प्रति तादृशो जन एव कश्चिन्नोपलभ्यते इति सर्वमनुपपन्नमित्याह—हृद्गतेति । एतत्कालावच्छेदेन तदुपलम्भाभावेऽपीष्टापत्तिमभ्युपेत्याह—सत्यमिदमिति ।

२४—(मूलम्) इहेदानीं कालदोषतस्तदनभ्युपगमात्, तदानीमासीदित्यपि कथं ज्ञायत इति चेत्, तदुपलब्धसम्प्रदायाऽविच्छेदेन ।

इह-लोके, इदानीम्-सम्प्रति, कालदोषतः-कलियुगात्मक-
कालप्रभावात्, तदनभ्युपगमात्-हृद्गताशेषसंशयपरिच्छेदिनोऽ-
स्वीकारात् । ननु कालदोषत इदानीं तादृशपुरुषानभ्युपगमेऽपि
तदानीन्तनं तदीयमस्तित्वं स्वीकृत्य सर्वज्ञसिद्धिरभिमतता भवताम्
परन्तु तदानीन्तनन्तदीयमस्तित्वमपि प्रमाणाभावादसिद्धेयं तत्कथं
भवदभिलषितसिद्धिरित्याशङ्कते-तदेति । तदानीम्-सर्वज्ञावस्थानकाले
(सः-हृद्गताशेषसंशयोच्छेदी) समाधत्ते-तदुपलब्धेति-तस्मात्-
हृद्गताशेषसंशयोच्छेदिनः सकाशात् उपलब्धः-समाधिगतो यः
संप्रदायो गुरुपरंपरा तस्य-अविच्छेदेन-विच्छेदाभावेन “ स
आसीदिति ज्ञायते ” इत्येवं सम्बन्धः कार्य्यः । ननु सम्प्रदाया-
विच्छेदेन भूतकालिकतादृशपुरुषास्तित्वं साधनमनुपपन्नम् शुद्ध-
सम्प्रदायाविच्छेदेनैव तत् साधयितुं शक्यम् सम्प्रदायशुद्धतायामेव
च प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्कते-नसेति ।

२५-(मूलम्) न स दुःसम्प्रदाय इत्यत्र किं प्रमाण-
मिति चेद्, ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायेऽपि समानमेतत्,
तद्व्यवहारबाधाभावदर्शनादसमानमिति चेत्, न, इतर-
त्राप्युभयभावात् समानमेव ।

सः-तदुपलब्धसम्प्रदायः, दुःसम्प्रदायः-दुष्टः सम्प्रदायः, न-
नहीति । समाधत्ते-ब्राह्मण्येति-ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदाये-वेदाधि-
गमगुरुपरम्परायाम्, अपि एतत्-दुःसम्प्रदायत्वे प्रमाणाभावापादन-
मिदम् । समानम्-तुल्यम्, ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायेऽपि तस्य
पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वादिति भावः । ननु ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायस्या-
दुःसम्प्रदायत्वे अध्ययनादितद्व्यवहारबाधाभावदर्शनं प्रमाणमुप-

लभ्यते इति समानताव्याधात इत्याशङ्कते—तद्व्यवहारेति । तद्व्यवहारे—अध्ययनादिब्राह्मण्याधिगमसंप्रदायव्यवहारे बाधाभावदर्शनात्—अबाधितत्वज्ञानात्, असमानम्—अतुल्यम् । समाधत्ते—नेति—इतरत्रापि—हृद्गताशेषसंशयोच्छेद्युपलब्धसम्प्रदायेऽपि । उभयभावात्—व्यवहारबाधाऽभावोभयभावात् ननु हृद्गताशेषसंशयोच्छेद्युपलब्धसम्प्रदाये बाधारहितः कीदृशो व्यवहार इत्याशङ्क्य समाधत्ते—दृश्यते चेति ।

२६—(मूलम्) तद्दृश्यते च वेदाध्ययनादिवत्तन्मस्कारस्थापनादिबोधारहितो व्यवहार इति ।

एवञ्चागृहीतगोगवयस्यापि जनस्य कृते गोरुपमानगोचरातिक्रान्तत्वाभाव इव सर्वज्ञस्यापि नोपमानगोचरातिक्रान्तत्वाभाव इत्येतन्निगमयति—अगृहीतेति ।

२७—(मूलम्) अगृहीतगोगवयस्यापि गोरिव नोपमानगोचराक्रातिन्तत्त्वमेव, एतेनासर्वज्ञपुरुषसाधर्म्यादसर्वज्ञत्वोपमानमेव तत्र युक्तमिति यदुच्यते परैस्तदपि प्रत्युक्तम् ।

ननु भवेदसर्वज्ञसादृश्यज्ञानमेवोपमानम् । असर्वज्ञपुरुषसाधर्म्यात् असर्वज्ञत्वात्मकोपमानमेव तत्र समुचित इत्यसर्वज्ञसादृशः सर्वज्ञः इत्याकारकज्ञानेन असर्वज्ञत्वात्मकतत्सादृश्यस्य सर्वज्ञेऽवगमादिति तस्मिन्नप्यसर्वज्ञत्वसिद्ध्या सोऽप्यसर्वज्ञ एवेति परेषां मतमपाकरोति—इतेनेति । प्रत्युक्तिप्रकारमुपपादयति नचोपमानोपमेयेति ।

२८-(मूलम्) नचोपमानोपमेययोः प्रसिद्धसाधारण-
धर्मातिरेकेण सर्वधर्मैरुपमानप्रवृत्तिः ।

उपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोः प्रसिद्धाऽऽह्लादकत्वादिसाधारण-
धर्मातिरेकेण चन्द्रत्वाऽऽकाशगतत्वादिसर्वधर्मैरुपमानप्रवृत्तिरिति ।
सर्वधर्मप्रयोज्योपमानाप्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयति-यथाशस्त्रीति ।

२९-(मूलम्) यथा शस्त्री श्यामा देवदत्ता, तत्र हि
साधारणश्यामत्वावच्छिन्नरूपतैव केवलं प्रतीयते नान्ये
शस्त्रीगता धर्माः, तदध्यारोपे तु शस्त्रीरूपतैव स्यात् ।
इह चासर्वज्ञाः पुरुषा उपमानम्, उपमेयो विवक्षितः पुरुषः,
कस्तयोः प्रसिद्धः साधारणो धर्म इति वाच्यं, वक्तृत्व-
पुरुषत्वादिरितिचेत्, न, सिद्धसाध्यतापत्तेः ।

शस्त्रीदेवदत्तयोः प्रसिद्धो यः साधारणो धर्मः श्यामत्वम्
तदवच्छिन्नरूपतैव प्रतीयते देवदत्तायां, न पुनरन्येऽपि शस्त्रीगता
तैक्षण्यादयो धर्मास्तत्र प्रतीयन्ते, तैक्षण्याद्यात्मकसादृश्याध्यारोपे
शस्त्रीरूपतैव देवदत्तायामापद्येत, प्रकृते चासर्वज्ञाः पुरुषा
उपमानम्, उपमेयः पुरुषविशेषस्तयोः प्रसिद्धेन केनचित् साधा-
रणेन धर्मेण वाच्येन भवितव्यम् तद्धर्मप्रयोज्यैवासर्वज्ञसादृश्य-
सिद्धिरवसेया । ननु नैतावता तस्मिन् सर्वज्ञतासिद्धिः, वक्तृत्व-
पुरुषत्वादिना साधारणधर्मेणैव सादृश्यासिद्धौ तद्धर्मस्य च सर्वज्ञता-
प्रयोजकत्वाभाव इत्याशङ्कते-वक्तृत्वेति-समाधत्ते-नेति । वक्तृत्व-
पुरुषत्वादिकं न साधारणधर्मतया शक्यं स्वीकर्तुम् सिद्धस्य
साध्यतापत्तेरिति ।

सिद्धत्वमेव कथमित्याशङ्कां वारयति-यथेति ।

३०-(मूलम्) यथा पुरुषो वक्ता तथाऽयमपीत्यभ्युप-
गमात्, एतत्साधर्म्यसिद्ध्या तत्रासर्वज्ञत्वस्यापि सिद्धिरिति
चेत् न, -देवदत्तायामपि श्यामत्वसिद्धेः तैक्ष्ण्यादिभावप्रसङ्गात् ।

नन्वस्त्वसर्वज्ञसाधर्म्यप्रयोज्यतत्सादृश्यसिद्ध्या तत्रासर्वज्ञत्व-
स्यापि सिद्धिरिति शङ्कते-एतत्साधर्म्येति । समाधत्ते नेति । यद्य-
सर्वज्ञसाधर्म्यसिद्ध्याऽसर्वज्ञत्वं स्वीक्रियते भवता तर्हि श्यामत्वा-
त्मकसाधर्म्यप्रयोज्यतैक्ष्ण्याभावोऽपि देवदत्तायामापद्येतेतिभावः ।
देवदत्तायाश्च तैक्ष्ण्यादिभावो यथा न स्वीक्रियते तथा सर्वज्ञेऽप्य-
सर्वज्ञत्वादिकमिति भावः । ननु देवदत्तायां तैक्ष्ण्यादिभावापादनं
सर्वथाऽयुक्तम् प्रत्यक्षविरोधात्. “ देवदत्ता तीक्ष्णा न ” इत्यादि-
बाधनिश्चयस्य प्रत्यक्षात्मकस्य विरोधिनः सत्त्वात्, तद्वत्ताबुद्धिं प्रति
तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतायाः पूर्वमुक्तत्वादित्याशङ्कते-
दृष्टविरोधेति ।

३१-(मूलम्) दृष्टविरोधादप्रसङ्ग इति चेत्, इतरत्र
तद्विरोधाभावः केन सिद्ध इति वाच्यम्, तद्भावोऽपि
केन सिद्ध इति चेत् ।

दृष्टविरोधात्-दृष्टेन प्रत्यक्षेण विरोधः सहानवस्थानादिलक्षणो
दृष्टविरोधस्तस्मात्,

“ दृष्टमनुमानमात्र-वचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं, प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥ ”

इति सांख्यकारिकायां दृष्टपदस्य प्रत्यक्षार्थकत्वमवसेयम् ।
समाधत्ते-इतरत्रेति-इतरत्र-अन्यत्र सर्वज्ञ इति यावत् । तद्वि-

रोधाभावः—प्रत्यक्षविरोधाभावः, केन—किमात्मकेन हेतुना सिद्धो निष्पन्न इति वाच्यं वक्तव्यं भवता दृष्टविरोधापादकेनेति शेषः, एवञ्च त्वयापि दृष्टविरोधाभावो नोपपादयितुं शक्यत इति “यश्चोभयोः समो दोषः परीहारोऽपि तादृशः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ” इतिन्यायान्न कश्चिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेष इतिभावः । ननु “देवदत्ता न तीक्ष्णा ” इत्यादिप्रतीतेस्तत्र दृष्टविरोधो दृश्यते भवतां को दृष्टविरोधः कथं वा ? “सर्वज्ञो नासर्वज्ञः” इत्यस्य “सर्वज्ञः सर्वज्ञः” इत्यर्थकतया “घटो घटः” इतिवच्छाब्दबोधाजनकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्कते — तद्भावोऽपीति । तद्भावः—दृष्टविरोधभावः, दृष्टविरोधतेतियावत् समाधत्ते—अविरुद्धेति ।

३२-(मूलम्) अविरुद्धविधेस्तेन विरोधेन सहावस्थानाभावनियमाभावतस्तत्सम्भवोपपत्तेः, अविरुद्धश्च ज्ञानप्रकर्षो वक्तृत्वादिनेति ।

विधिपदस्य कार्यपरकतया अविरुद्धविधेः—अविरुद्धकार्यस्य, तेन विरोधेन—दृष्टेन विरोधेन सह—सार्द्धम् अवस्थानाभावनियमाभावतः—अवस्थानं न भवतीति नियमाभावात्, तत्सम्भवोपपत्तेः—दृष्टविरोधसम्भवोपपत्तेरिति शब्दार्थः । अयमाशयः—यद्येष नियमो भवेद्यत् अविरुद्धविधेः फलतः साधारणधर्मस्य विरुद्धेनान्यतरेण सहावस्थानं नास्तीति तर्हि ज्ञानप्रकर्षस्य असर्वज्ञत्वविरोधिना सर्वज्ञत्वेन सहावस्थानमसंभवं भवेत् स एव नास्तीति ज्ञानप्रकर्षस्य सर्वज्ञे सर्वज्ञत्वेन सहावस्थाने बाधकाभाव इति सङ्क्षेपः ।

ननु कोऽसावविरुद्धविधिर्यस्य तेन विरोधेन सहावस्थान-
नियमाभाव इत्याकाङ्क्षायामाह—अविरुद्धश्चेति—वक्तृत्वादिनेत्यत्र
तृतीयार्थः प्रयोज्यत्वन्तथा च वक्तृत्वादिप्रयोज्यः ज्ञानप्रकर्षः
ज्ञानाधिक्यमितियावत् । एवञ्च हृद्गताशेषसंशयोच्छेदिनः पुरुषस्य
सर्वज्ञस्य च ज्ञानप्रकर्षः साधारणो धर्मोऽवसेयः, तादृशसाधारण-
धर्मप्रयोज्यः “ तेन सदृशोऽसौ ” इति सादृश्यप्रवृत्तिरवसेयेति ॥

इति परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिविरचितायां

‘सर्वज्ञसिद्धौ’ शास्त्रविशारद कविरत्न पूज्याचार्यदेव-
श्रीविजयामृतसूरीश्वरकृतायां ‘सर्वहिताऽऽख्यायां’

व्याख्यायाम् ‘उपमान-प्रमाणातिक्रान्तत्वरूप-

सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षखण्डनाभिधं’

चतुर्थं प्रकरणम् ॥

अर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तताखण्डनम्

उपमानगोचरातिक्रान्तत्वखण्डनानन्तरमवसरसङ्गत्यार्थापत्तिगो-
चरातिक्रान्तत्वं पूर्वपक्षिभिरापादितचरं निरस्तुमुपक्रमते—
अर्थापत्तिगोचरेत्यादि ।

३३—(मूलम्) अर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तत्वं युक्त्यनु-
पपन्नमेव, “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादौ
दृष्टस्य हवनादेः श्रुतस्य च स्वर्गादेरर्थस्य तत्साध्यसाधन-
सम्बन्धज्ञातारमन्तरेणानुपपत्तेः, अशक्यश्चायं पुरुषेण ज्ञातु-
मृतेऽस्तीन्द्रियार्थदर्शनात् ।

भवदापादितमर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तत्वं न युक्तियुक्तम्, यतो हि यद्यर्थापत्तिगोचरत्वमुपपन्नं स्यात्तदा तदतिक्रान्तत्वकथनमनुचितम्, अस्ति च तत्रार्थापत्तिगोचरत्वमित्याशयेनाह—“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादि—अयमाशयः—“अग्निहोत्रमित्यादौ दृष्टहवनादेरदृष्टस्वर्गादिफलकत्वकल्पनं तावदनुपपन्नं यावत्तयोः (हवनादिस्वर्गाद्योः) साध्यसाधनभावंसम्बन्धज्ञाता कोऽपि न स्यात्, सति तादृशि पुरुषे तदुपदेशनादिद्वारेणान्योऽपि हवनादेः स्वर्गादिफलकत्वमभ्युपगच्छेत् स च तादृशस्तयोः सम्बन्धोऽतीन्द्रियार्थदर्शनं विना पुरुषेण ज्ञातुमशक्य एव अतीन्द्रियार्थदर्शनसमर्थस्यैव तादृशसम्बन्धज्ञानमुपपद्यते, यश्चातीन्द्रियार्थद्रष्टा स एव सर्वज्ञ इति सर्वज्ञस्यार्थापत्तिगोचरत्वं श्रुतिपर्यालोचनतोऽस्त्येवेति भवदुक्तमप्रामाणिकम् । ननु सर्वोऽपि स्वस्मात्प्राचीनात् पुरुषात्तयोस्तादृशं सम्बन्धं जानीयात् किं सर्वज्ञकल्पनयेत्याशङ्कते—अपरस्मादित्यादि । समाधत्ते—सोऽपीत्यादिना—

३४—(मूलम्) अपरस्मात् पुरुषात् इति चेत्, सोऽपि तेन तुल्यः नैवं जातीयकेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु तज्ज्ञानप्रामाण्यमुपैत्यन्धानामिव ज्ञानं रूपविशेषेष्विति, एतेनानादिदृढसम्प्रदायः प्रत्युक्तः ।

यस्मात्पुरुषात् तं सम्बन्धं जानीयात् सोऽपि पुरुषः सम्बन्धज्ञात्रा पुरुषेण तुल्य एव, स्वर्गादिष्वतीन्द्रियेषु वस्तुषु तादृशपुरुषस्य ज्ञानं रूपविशेषेष्वन्धानां ज्ञानमिव प्रमाणं न भवितुमर्हतीति सर्वज्ञोऽनायत्यापि स्वीकार्य एव भवताम् । एतेन—अपर-

पुरुषज्ञानाऽप्रामाण्यस्वीकारेण, अनादिवृद्धसम्प्रदायः—अनादिवृद्ध-
परम्परावादी, प्रत्युक्तः—निरस्तः । निरासे हेतुमाह—सर्वेषामेवेति—

३५—(मूलम्) सर्वेषामेवात्र वस्तुन्यन्धतुल्यत्वात्,
अधिकृतवचनादेवासौ विज्ञायत इति चेत्, न, वाक्यार्थप्रति-
पत्तावपि तन्निश्चयानुपपत्तेः, लौकिकवाक्ये क्वचित्त्रावे-
ऽप्यर्थातथाभावदर्शनात्, तस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन तदायत्तो-
ऽर्थातथाभावो नैवमस्य अपौरुषेयत्वादिति चेत् ।

सर्वेषामपि पूर्वपूर्वपुरुषाणामतीन्द्रिये स्वर्गादौ वस्तुन्यन्धतुल्य-
त्वादित्यर्थः । ननु “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इतिवचन-
प्रामाण्यादेव दृष्टश्रुतयोस्तादृशः सम्बन्धः स्वीक्रियतां किमतीन्द्रि-
यार्थद्रष्टा सर्वज्ञेनेति शङ्कते—अधिकृतेत्यादि—समाधत्ते वाक्यार्थ-
त्यादि—आकाङ्क्षा-योग्यताऽऽसत्ति—तात्पर्य्यज्ञानसमवहितपदार्थोपस्थि-
त्या वाक्यार्थबोधसम्भवेऽपि तादृशसम्बन्धनिश्चयानुपपत्तेः ।
तत्र हेतुमाह लौकिकेत्यादि—लौकिकवाक्ये कुत्रचित् वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तावप्यर्थेऽवास्तविकत्वं (प्रमात्मकज्ञानविषयत्वाभाव) दर्शनात्
प्रकृतेऽपि सर्वज्ञस्वीकारमन्तरेण तन्निश्चयानुपपत्तिरिति भावः । ननु
लौकिकवाक्यस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन यथार्थज्ञानजनकत्वं मास्तु
तस्य तदायत्तत्वात्, प्रकृते तु न तथा भवितुमर्हति तस्य
वाक्यस्यापौरुषेयत्वादित्याशङ्कते—तस्यपुरुषबुद्धीत्यादिना—समाधत्ते—
नेत्यादिना—

३६—(मूलम्) न, एवमप्यधिकृतभेदवत्तदर्थभेदाशङ्का-
पत्तेः, प्रदीपवत् स्वार्थप्रकाशनात् नापत्तिरिति चेत्, न,

प्रदीपार्थवदविशेषेण तदर्थप्रतिपत्त्यसिद्धेः, सङ्केतादनेकधा तदर्थोपलब्धेः, तत्स्वभावत्वादानेकार्थत्वाच्च तस्यादोष इति चेत् न, तथा विरुद्धार्थानुपपत्तेः ।

वचनस्यास्यापौरुषेयत्वेऽप्यधिकारिभेदादधिकृतवचनभेदवत्तदर्थभेदानामाशङ्कापत्त्याऽपौरुषेयत्वस्वीकारेऽपि दोषानुद्धार इति भावः । अथ प्रदीपो यथा स्वात्मानमर्थं पदार्थान्तरं च प्रकाशयति तथेदमपि वचनं वाक्यार्थबोधं दृष्टश्रुतपदार्थसम्बन्धं च बोधयेदिति पूर्वपक्षी शङ्कते—प्रदीपार्थवदित्यादि—यथा प्रदीपादर्थविशेषस्य प्रकाशो न तथाऽधिकृतवचनादर्थविशेषस्य कस्यचिदवबोध इति भावः । ननु कथमर्थविशेषस्य न भवेद्बोध इति तत्राह—सङ्केतेति—एकस्य शब्दस्यानेकस्मिन्नर्थे सङ्केतदर्शनाद्यथाऽनेकेषामर्थानामसति प्रकरणादिज्ञानेऽभिधेयैव बोधो भवति तथाऽधिकृतवचनादप्यनेकधाऽर्थोपलब्धिसम्भवादिति भावः ।

ननु तदर्थबोधकत्वस्वभावत्वादेकार्थत्वाच्चाधिकृतवचनस्य न कश्चिद्दोष इत्याशङ्कते—तत्स्वभावेत्यादि—समाधत्ते—नेत्यादि । यदि तदर्थबोधकत्वस्वभावत्वमेकार्थत्वञ्चाधिकृतवचनस्याभ्युपगम्येत तदा विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु जायतामधिकृतवचनस्य विरुद्धार्थबोधकत्वं का क्षतिरिति चेत्तत्राह—दृश्यते इत्यादिना ।

३७—(मूलम्) दृश्यते च ‘ स सर्वविद्यस्य ’ इत्यादौ सङ्केतभेदेन तदास्तित्वविरुद्धार्थप्रकाशनमिति, नास्तित्वमेव तत्राविपरीतमिति चेत्, न,

“स सर्वविद्यस्य” इत्यादौ सङ्केतभेदेन सर्वज्ञास्तित्वविरुद्धार्थ-
प्रकाशनदर्शनात् अत्रापि विरुद्धार्थप्रकाशनस्यैषणीयत्वाद्विरुद्धार्था-
नुपपत्तेः सिद्धत्वादिति भावः । समाधत्ते-इतरेत्यादि ।

३८-(मूलम्) इतरप्रकाशानुपपत्तेः, प्रदीपेन्दीवराक्त-
प्रकाशवदुपपत्तिरिति चेत्, न, अविशेषेण तत्प्रकाशनप्रसङ्गात्,

यद्येवं तर्हीतरार्थप्रकाशनानुपपत्तिः स्यादेवेति भावः । ननु
प्रदीपेन यथा स्वीयरक्ततायाः समीपस्थेन्दीवरसम्बन्धिन्या रक्तताया
अपि प्रकाशनं विधीयते तथा प्रकृतेऽपीतरप्रकाशनोपपत्तेर्न प्रागु-
क्तानुपपत्तिरित्याशङ्कते - प्रदीपेन्दीवरेत्यादि-समाधत्ते - अविशेषेणे-
त्यादिना-प्रदीपाद्यथा सामान्यत उभयसम्बन्धिन्या रक्ततायाः
प्रकाशनन्तथाऽविशेषेणेतर्तार्थप्रकाशनप्रसङ्गः स्यादिति भावः । ननु
प्रदीपेन्दीवररक्तप्रकाशनमदृष्टदोषादुत्पत्तुमर्हति न तावता प्रकृतेऽ-
प्यविशेषेणेतर्तार्थप्रकाशनप्रसक्तोऽदृष्टदोषाभावादित्याशङ्कते -- अदृष्टेत्या-
दिना-समाधत्ते-नेत्यादिना—

३९-(मूलम्) अदृष्टदोषात् तत् तथा प्रकाशनमिति
चेत्, न, इतरत्राप्यविश्रम्भप्रसङ्गात्, तदेवादृष्टदोषात्
नेतरदिति निश्चायकप्रमाणाभावात्, अतीन्द्रियार्थत्वाद्
तत्साक्षात्कारिणश्चानभ्युपगमात् ।

अदृष्टदोषात् प्रदीपेन्दीवररक्तप्रकाशनमधिकृतवचने चादृष्टदोषा-
भावान्नाविशेषेणार्थप्रकाशनमित्यत्र विश्वासाभावप्रसङ्ग इति भावः ।
अविश्रम्भप्रसङ्गे हेतुमाह-तदेवादृष्टदोषादित्यादिना-प्रदीपेन्दीवररक्त-
प्रकाशोऽदृष्टदोषाद्भवति प्रकृते तु नेतरार्थप्रकाशनमित्याकारक-

निश्चयजनकप्रमाणाभावादितिभावः । ननु तन्निश्चायकं प्रत्यक्षादिकं किमपि प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्कं निराकरोति-अतीन्द्रियार्थत्वादित्यादिना-तस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वात् अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिणः सर्वज्ञस्य चास्वीकारात्पूर्वोक्तनिश्चायकप्रमाणाभाव इतिभावः, तावता किमित्याह-तद्व्यतिरेकेण चेत्यादि ।

४०-(मूलम्) तद्व्यतिरेकेण च तद्विशेषावगमोपायाभावादिति समाश्रीयतामतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारी, तदभावे सतीष्टार्थासिद्धिरिति, तदभावेऽप्यतादृशस्यातीन्द्रियार्थत्वात् तद्विवक्षावगमोपायाभाव इतिचेत्,

तादृशनिश्चायकप्रमाणाभावेन च हेतुना विशेषेणार्थावबोधोपायाभाव इत्यकामेनापि तादृशातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारी सर्वज्ञः समाश्रीयताम् । कथमितिचेत्तत्राह तदभावे इत्यादिना । सर्वज्ञाभावे सतीष्टस्यार्थस्य सिद्धिर्न भवति कथमपीति भावः । ननु स्वीक्रियतामतीन्द्रियार्थसाक्षात्कर्ता सर्वज्ञस्तावताऽपि नेष्टसिद्धिः, असर्वज्ञस्य वक्तुरतीन्द्रियार्थत्वात्तदीयविवक्षावबोधे उपायस्यादर्शनादित्याशङ्कते-तद्भावेऽप्यतादृशस्येत्यादि-समाधत्ते-नेत्यादि ।

४१-(मूलम्) न, शब्दस्य प्रयोगकुशलप्रयुक्तस्य क्वचित् तदवगमनस्वभावत्वात्, अर्थमात्रप्रतिपत्त्या प्रतारके तद्याथात्म्यानवगम इति चेत्,

प्रयोगकुशलेन मनीषिणा प्रयुक्तस्य शब्दस्य कुत्रचित् स्वाभिधेयावबोधजनकत्वभावस्याकामेनापि स्वीकारादितिभावः । ननु शब्दस्य तथास्वभावस्वीकारेण कस्यचित् प्रतारकस्य भवतु तदी-

यार्थमात्रप्रतिपत्तिः न तावता तस्य यथार्थावबोध इत्याशङ्कते-
अर्थमात्रप्रतिपत्त्येत्यादिना-समाधत्ते-नेत्यादिना-प्रतारकत्वस्य राग-
द्वेषमूलकतया भगवतश्च रागद्वेषराहित्येन न प्रतारकत्वमिति
नोक्तदोषः । ननु सत्यामात्यन्तिक्यामुदासीनतायां कथं देशनायां
प्रवृत्तिरित्याशङ्कते-प्रकृष्टौदासीन्यभावेनेत्यादि-समाधत्ते-नेत्यादिना-

४२-(मूलम्) प्रकृष्टौदासीन्यभावेन वीतरागस्य देश-
नानुवृत्तिरयुक्तेति चेत्, न, औदासीन्येनैव प्रवृत्तेः, तथाहि-
न भगवतस्तिर्यङ्मरामरेषु देशनाया विशेषः, यथाबोधं
प्रवृत्तेः, तथा प्रवृत्तिरप्येकान्तौदासीन्यबाधिनीति चेत्,

सत्यामुदासीनतायामौदासीन्येन देशनाप्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधक-
मितिभावः । उपपादयति तथाहीत्यादिना-यतो हेतोरौदासीन्येनैव
भगवतो देशनायां प्रवृत्तिस्तत एव तिर्यङ्मरामरेषु देशनायां
कश्चिद् विशेषो न भवति, अन्यथा सर्वेषामेव तेषां कृते भिन्न-
भिन्नया देशनया भवितव्यम् । ननु कथमेकस्यामेव देशनायां
सर्वेषां तेषां श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते-यथेत्यादि-
भगवतो देशना तु समानैव समेषां तेषां कृते प्रवृत्तिस्तु यथाबोधं
स्वीकरणीयेति भावः । ननु देशनायामौदासीन्येनापि प्रवृत्तिरात्य-
न्तिक्या उदासीनताया बाधिका स्यादित्याशङ्कते-तथाप्रवृत्तीत्यादि-
समाधत्ते-नेति ।

४३-(मूलम्) न, तस्या अन्यनिमित्तत्वात्, प्रवचन-
वात्सल्यादिनिमित्तप्रागुपात्ततीर्थकरनामकर्मनिर्जरणहेतुत्वात्,
उक्तञ्च “ तं च क्व वेङ्गज्जइ ? अगिलाए धम्मदेसणादीहि ”

मित्यादि, तत्कर्मभावे तत्क्षयायोपायप्रवृत्तेः कृतकृत्यत्वानु-
पपत्तिरिति चेत्, न, अनभ्युपगमात्, न हि भवस्थस्य
भगवतः क्षीणमोहस्याप्येकान्तेन कृतकृत्यत्वमिष्यते, भवो-
पग्राहिकर्मयुक्तत्वात् ।

औदासीन्येन प्रवृत्तिरात्यन्तिक्या उदासीनताया बाधिका तदा
भवितुमर्हति यदा सा प्रवृत्तिः स्वनिमित्ता भवेत्, सैव नास्ति
देशनाप्रवृत्तेरन्यनिमित्तत्वादिति भावः । ननु देशनाप्रवृत्तिर्वीतरागस्य
परार्था भवत्येव कथमित्याशङ्कां निराकुरुते प्रवचनेत्यादि—प्रवचन-
वात्सल्यादिनिमित्तं यत् प्रागुपात्ततीर्थकरनामकर्मनिर्जरणन्तदेव
हेतुर्यत्र सा प्रवचनवात्सल्यादिनिमित्तप्रागुपात्ततीर्थकरनामकर्म-
निर्जरणहेतुस्तस्या भावस्तत्त्वन्तस्मादित्यर्थः । तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति—
उक्तञ्चेत्यादि । ननु तस्य तीर्थकरनामकर्मभावे तद्विनाशार्थमवश्यन्त-
दुपायविषयिणी प्रवृत्तिस्तस्यां च सत्यां कृतकृत्यतानुपपत्तिरिति
शङ्कते—तत्कर्मभावे इत्यादि समाधत्ते—अनभ्युपगमादिति, उपपाद-
यति भवोपग्राहीत्यादि भवोपग्राहिकर्मयुक्तत्वात्तस्यैकान्तत्वेन कृत-
कृत्यताया असत्त्वेऽपि क्षत्यभावादिति भावः । ननु जायतामन्य-
निमित्ताऽपि देशनाप्रवृत्तिस्तस्या अपि प्रकृष्टौदासीन्यबाधकत्वं
तादवस्थमिति शङ्कते—अन्यनिमित्तापीत्यादि—समाधत्ते—नेत्यादिना—

४४—(मूलम्) अन्यनिमित्तापि प्रकृष्टौदासीन्यबाधिनी
प्रवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत्, न, स्थितिप्रवृत्त्या व्यभिचारात्,
साऽप्रवृत्तस्यापि स्वरसत एवेति चेत्,

तर्हि अवस्थानार्थं प्रवृत्तेरपि कृतकृत्यतादिबाधकत्वं जायताम् ।
न च स्थितिप्रवृत्तेः कृतकृत्यताबाधकत्वं कचिदृष्टम्, एवञ्च यथा-

ऽवस्थानाद्यार्थप्रवृत्तेः आत्यन्तिककृतकृत्यतादिबाधकत्वं नास्ति
तथा देशनाप्रवृत्तेरपि तादृशकृतकृत्यताबाधकत्वं नास्तीत्यनुसन्धेयम् ।
ननु स्थितिप्रवृत्तिः प्रवृत्तिरहितस्यापि पुरुषस्य स्वरसतः समुत्पद्यते
देशनाप्रवृत्तिस्तु न तथेति न स्थितिप्रवृत्तिदृष्टान्तेन देशनाप्रवृत्तेः
कृतकृत्यतायामबाधकत्वमुपपादयितुं शक्यमित्याशङ्कते-साऽप्रवृत्त-
स्यापीत्यादि-सा-स्थितिप्रवृत्तिः । स्वरसत-स्वेच्छाविशेषात् । एव-
अवधारणार्थकम् । समाधत्ते-तथाविधेत्यादि-

४५-(मूलम्) तथाविधकर्मयुक्तस्य देशनाप्रवृत्तिरप्येवं
कल्प्येत्यदोषः, अतीर्थकरवीतरागदेशनाप्रवृत्तिरयुक्तेति
चेत्, न, अनभ्युपगमात्, नहि सामान्यकेवलिनस्तथा
देशनायां प्रवर्तन्ते इत्यलंप्रसङ्गेन ॥

तीर्थकरनामकर्मसहितस्य देशनाप्रवृत्तिरपि तथाविधकर्मसदृशेष्व
भवतीति न कश्चिद्दोष इति भावः । ननु तीर्थकृतो वीतरागस्य
देशनाप्रवृत्तिस्तथाविधकृतकृत्यताया अबाधिका भवतु, तीर्थकृद्भिन्नस्य
वीतरागस्य देशनाप्रवृत्तिकृतकृत्यतायां बाधिका भवेदेवेत्याशङ्कते
अतीर्थकरेत्यादि । समाधत्ते-अनभ्युपगमादिति । न वयमतीर्थकरस्य
केवलिनो देशनाप्रवृत्तिं स्वीकुर्मो येन साऽऽपत्तिः स्यादस्माकमिति
भावः । एतदेव स्फुटयति-नहीत्यादिना-सामान्यकेवलिनः-तीर्थ-
कृद्भिन्नस्य केवलित्वसाधारणधर्मवतः । तथा-तेन प्रकारेण
औदासीन्येनेति यावत् । अथेदानीं प्रागावेदितं प्रमाणपञ्चकविरह-
प्रयोज्यमभावस्य मानत्वं खण्डयितुमुपक्रमते यच्चोक्तमित्यादिना-
खण्डने हेतुमाह-विकल्पानुपपत्तेरिति ।

४६—(मूलम्) यच्चोक्तं “ प्रमाणपञ्चाकावृत्तेस्तत्राभाव-
स्य मानता ” (श्लो० १३) इति, एतदप्ययुक्तं विकल्पा-
नुपपत्तेः, तथाहि—असावभावः किं प्रमाणपञ्चकविनिवृत्ति-
मात्रमभाव एव ? आहोश्चिदात्मा ज्ञानविनिर्मुक्तः २, उताहो
उपलब्ध्यन्तरात्मक ३ इति, न, तावत्तुच्छ एव, तस्य
निरुपाख्यत्वेन तदभावपरिच्छेदकत्वानुपपत्तेः,

विकल्पासहत्वादिति तत्तात्पर्यम्, विकल्पप्रकारं तदनुपपत्ति-
श्रोपपादयति तथाहीत्यादिना—असौ प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमाणकत्वेन
बुद्धिविषयीभूतः । प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रम्— केवलं प्रमाण-
पञ्चकराहित्यम् । वादिनां सर्वज्ञे प्रमाणत्वेनाभिमतोऽभावः किं
प्रमाणपञ्चकराहित्यमात्रमभाव एव ? अथवा ज्ञानविनिर्मुक्ताऽऽत्म-
स्वरूप ? आहोस्वित् अन्योपलब्धिरूपः ? इत्येवंविधास्तिस्रो
विप्रतिपत्तयो मत्कृताः सम्भवन्तीति भावः । तत्राभावस्य प्रमाण-
पञ्चकविनिवृत्तिमात्रतां खण्डयति “ न तावत्तुच्छपदेत्यादिना ”
“ सदाभावादिप्रसङ्गः ” इत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रमाणत्वेनाभिमतस्या-
भावस्य तुच्छत्वं न स्वीकरणीयम् सचाभावो यदि तुच्छः स्यात्तर्हि
तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन अनिर्वचनीयस्य गगनकुसुमादेः सौरभादि-
दायकत्वमिव तुच्छस्य तस्य सर्वज्ञाभावपरिच्छेदकत्वं न स्यादिति
प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रमभावो नाभावस्वरूपतामर्हतीति, तत्र
हेतुमाह—“ ज्ञानस्य हीत्यादि ”—

४७—(मूलम्) ज्ञानस्य हि परिच्छित्तिर्धर्मो नाभावस्य,
नचाभ्यपरिच्छेदकज्ञानजनकत्वमभावस्य, अभावत्वविरोधात्,

भावपरिच्छेदकत्वमभावस्य तदैव भवितुमर्हति यदा परिच्छेद-
कत्वमभावस्य धर्मः स्यात् तस्य (परिच्छेदकत्वस्य) ज्ञानधर्म-
त्वादितिभावः । नन्वभावस्य परिच्छेदकत्वाभावेऽपि-अभावपरि-
च्छेदकज्ञानजनकत्वमस्तु तावतैव सर्वज्ञाभावप्रमापकत्वमप्यायात-
मेवेत्याशङ्कते-नचाभावेत्यादि-अस्य-अभावस्य अभावपरिच्छेदक-
ज्ञानजनकत्वं नैव स्वीकरणीयमिति भावः । तत्र हेतुमाह-अभाव-
त्वविरोधादिति-यदि तादृशज्ञानजनकत्वं तत्र स्वीक्रियेत तर्हि
तत्राभावत्वमेव व्यालुप्येत, तादृशज्ञानजनकत्वाभावत्वयोरेकत्रानव-
स्थानात्मकविरोधादितिभावः । अन्यामापत्तिमाह-तज्जननेत्यादि—

४८-(मूलम्) तज्जननशक्त्यभावे तदनुत्पत्तेरतिप्रसङ्गात्,
तदभ्युपगमे भावत्वापत्तिः, किञ्च-अभावाद् भवतीति-
कारणप्रतिषेधात्तज्ज्ञानस्य निर्हेतुकत्वतः सदाभावादिप्रसङ्गः ।

अयं भावः-कारणनिष्ठकार्योत्पादनसान्ध्याभावे कार्यानु-
त्पत्तिर्भवति तथाचाभावेऽभावपरिच्छेदजननसामर्थ्यविरहेऽभावपरि-
च्छेदानुत्पत्तिरेव ।

किञ्चाभावेऽभावपरिच्छेदजननशक्तिः स्वीक्रियते न वा ? यदि
नो स्वीक्रियते तर्हि तत्र परिच्छेदानुत्पत्तेरेवेष्टतया तत्परिच्छेदेऽति-
प्रसङ्गः । यदि च स्वीक्रियते तदाऽभावस्य भावत्वापत्तिः स्यात् ।
ननु जायतां भावत्वापत्तिः किन्नशिञ्जलमिति प्रतिपक्षिशङ्कायामाह-
किञ्चेत्यादिना-अभावाद्भवतीति भवन्मतेऽभावस्यासत्त्वेन कारण-
प्रतिषेधः फलति, एवञ्चाभावादुत्पद्यमानस्याभावपरिच्छेदात्मक-
ज्ञानस्य फलितेन निर्हेतुकत्वेन कारणानपेक्षणात् सर्वदोत्पत्त्यादि-

प्रसङ्गः स्यादितिभावः । एवञ्च सर्वज्ञाभावप्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्या-
भावस्य प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रता न स्वीकर्तुं शक्येति ।

द्वितीयं विकल्पं खण्डयति—अथात्मेत्यादि—

४९—(मूलम्) अथात्मा ज्ञानविनिर्मुक्तः, ततोऽपि
तदाभयनिश्चयाभावः, ज्ञानशून्यत्वात्, ज्ञानस्य च निश्चयो
धर्म इति, “अथ चैतन्यं स्वरूपम्” इति वचनात् तदेव
निश्चय इति ।

अभावस्य ज्ञानविनिर्मुक्ताऽऽत्मस्वरूपतायां स्वीकृतायामपि
ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनः सर्वज्ञाभावननिश्चयाभावः प्राप्नोति तत्र हेतुमाह—
ज्ञानशून्यत्वादिति, ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनो ज्ञानरहितत्वादितिभावः ।
ननु ज्ञानरहितादपि ततः कथन्न तादृशो निश्चय इत्याशङ्कां
निराकरोति—ज्ञानस्य चेत्यादि । निश्चयस्य ज्ञानवृत्तित्वेन हेतुना
ज्ञानरहितादात्मनः कथमपि निश्चयो नैव भवितुमर्हतीतिभावः ।
ननु “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” इत्यागमवचनात् चैतन्यमेव
निश्चय आत्मनि सिद्ध इति तत एव सर्वज्ञाभावननिश्चयो जायता-
मित्याशङ्कते—अथ चैतन्यमित्यादि—समाधत्ते—नेत्यादि—

५०—(मूलम्) न तर्हि ज्ञानविनिर्मुक्तः, तस्यैव ज्ञान-
त्वादिति ॥ २ ॥ अथोपलब्ध्यन्तरात्मकः, ततोऽपि तद-
भानिश्चयाभावः, तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धेः, नचा-
न्यत्वा(त्रा)भाववत् निश्चयो, न्यायविदः स्वभाववैचित्र्य-
तस्तत्सत्त्वाशङ्काऽनिवृत्तेः,

यद्येवं तर्हि ज्ञानविनिर्मुक्तत्वमेवात्मनोऽसिद्धम्, निश्चयस्यैव ज्ञानत्वादिति भावः । एवञ्चाभावस्य सर्वज्ञाभावप्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्य ज्ञानविनिर्मुक्तात्मत्वमपि न स्वीकर्तुं शक्यमिति ।

तृतीयं विकल्पं खण्डयितुमुपक्रमते-अथवित्यादि-यद्यभावस्योपलब्ध्यन्तरस्वरूपत्वन्तर्हि तथाविद्याऽभावतोऽपि सर्वज्ञाभावनिश्चयो न स्यादिति भावः । तत्र हेतुमाह-तदविषयेत्यादि-सर्वज्ञाभावनिश्चयाविषयेण संसर्गेण सर्वज्ञाभावनिश्चयासिद्धेरित्यक्षरार्थः । ननु यथाऽन्यत्राभावनिश्चयस्तथैव सर्वज्ञाभावनिश्चयोऽपि स्यादित्याशङ्कते-नचेत्यादि-समाधत्ते-न्यायविदः इत्यादि “सर्वज्ञग्राहकप्रमाणाभावात्नास्ति सर्वज्ञः” इत्यात्मकन्यायविदः स्वभाववैचित्र्यात् सर्वज्ञसत्त्वाऽऽशङ्का निवृत्तिर्न स्याद्यथा घटाद्यभावनिश्चये सत्यपि घटसत्त्वाऽऽशङ्कानिवृत्तिर्वादिति भावः । ननु तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धिमस्वीकृत्य सर्वज्ञाभावनिश्चयाभाव आपादितः किन्तु तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धिमेव न वयं स्वीकुर्म इति कथं तदापत्तिरित्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-तदविषयेत्यादि—

५१-(मूलम्) तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणाभ्युपगमे च न तस्यैकान्ततोऽसत्त्वमिति, अन्यस्त्वाह अभावो ह्यभावज्ञानमेव,

यादि तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणामभ्युपगम्यते तदा तस्य सर्वज्ञस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं न सिद्धयतीति भावः ।

अथ सर्वज्ञाभावसाधकमन्यप्रतिपक्षिमतमपाकर्तुमुपक्रमते-“अन्यस्त्वाह” इति, तदीयं मतमुपपादयति-अभावो ह्यभावेत्यादि ।

सर्वज्ञाभावसाधकत्वेनाभिमतस्याभावस्याभावज्ञानरूपत्वं स्वी-
करणीयम्, अस्य ज्ञानस्य विषयस्तुच्छम् (अभावः) कुलालादिर्यथा
व्यापारमनुभूय घटादौ हेतुस्तथा नायमभावः स्वपरिच्छेदकज्ञानहेतुः
स्वीक्रियते किन्तु विज्ञेयतामात्रत इति स्वीकार्यम् ।

अभावेन यद्यभावज्ञानं विवक्ष्यते तर्हि ज्ञानस्य सविषयत्वा-
दवश्यं केनाचिद्विषयेणापि भाव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति-
प्रमेयमित्यादि ।

५२-(मूलम्) प्रमेयं त्वस्य तुच्छं, न चायं कुला-
लादिवद् घटादौ व्यापारमनुभूय स्वपरिच्छेदकज्ञानहेतुः,
अपि तु विज्ञेयतामात्रात्, न चास्येयमप्ययुक्ता, प्रमेयत्वा-
नुपपत्तेः, न च स्वजन्यज्ञानपरिच्छेद्यत्वेन भावत्वापत्तिः,
भावज्ञानपरिच्छेद्यस्य तदभ्युपगमात्,

ननु व्यापारमनुभवतः कुलालस्यैव घटहेतुत्वं दृश्यते तुच्छस्य
विषयस्य स्वपरिच्छेदकं ज्ञानं प्रति व्यापाराप्रतिसन्धानात् कथं
हेतुत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते-नचायमित्यादिना-विज्ञेयतामात्रादि-
त्यन्तेन । ननु भवेदपि विज्ञेयतामात्रात् स्वपरिच्छेदकज्ञानं प्रति
हेतुत्वं परन्तु सैव नास्ति तुच्छस्येत्याशङ्कते-नचेत्यादि-समाधत्ते
प्रमेयत्वेत्यादि-यदि तुच्छस्य विज्ञेयता न स्वीक्रियेत तर्हि तस्य
प्रमेयत्वमप्यनुपपन्नं स्यान्न च तदिष्टमिति भावः । ननु विज्ञेयतास्वी-
कारे स्वजन्यज्ञानपरिच्छेद्यत्वेन तुच्छस्य भावत्वापत्तिरित्याशङ्कते-
न च स्वजन्येत्यादिना । भावज्ञानपरिच्छेद्यस्यैव भावत्वं स्वीक्रियते
न पुनरभावज्ञानपरिच्छेद्यस्यापीति समाधत्ते-भावज्ञानेत्यादिना ।

ननु अभावज्ञानात्मनाप्यभावाख्यप्रमाणेन सर्वज्ञाभावप्रतीतिर्दुर्लभै-
वेत्याशङ्कते-नचानेनेत्यादिना-समाधत्ते-षष्ठास्तिकायेत्यादिना—

५३-(मूलम्) न चानेनाविकृतोऽभावो न गम्यते,
षष्ठातिकाय(अभाव)वत् नास्ति सर्वज्ञ इत्यभावप्रतीति(ते)-
रिति, एतदप्यसत्, अधिकृतज्ञानस्यापि तत् उत्पत्त्यसिद्धेः,
संयोगादिप्रतिषेध्यसंख्येतरकायापेक्षमनोविज्ञानात्मकत्वात्,
अस्य चापरिमाणत्वात् परिणीतितः इष्टविषयानुत्पत्त्या
तत्परिच्छेदायोगात्,

षष्ठास्तिकायशब्दतो यथाऽधिकृतवस्त्वभावप्रतीतिस्तथा नास्ति
सर्वज्ञः इत्यतोऽप्यधिकृताभावप्रतीतिः सुलभैवेतिभावः। अन्यस्त्वा-
हेत्यादिनोपपादितं पूर्वपक्षिमतमपक्षेप्तुमुपक्रमते एतदप्यसदिति ।
उपपादयति-अधिकृतेत्यादि-अभावज्ञानात्माभावप्रमाणतोऽपि
“नास्ति सर्वज्ञः” इत्यधिकृतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिरसिद्धैवेति ।
उपपादयति-संयोगादीत्यादिना तत्परिच्छेदायोगादित्यन्तेन ।

प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षिमतमपक्षिपति इतश्चेत्यादि—

५४-(मूलम्) इतश्चाप्रामाणत्वं, नास्ति देवदत्त
इत्येवमपि प्रवृत्तेः, न चेदमक्षव्यापारजं, भाववत्तत्राक्ष-
व्यापारानुपपत्तेः, अरूपाद्यात्मकत्वात्, अक्षस्य च विषया-
न्तरेऽप्यप्रवृत्तेः, न च वस्तुविशेषणीभूतत्वेनास्य ग्रहः,
तथाविधस्य तद्विशेषणत्वासिद्धेः,

प्रमाणस्यास्य “ नास्ति सर्वज्ञः ” इत्यधिकृतस्याभावस्य प्रत्या-
यकत्वे “ नास्ति देवदत्तः ” इत्येवं प्रवृत्तौ प्रतिरोधस्य कस्यचिद-
भावात्तथाऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैवेतिभावः । अधिकृतज्ञानस्याक्षव्यापार-
जन्यत्वं वारयति—नचेदमक्षेत्यादि—वस्तुनिभावात्मनि सति तज्ज्ञा-
नमक्षव्यापारजं भवति, अभावात्मनि पुनस्तस्मिन् नास्त्यक्षव्यापार
इति भावः । कारणान्तरमुपन्यस्यति—अरूपेत्यादि । विद्यमानेऽपि
कचिद्वस्तुनि अक्षाप्रवृत्तिदर्शनादक्षव्यापारजन्यत्वं सर्वथाऽप्यधि-
कृतज्ञानस्य नास्तीति दर्शयति—अक्षस्य चेत्यादिना । ननु चक्षुःसंयुक्त-
विशेषणतात्मना सन्निकर्षेण “ घटाभाववद्भूतलम् ” इत्यादौ घटा-
भावस्य यथा प्रतीतिस्तथो सर्वज्ञाभावस्यापि जायतामित्याशङ्क्य
समाधत्ते—नचेत्यादिना । ननु कस्मिंश्चिदपि सम्बन्धे सति सम्ब-
न्धप्रतियोगिनो विशेषणत्वं भवेदित्याशङ्कां सम्बन्धाभावव्यवस्थापनेन
निराकरोति—सम्बन्धाभावादित्यादिना—

५५- (मूलम्) सम्बन्धाभावात् तादात्म्यतदुत्पत्त्यनु-
पपत्तिः, विशेषणविशेष्यभावस्य च तदप्रत्यक्षतया कल्पना-
योगात्, वस्तुधर्मस्य च एकान्ततुच्छत्वाभावतः स्वराद्धा-
न्तविरोधाभावः,

तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः सम्बन्धाभावादित्यन्वययोजना । उप-
संहरति—विशेषणविशेष्यभावस्य चेत्यादिना । तदप्रत्यक्षतया—
सर्वज्ञाप्रत्यक्षतयेत्यर्थः । घटस्य प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य भूतलेन
विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः स्वीक्रियते प्रकृते तु सर्वज्ञस्यैवा-
प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य केनचिदपि विशेषणविशेष्यभावस्य दुरुप-
पादत्वमिति भावः । अथेदानीं सर्वज्ञाभावस्य वस्तुधर्मत्वं स्वी-

कृत्यापि स्वमतेन सर्वज्ञसिद्धिमप्रतिहतां वक्तुमुपक्रमते-वस्तुधर्मस्य चेत्यादिना-वस्तुधर्मस्यैकान्ततुच्छत्वाभावे अतुच्छस्वरूपेणापि नदीयने केनचिद्रूपेणभाव्यम्, अतुच्छस्वरूपमेव च वस्तु सर्वज्ञपदव्यपदेशभाजनमिति भावः ।

वस्तुधर्मस्यैकान्ततुच्छत्वाभावे युक्तिं प्रदर्शयति-न हीत्यादिना ।

५६-(मूलम्) न हि पररूपाभावः स्वरूपभावपृथग्भूत एवेत्येकान्ततुच्छताभावः, न चैवमसर्वज्ञे सर्वज्ञाभावावगमो नेष्यते, न चैवमपि तत्तुच्छतैव, तद्भावस्येतत्ताभावात्, एकान्ततुच्छभावस्य चाऽतुच्छे तदतदभाव एवाभावादित्यतो नास्ति षष्ठोऽस्तिकाय इति प्रसिद्धोपादान एवाप्रमाणभूत एव विकल्पः, न साक्षात्तुच्छगोचरस्तदप्रतिभामनेन विधिनियेधाविषयत्वात्तस्येति, अपराभावानवगमादेवास्तिकायेषु संख्यानियमादिसिद्धिरिति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ।

पररूपेण घटाभावस्य स्वरूपेण घटात् एकान्ततः पार्थक्यं नास्तीति भावः । स्वमतेन असर्वज्ञेऽवगतस्यापि सर्वज्ञाभावस्यैकान्ततुच्छतां वारयति-नचैवमसर्वज्ञ इत्यादिना-तत्तुच्छतैवेत्यन्तेन । तत्र हेतुं दर्शयति-तद्भावेत्यादिना । तत्र पोद्बलमाह-एकान्ततुच्छभावस्येत्यादिना । सर्वज्ञैतन्मनसिकृत्य नास्तीत्यादि विकल्पस्य प्रसिद्धोपादानत्वमप्रमाणभूतत्वञ्चाकलयति-दित्यतोनास्तीत्यादिना विकल्प इत्यन्तेन । उक्तविकल्पस्य साक्षात्तुच्छगोचरत्वं व्युदस्यति-न साक्षात्तुच्छेत्यादिना । षष्ठास्तिकायादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयति-अपराभावेत्यादिना-भावनीयमित्यन्तेन ॥

अथ रागादीनामात्मस्वभावत्वप्रयोज्यप्रक्षयानुपपत्तिमूलकं रागादिप्रक्षयाच्चास्येत्यादिनाऽऽपादितं सर्वज्ञाभावं खण्डयितुं साटोपमुपक्रमते सिद्धान्ती यच्चोक्तं रागादिप्रक्षयात् (श्लोक १४) इत्यादिनेति—खण्डने हेतुमाह—पद्मरागकार्तस्वरेत्यादि ।

५७—(मूलम्) यच्चोक्तं ‘ रागादिप्रक्षयात् ’ (श्लो० १४) इत्यादिना रागादीनामात्मस्वभावत्वात् प्रक्षयानुपपत्तिरिति, एतदप्ययुक्तं, पद्मरागकार्तस्वरमलस्य तत्स्वभावत्वेऽपि क्षारमृत्पुटपाकादेः प्रक्षयोपपत्तेर्विशुद्धिकल्याणतादर्शनात्,

यथा पद्मरागमणि—सुवर्णमालिन्यस्य पद्मरागकाञ्चनस्वभावतायामपि क्षारमृत्तिका—पुटपाकादितो मालिन्यविनाशात् पद्मरागे विशुद्धिः काञ्चने काञ्चनता चावलोक्यते तथा रागादीनामात्मस्वभावत्वेऽपि विशुद्धभावनादितस्तेषां (रागादीनां) प्रक्षयोपपत्तेरात्मनो विशुद्धरूपेणावस्थानमुपपद्यते इति न सर्वज्ञतानुपपत्तिरिति भावः । ननु मलस्य पद्मरागकार्तस्वरस्वभावत्वात्स्वभावत्ववद्गदादीनामप्यात्मस्वभावत्वात्स्वभावत्वत्वस्वीकाराच्च सार्वकालिकसर्वज्ञतासिद्धिरित्याशङ्क्यसमाधत्ते—तदतत्स्वभावत्वे इत्यादि—

५८—(मूलम्) तदतत्स्वभावत्वे सर्वस्य पद्मरागादेर्विशुद्ध्यादिप्रसङ्गः, अमलस्वभावत्वात्, नवा कस्यचित् कदाचित्, अमलस्वभावत्वेऽपि पूर्ववदनुपपत्तेः न पद्मरागादेर्मलं सांसिद्धिकं, भिन्नवस्तुत्वेन तदुपगञ्जकत्वादिति चेत्,

ननु पद्मरागादीनां मलमलस्वभावत्ववद्गदात्मनोऽपि रागाद्यरागादिस्वभावत्वस्वीकाराच्च सार्वकालिकरागादिप्रक्षयोपपत्तिरित्या-

शङ्क्य समाधत्ते-तदतत्स्वभावत्वे इत्यादि-अयं भावः-कस्यचित् पद्मरागादे कदाचित् विशुद्धर्भवति न तु सर्वदेति वस्तुस्थितिः तदतत्स्वभावत्वस्वीकारे अमलस्वभावत्वात् सर्वस्य पद्मरागादेर्विशुद्ध्यापत्तिः स्यादिति भावः । तत्र हेतुमाह-अमलस्वभावत्वेऽपीति, अमलस्वभावत्वे स्वीकृतेऽपि मलस्वभावतापन्नवद् मलादेरनुपपत्तेरिति भावः । ननु दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्महदन्तरम् पद्मरागादेर्मलस्य भिन्नवस्तुत्वेन पद्मरागोपरञ्जकत्वात् सांसिद्धिकत्वं नास्ति रागादीनां पुनरात्मनः सांसिद्धिकत्वमेवेत्याशङ्कते-न पद्मरागादेरिति ।

समाधत्ते-आत्मनोऽपीत्यादि—

५९-(मूलम्) आत्मनोऽपि रागादिषु तुल्यः परिहारः, तथाहि-रागादिवेदनीयकर्माणवोऽप्यात्मनो भिन्नवस्तुतामनुभवन्तस्तदुपरञ्जका इति तत्त्वनीतिः, निसर्गशुद्धस्य कथं तदुपरञ्जकाः कथं वा न भूयोऽपवर्गावस्थायामिति चेत्, पद्मरागादिष्वपि समानमेतत्,

रागादीनामपि भिन्नवस्तुत्वेनात्मोपरञ्जकत्वात् सांसिद्धिकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । सांसिद्धिकत्वमेवोपपादयति-तथाहीत्यादि-तत्त्वनीतिरित्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु स्वभावशुद्धस्याऽऽत्मनस्ते रागादय उपरञ्जका न भवितुमर्हन्ति, तेषामात्मोपरञ्जकत्वे चापवर्गावस्थायामप्युपरञ्जकत्वमापद्येतेत्याशङ्कते - निसर्गशुद्धस्येत्यादि—

समाधत्ते - पद्मरागादिष्वपीत्यादि - निसर्गशुद्धपद्मरागोपरञ्जकत्वमपि मलस्य न स्यात् क्षारमृत्तिकापुटपाकादितो विशुद्धव्यवस्थायामप्युपरञ्जकत्वञ्च स्यान्न च तथा भवतीति निसर्गशुद्धस्याप्यात्मन उप-

रञ्जकत्वमपवर्गावस्थायामनुपरञ्जकत्वमकामेनापि स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु निसर्गशुद्धानां पद्मरागादीनां न मलेनोपरञ्जनं किन्तु मलादिग्रस्तानामेवोत्पत्तिरित्याशङ्कते—न ते निसर्गशुद्धा इत्यादि समाधत्ते—आत्मन्यपीत्यादि—

६०—(मूलम्) न ते निसर्गशुद्धा मलेनोपरज्यन्ते, किन्तु तद्ग्रस्ता एवापजायन्त इति चेत्, आत्मन्यपि रागाद्यपेक्षया तुल्यमेतत्, अनादित्वात् स नोत्पद्यते इति चेत्, अनादिरेव तद्ग्रस्त इति को दोषः ?

आत्मनोऽपि निसर्गशुद्धस्य न रागादिभिरुपरञ्जनं किन्तु रागादिग्रस्तस्यैवोत्पत्तिरिति समाधानस्य तुल्यत्वादिति भावः । ननु पद्मरागादीनां सादित्वादुत्पत्तिरस्तु, आत्मनस्त्वनादित्वादुत्पत्त्यभावाद्दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्महदेवान्तरमित्याशङ्कते — अनादित्वादिति — समाधत्ते—अनादिरेवेत्यादि अनादिः स उत्पत्तिरहितो भवतु किन्तु स पुनरनादिरेव रागादिग्रस्तोऽपि जायतां क्षत्यभावादिति न दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः कश्चन भेद इति भावः ।

नन्वात्मनोऽनादित्वेऽपि रागादीनां कथमनादिता, तेषां कृतककर्मविशेषत्वादित्याशङ्कते—कृतकेत्यादि—समाधत्ते—नेत्यादि—

६१—(मूलम्) कृतककर्मभेदत्वात्तेषामनादित्वविरोध इति चेत्, न, कृतकत्वेऽप्यनुभूतवर्तमानभावातीतकालवत् प्रवाहतोऽनादित्वसिद्धेः, अन्यथा प्राकालाभावतोऽबीजत्वेन पश्चादपि तदभावापत्तिः, नह्यसत् सद्भवति, अतिप्रसङ्गात्,

रागादीनां कृतकत्वेऽपि यथाऽनुभूतस्य वर्तमानभावस्यातीत-
कालस्य प्रवाहतोऽनादित्वन्तथैव रागादीनामपि प्रवाहतोऽनादित्वस्य
सिद्धिरिति भावः । दृष्टान्तमुपन्यस्यति-अन्यथेत्यादि-अन्यथा-
रागादीनां प्रवाहतोऽनादित्वास्वीकारे पूर्वकालेऽभावात् अभीजत्वेन
पश्चादप्यवीजत्वापत्तिः, पूर्वकालेऽभावादसद्वीजत्वं कालान्तरेऽपि
सन्नभवितुमर्हति, तथा सति सिकतादितोऽपि तैलादेरुत्पत्तिर्दुर्गारा
स्यात् अविशेषात्, तत्र पूर्वमसतोऽपि तैलादेः पश्चात् सद्भाव-
स्वीकारादिति भावः । ननु वर्तमानस्याप्यननुभूतस्यातीतता कृत-
कत्वस्य च वर्तमानकल्पता स्वीक्रियते इति कथमात्मनोऽनादित्व-
सिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते-नचाननुभूतेत्यादिना-कृतकत्वमित्यन्तेन ।

६२-नचाननुभूतवर्तमानस्यातीतता, वर्तमानकल्पं च
कृतकत्वमिति ॥

आह-कृतः पुनरमीषां प्रक्षयः ? इति, उच्यते, प्रति-
पक्षभावनातः, साचानेकान्तभावना, तत्प्रतिपक्षादुपेक्षा-
सम्भवसामर्थ्यदर्शनात्,

अथ पद्मरागादिमलादिदृष्टान्तेन स्वीक्रियतामात्मनि रागादि-
प्रक्षयः परं तत्र क्षारमृत्पुटपाकादिरिव नात्र रागादिप्रक्षयकारकः
कश्चन समुपलभ्यते तथा च कथमात्मनि रागादिप्रक्षय इत्याशङ्कते-
आह-कृतः पुनरित्यादि समाधत्ते-उच्यते इत्यादि-यथा क्षार-
मृत्पुटपाकादितः पद्मरागकर्त्तृस्वरमलस्य प्रक्षयस्तथा प्रतिपक्षभाव-
नातो रागादीनां प्रक्षय इति भावः । ननु कीदृशी सा भवति
भावना यया रागादिप्रक्षय इत्याशङ्क्य समाधत्ते-साचानेकान्तेत्यादि

अनेकान्तभावनातः कथं रागादिप्रक्षय इति शङ्कां निराकरोति-
तत्प्रतीत्यादि-अयमाशयः-अनेकान्तवादिभिरस्माभिर्न कस्मिंश्चिदपि
वस्तुनि रागोत्पादकत्वं द्वेषोत्पादकत्वं वा सुखजनकत्वं दुःखजनकत्वं
वा किन्तु प्रत्येकं वस्तुनि रागोत्पादकत्वं द्वेषोत्पादकत्वमपि सुखजन-
कत्वमिव दुःखजनकत्वमपि स्वीक्रियते, तथा यमालम्ब्य राग आत्मनि
समुत्पद्यते तमेवावलम्ब्य तस्मिन् द्वेषोऽपि समुदियात् इति
रागजनकत्वभावनाया द्वेषजनकत्वभावना प्रतिपक्षभूता समजनि,
तथा च रागजनकत्वभावना-प्रतिपक्षभूताद्वेषभावनातो रागाद्युपेक्षातो
रागादिप्रक्षयः स्वतः सम्भवीति मन्तव्यम्, इदमेवोपपादयति-
इहेत्यादि-“ व्यवहारदर्शनात् ” इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण ।

६३-(मूलम्) इह “ यतो यद्भवति तत्प्रतिपक्षान्न
तद्भवितुमर्हति, ” इति न्यायः,

गुणदोषैकान्तग्रहाच्च रागद्वेषौ, अतस्तत्प्रतिपक्षभूतादने-
कान्तत एवोपेक्षासंभवो नान्यथा, तथाहि-उभयात्मकै-
कत्योपग्रहादुपेक्षैव दृश्यते स्त्रीशरीरादिषु तद्विदाम्,

तस्यां गुणा दोषाश्च, ततः किमनयेति व्यवहारदर्शनात्,

यतः-यस्माद्वस्तुनो यद्वस्तु भवत्युत्पद्यते तत्प्रतिपक्षात्-तत्प्रति-
पक्षभूतात्पदार्थात्, तत्-बुद्धिविषयीभूतं वस्तु न-नहि, भवितुम्-
उत्पत्तुम् अर्हति-योग्यतामाधत्ते, इति न्यायार्थः, कस्मिंश्चिद्वस्तुनि
गुणस्यैव दोषस्यैव वा ज्ञानाद्रागो द्वेषो वा जायते इति गुणैकान्त-
ग्रहाद्वागः, दोषैकान्तग्रहाद्वेषः, अतः-अस्माद्धेतोः, तत्प्रतिपक्षभूतात्

एकान्तग्रहविपक्षरूपात्, अनेकान्ततः—अनेकान्तग्रहात् इदं गुणव-
 होषवच्चेत्येवमनेकान्तज्ञानादिति यावत्, एव—अवधारणार्थकमन्य-
 व्यवच्छेदपरं वाऽव्ययम्, उपेक्षायाः—इदमसेव्यमगम्यमकरणीय-
 मध्यानीयमित्यादिवुद्धिविषयतायाः सम्भवो—योग्यता, अन्यथा—
 अनेकान्तव्यतिरिक्तात्, न—नहि उपेक्षासम्भव इति शेषः । तत्र
 युक्तिमुपपादयति—तथाहीत्यादिना—उभयात्मकैकत्वोपग्रहात्—उभया-
 त्मकमेकमिदमित्याकारकज्ञानादित्यर्थः । तद्विदाम्—प्रत्येकं वस्तु-
 न्युभयात्मकत्वं जानतां सहृदयानाम् । स्त्रीशरीरादिषु उपेक्षैव
 असेवनीयमित्यादिवुद्धिविषयतैव दृश्यते—अवलोक्यते । तस्याम्—
 बुद्धिविषयीभूतायां स्त्रियाम् । गुणाः—वात्सल्य—भक्तिभाव—व्रतोप-
 वासशक्त्यादयः । च—पुनः । दोषाः—मात्सर्यातिलुब्धत्वादीनि
 दूषणानि सन्तीति हतयाऽनया किमिति व्यावहारिकाणां व्यवहार-
 दर्शनादिति शब्दार्थः । नन्वेकान्तत्वं, जानतामपि न सर्वेषां
 भवत्युपेक्षा किन्तु संवरशालिनामेव जीवानामिति दिदर्शयिषयाऽऽह
 सा चोपेक्षेत्यादि ।

६४—(मूलम्) सा चोपेक्षा संवरवतां सत्त्वानां.
 निमित्ताभावेन अभावादागन्तुकमलस्य तच्चोपेक्षा परि-
 णामादिहेतुतः, प्रक्षयात् (च)प्राक्तनस्य ।

“सा चोपेक्षा संवरवतां सत्त्वानाम्, तच्च निमित्ताभावेन
 आगन्तुकमलस्याभावात् उपेक्षापरिणामादिहेतुतः प्राक्तनस्य प्रक्षयात्”
 इत्येवमन्वयः कल्पनीयः । तच्च—संवरवत्त्वञ्च । उपेक्षापरिणामादि-
 हेतुतः—उपेक्षापरिपाकादिकारणतः । प्राक्तनस्य पूर्वकालजातस्य ।
 प्रक्षयात्—विनाशात् । नन्वेतावता संवरवतां सत्त्वानामुपेक्षा

भवतीत्युक्तम् सा पुनः कथं कीदृशीतिजिज्ञासां निराकरोति-
समासादयतामित्यादि—

६५—(मूलम्) समासादयतां ज्ञानवृद्धिं सूक्ष्मेक्षिकयापि
वस्तुनि पश्यतां तदतदात्मकत्वमभ्यासातिशयेन प्रकृष्टौदासी-
न्यरूपा जायते इति प्रयासः, तदेव परमार्थतो वीतरागत्वं,
उक्तञ्च—

ज्ञानवृद्धिम्—सम्यग्ज्ञानातिशयम् । समासादयताम्—लभमाना-
नाम्, सूक्ष्मेक्षिकया—सूक्ष्मदृष्ट्या, अपि—खलु । अभ्यासातिशयेन—
अतिशयाभ्यासबलेन । वस्तुनि—पदार्थसार्थे, तदतदात्मकत्वम्—
सदसदात्मकत्वम् समीचीनासमीचीनात्मकत्वमिति यावत्, गुण-
दोषवत्त्वमिति हृदयम् । पश्यताम्—अवलोकयताम्, जनानामिति-
यावत् । प्रकृष्टौदासीन्यरूपा—प्रकृष्टं प्रकर्षयुक्तं यत् औदासीन्यम्—
उदासीनता तद्रूपोपेक्षा जायते—समुत्पद्यते इति तादृगुपेक्षाधिगमार्थं
करणीयो महान् प्रयत्नः सर्वथा भव्यात्मभिः । ननु जायतामेता-
दृशुपेक्षा, किन्तावतेत्येवमनुसन्धायाह—तदेवेत्यादि—तदेव—बुद्धि-
विषयीभूतं प्रकृष्टमौदासीन्यं खलु, परमार्थतः—वस्तुगत्या वीतराग-
त्वम्—रागरहितत्वम् सर्वज्ञत्वमितियावत् । उक्तार्थप्रमापकत्वेनाभि-
युक्तोक्तिमुपस्थापयति—उक्तञ्चेत्यनेन—

तदेवाह—

औदासीन्यं तु सर्वत्र, त्यागोपादानहानितः ।

वासीचन्दनकल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ॥ इति.

(अन्वयः) वासीचन्दनकल्पानाम्, सर्वत्र, त्यागोपादानहानितः, औदासीन्यम्, तु, नाम, वैराग्यम्, कथ्यते ।

वृत्तिः—वासीचन्दनकल्पानाम्—तक्षणीचन्दनसदृशानाम्, तक्षणी-
मपि प्रति सौरभमापादयतां चन्दनानामिव अङ्गच्छेदकमपकारिण-
मपि मधुरोपदेशेन प्रमोदमनुभावयतामितियावत्, योगिनामिति-
शेषः । सर्वत्र—सर्वस्मिन् वस्तुनि । त्यागोपादानहानितः—हानप्रहण-
राहित्येन । औदासीन्यम्—प्रागुदीरितोपेक्षा । तु—पुनः । नाम—
कोमलामन्त्रणे । वैराग्यम्—रागराहित्यम् वीतरागत्वमितियावत् ।
कथ्यते—निगद्यते ॥

एतद्विषये पुनरिह विस्तरेण कथनं नावश्यकमित्यावेदयति—
“प्रपञ्चितमेतद्भावनासिद्धाविति नेह प्रयासः” इत्यादिना ।
अथेदानीं “किञ्च जात्यादियुक्तत्वाद्, वक्ताऽसौ गीयते परैः”
इत्यादिना सन्दर्भेण पूर्वपक्षिणा प्रसञ्चितमसर्वज्ञत्वं सर्वज्ञस्य
तमुपदर्शितप्रमाणपरीक्षणव्याजेन खण्डयितुमुपक्रमते—यच्चोक्तमित्या-
दिना श्लोककदम्बकेन—

यच्चोक्तं किञ्च जात्यादि-युक्तत्वादेवमादिना ।

असर्वज्ञत्वसंसिद्धयै, प्रमाणं तत् परीक्ष्यते ॥ २२ ॥

असाविति न सर्वज्ञो, वक्तृत्वादेवदत्तवत् ॥

(अन्वयः) च, किञ्च जात्यादियुक्तत्वादेवमादिना, असर्वज्ञ-
त्वसंसिद्धयै, यत्, उक्तम्, “असौ न सर्वज्ञः वक्तृत्वादेवदत्तवत्”
इति, तत्, प्रमाणम् परीक्ष्यते ॥

वृत्तिः—च—पुनः । किञ्च जात्यादियुक्त्वादेवमादिना—
“ किञ्च जात्यादियुक्त्वाद् वक्ताऽसौ गीयते परैः । ततः कथन्नु
सर्वज्ञः ” इत्येवमादिना सन्दर्भेण । असर्वज्ञत्वसंसिद्धयै—सर्वज्ञ-
सम्बन्धसर्वज्ञत्वं संसाधयितुम् ।

यत्—बुद्धिविषयीभूतमनुमानात्मकं प्रमाणम् । उक्तम्—समुद्भा-
वितम् । असौ न सर्वज्ञौ वक्तृत्वादेवदत्तवत् इति—इत्याकारकमनु-
मानात्मकम् । तत्—पूर्वपक्षिसमुद्भावितम्—प्रमाणम्—मानम् प्रमिति-
साधनमितियावत् । परीक्ष्यते—परीक्षाविषयीक्रियते ॥

तत्र किञ्चिज्ज्ञ इष्टश्चेत्, न ज्ञातं तेन किं मतम् ॥२३॥

यदि यागादिविधयो, मिथ्यार्थत्वेन निश्चिताः ।

प्रोक्ता हिंसादयः सर्वे, यतो दुर्गतिहेतवः ॥२४॥

(अन्वयः) तत्र, किञ्चिज्ज्ञः, इष्टः, चेत्, यदि, यागादि-
विधयः, मिथ्यार्थत्वेन, निश्चिताः, यतः, सर्वे, हिंसादयः,
दुर्गतिहेतवः, प्रोक्ताः, (तर्हि) तेन मतम्, किम्, न, ज्ञातम् ? ।

वृत्तिः—तत्र—तदीयानुमाने । पक्षतयेतिशेषः । किञ्चिज्ज्ञः—
किञ्चिद्विषयकज्ञानवान् । इष्टः—अभिमतः । चेत्—यदि । यदि
पूर्वपक्षिणाऽसर्वज्ञत्वसाधकानुमाने पक्षतया किञ्चिज्ज्ञो गृह्यते
चेदितिभावः । यदि—चेत् । यागादिविधयः—यज्ञादिकार्याणि ।
मिथ्यार्थत्वेन निश्चिताः—अयथार्थज्ञानविषयीकृताः, असत्प्रयो-
जनत्वेन ज्ञाता इतियावत् । ननु यागादिविधयो मिथ्यार्थत्वेन
निश्चिता इत्येव कथं निश्चीयते इति चेत्तत्राह—यत इत्यादिना,
यतः—यस्माद्धेतोः । सर्वे—निखिलाः । हिंसादयः—हिंसाप्रमुखाः,

यज्ञादिविधय इति यावत् । दुर्गतिहेतवः—दुःस्थितिकारणानि ।
 प्रोक्ताः—निगदिताः, सर्वज्ञैरिति शेषः । इत्थञ्च—किञ्चिज्ज्ञो यागादि-
 धर्मिकमिथ्यार्थत्वनिश्चयवान् दुर्गतिहेतुतया हिंसादिप्रतिपादकत्वात्
 इत्यनुमानेन यदि मिथ्यार्थत्वेन यागादिविषयकं ज्ञानं किञ्चिज्ज्ञे
 सम्पन्नन्तदा “एको भावस्तत्त्वतो येन” इत्यादिरीत्या सर्वभावा-
 वेदकत्वमकामेनापि स्वीकरणीयमिति पर्यवसितम्, तदाह—तेने-
 त्यादिना—(तर्हि) तेन—तादृशेन किञ्चिज्ज्ञेन । मतम्—अभीष्टम् ।
 किं न ज्ञातम् अपि तु सर्वमेव ज्ञातमिति सर्वज्ञत्वं तस्मिन्
 समायातमेवेति ॥ २४ ॥

तन्मतखण्डने प्रकारान्तरमाह—

अन्यत्वं च विरोधो वा, नवर्थश्चेद्विकल्प्यते ।
 यमपेक्ष्य विरुद्धोऽसा—वन्यो वा स हि सर्ववित् ॥ २५ ॥

(अन्वयः) च, नवर्थः, अन्यत्वम्, वा, विरोधः, इति चेत्,
 विकल्प्यते, (तदा) असौ, यम्, अपेक्ष्य, विरुद्धः, वा, अन्यः,
 हि, सः, सर्ववित् ।

वृत्तिः—च—पुनः । (“असौ न सर्वज्ञः” इत्यत्र) नवर्थः—
 नवशब्दार्थः । अन्यत्वम्—भेदः । वा—अथवा । विरोधः—सहान-
 वस्थानादिलक्षणः । (इति—इत्येवंप्रकारेण) चेत्—यदि । विकल्प्यते—
 विमतिः समुपस्थाप्यते । (तदा) असौ—अनुमाने पक्षतयाऽभिमतः
 पदार्थः । यम्—बुद्धिविषयीभूतं सर्वज्ञम् । अपेक्ष्य—लक्ष्यीकृत्य ।
 यं प्रतीत्यर्थः । विरुद्धः—सहानवस्थानादिलक्षणविरोधाश्रयः ।
 वा—अथवा । अन्य. विलक्षणः, भिन्न इति यावत् । हि—निश्चयेन ।
 सः—विरोधप्रतियोगी । सर्ववित्—सर्वज्ञः । स्यादिति शेषः ।

अयं भावः अदःपदार्थतया विवक्षिते पक्षे सर्वज्ञविरुद्धत्वं सर्वज्ञ-
भिन्नत्वं वा भवता साध्यते तदुभयसिद्धिः प्रतियोगिभूः सर्वज्ञा-
त्मकपदार्थसिद्धिसापेक्षैव, नहि केनचित् कुत्रापि गगनकुसुम-
कूर्मक्षीरादिविरुद्धत्वं तदन्यत्वं वा साधयितुं शक्यते प्रतियोगिनो-
ऽप्रसिद्धत्वात्, एवञ्च नहि तादृशेनानुमानेन भवतामभिलषितं-
फलतीति ॥ २५ ॥

नन्वदःपदार्थतयाऽभिमते विपरीतज्ञे अविपरीतज्ञभेदो विरोधो
वा साध्यते एवञ्चाविपरीतज्ञमपेक्ष्य भेदस्य विरोधस्य सिद्धावपि
न सर्वज्ञः सिद्ध्यति, तस्य विपरीताविपरीतोभयज्ञत्वादित्याशङ्क्य
समाधत्ते-विपरीतज्ञं इत्यादिना—

विपरीतज्ञ इष्टश्चे-न्नन्वनेकान्तदर्शनम् ।

प्रमाणसङ्गतं तेन, नैतदप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

(अन्वयः) चेत्, विपरीतज्ञः, इष्टः, ननु, अनेकान्तदर्शनम्,
प्रमाणसङ्गतम्, तेन, एतदपि, न, उपपद्यते ।

वृत्तिः—चेत्-यदि । विपरीतज्ञः-विपरीतं जानातीति तथा,
अदःपदार्थतया पक्षत्वेन, इष्टः-अभिमतः । भवतामिति शेषः ।
ननु-निश्चयेन । अनेकान्तदर्शनम्-स्याद्वाददर्शनम् । प्रमाणसङ्गतम्-
प्रामाणिकम् । भवेदिति शेषः । भवतामप्येकस्मिन् घटादौ
विपरीताविपरीतत्वोभयाभ्युपगमात् एकस्मिन्ननेकधर्मसमावेशना-
त्मकमनेकान्तदर्शनमभ्युपेयमित्यनेकान्तदर्शनं भवतामनिष्टमपि
सम्पन्नं भवेत्, एवञ्चास्माकीनः पक्षः सिद्ध्यतीति भावः ।
तेन-हेतुना । एतदपि-इदमप्यनुमानम् । न-नहि । उपपद्यते-

उपपन्नं भवतीति ॥ एवञ्चात्र “विपरीतज्ञपक्षकमनुमानमिदं भव-
दनिष्टसाधनम् अनेकान्तदर्शनसाधकत्वादित्यनुमानं फलतीति ॥२६॥

कुत्सितज्ञस्य पक्षतयाऽभिमतत्वेऽप्याह—

इत्येवं कुत्सितज्ञश्चेत्, कुत्सिता नरकादयः ।

तज्ज्ञानसाधने तस्य, भवेदिष्टप्रसाधनम् ॥ २७ ॥

(अन्वयः) इत्येवम्, चेत्, कुत्सितज्ञः, कुत्सिताः, नरकादयः,
तस्य, तज्ज्ञानसाधने, इष्टप्रसाधनम्, भवेत् ॥

वृत्तिः—इत्येवम्—इत्यनेन प्रकारेण । चेत्—यदि । कुत्सितज्ञः—
कुत्सितं निन्दितं जानातीति तथा, पक्षतयाऽभिमतो भवता-
मितिशेषः । (तर्हि) कुत्सिताः—निन्दताः । नरकादयः—नरक-
प्रमुखाः । प्रायः सर्वे एव लौकिका इति यावत् । एवञ्च समस्त-
नरकादिविषयकज्ञानवत्त्वमवश्यमपेक्षणीयं स्यात् । तस्य—कुत्सितज्ञस्य ।
तज्ज्ञानसाधने—अखिलकुत्सितपदार्थविषयकज्ञानसाधने । इष्टप्रसा-
धनम्—इष्टस्य—अभिमतस्य अखिलकुत्सितपदार्थविषयकज्ञानवतः
सर्वज्ञस्येति यावत् प्रसाधनम्—प्रकर्षेण साधनम्, इष्टप्रसाधनम्,
तस्मिन् तथा । भवेत्—स्यात् । एवञ्च कुत्सितज्ञपक्षकमनुमानमिद-
मस्मदभिमतसाधकम्, फलतः सर्वज्ञसाधकत्वादिति । ननु न मया
विपरीतज्ञः कुत्सितज्ञो वा पक्षः क्रियते किन्तु यः किञ्चिन्न
जानीते एवंविधोऽकिञ्चिज्ज्ञस्तत्र सर्वज्ञभेदसाधने न तवेष्टसिद्धि-
रित्याशङ्क्य समाधत्ते—अथेत्यादिना—

अथ किञ्चिन्न जानीते, तादृग्वक्ता कथं भवेत् ? ।

एवं तावत्प्रतिज्ञार्थः, सर्वथा नोपपद्यते ॥ २८ ॥

(अन्वयः) अथ, किञ्चित्, न, जानीते, तादृक्, वक्ता, कथम्, भवेत्, एवम्, तावत्, प्रतिज्ञार्थः, सर्वथा, न, उपपद्यते ।

वृत्तिः—अथ—यद्यर्थेऽव्ययम् । (यः) किञ्चित्—किमपि । न—नहि । जानीते—अवबुध्यते । (असौ) मया पक्षत्वेन स्वीक्रियते इति शेषः । तर्हीतियद्यर्थलभ्यम् । तादृक्—तादृशः, किञ्चिदपि-विषयकज्ञानामाववान् जन इति यावत् । वक्ता—उपदेष्टा, निगदितेति यावत् । कथम्—केन प्रकारेण । भवेत्—जायेत । यदि स वक्ता न भवितुं शक्नोति, तर्हि तादृशे पक्षे वक्तृत्वात्मकहेतोर-भावात् हेत्वभाववत्पक्षात्मकस्वरूपासिद्धिदोषदूषितत्वेन हेत्वाभासतया तेन हेतुनाऽनुमियनुत्पत्तेः, तदाह—एवमित्यादि—एवम्—अनेन प्रकारेण । तावत्—निश्चयेन । प्रतिज्ञातार्थः—प्रतिज्ञातः—प्रतिज्ञाविषयी-भूतश्चासावर्थः प्रयोजनम्, तथा, सर्वज्ञाभावसाधनात्मकप्रयोजन-मिति यावत् । सर्वथा—सर्वेणापि प्रकारेण । न—नहि । उपपद्यते—युक्तियुक्तं भवति । अयंभावः “असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वादेवदत्तवत्” इत्यनुमाने पक्षतयाऽभिमतं किञ्चिदपिविषयकज्ञानाभाववति जने वक्तृत्वात्मकहेतोरभावात् “हृदो वह्निमान् धूमात्” इत्यादौ ^१स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन धूमाभाववद्दह्दा-त्मकदोषविशिष्टत्वेन धूमस्य हेत्वाभासतया यथा हृदपक्षकवह्न्यनु-मापकत्वं नास्ति तथा वक्तृत्वस्य तादृशे पक्षेऽसत्त्वेन वक्तृत्वा-

१. स्वपदेन धूमाभाववद्धदात्मकदोषस्य ग्रहणम्, तज्ज्ञानं च धूमाभाववान् हृदो धूमश्चेति समूहालम्बनात्मकं ग्राह्यम्, तज्ज्ञानविषयः प्रकृतो हेतुर्धूमः, हेतुतावच्छेदकं धूमत्वम्, तद्वत्त्वस्य धूमे सत्त्वादेतादृशसम्बन्धेन तादृशदोषवत्त्वं हेतावाकलनीयम् ।

भाववत्तादृशपक्षात्मकदोषस्य पूर्वोक्तसम्बन्धेन वक्तृत्वात्मकहेतौ सत्त्वेन वक्तृत्वस्य हेतोर्दुष्टतया^१ तस्य न तादृशपक्षकसर्वज्ञभेदानुमापकत्वमिति न भवतां प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरिति ॥ २८ ॥

ननु सर्वज्ञात्मकपक्षे परप्रकल्पितस्य सर्वज्ञस्य व्यवच्छेदः साध्यते, एवञ्च न भवन्मतसिद्धः सर्वज्ञः सम्पद्यते इति पूर्वपक्षिणां युक्तिं पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां खण्डयति—

परप्रकल्पितस्यैव, व्यवच्छेदोऽथ साध्यते ।

तदयुक्तं यतः शब्दो, न ते भावं व्यपोहते ॥२९॥

(अन्वयः) अथ, परप्रकल्पितस्य, एव, व्यवच्छेदः, साध्यते, तत्, अयुक्तम्, यतः, शब्दः, ते, भावम्, न, व्यपोहते ।

वृत्तिः—अथ—यदि । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । परप्रकल्पितस्य—परेण—अन्येन भवताऽऽर्हतेनेति यावत्, प्रकल्पितः साधितः परप्रकल्पितस्तस्य तथा भवन्मतसिद्धसर्वज्ञस्येति यावत् । एव—खलु । व्यवच्छेदो—भेदः । साध्यते—सिद्धीक्रियते; साधनानुकूलकृतिविषयीक्रियते इति यावत् । तत्—बुद्धिविषयीभूतपरप्रकल्पितभेदसाधनम् । भवतामिति शेषः । अयुक्तम्—अनुचितम्, युक्तिविरहितमिति यावत् । अयुक्ततामेव प्रदर्शयति—यत इत्यादिना । यतः—यस्मात् कारणात् । शब्दः—“असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वादेवदत्तवत्”

१. स्वं वक्तृत्वाभाववत्तादृशपक्षात्मकदोषस्तज्ज्ञानं वक्तृत्वाभावनकिञ्चिज्ज्ञो वक्तृत्वञ्चेतिसमूहालम्बनात्मकम्, तद्विषयः प्रकृतो हेतुर्वक्तृत्वम् हेतुतावच्छेदकं वक्तृत्वत्वम् तद्वत्त्वस्यवक्तृत्वे हेतौ सत्त्वेन तस्य हेतोर्दुष्टत्वमवसेयम् ।

इत्याकारकवाक्यसन्दर्भविशेषः । ते-तव । भावम् सर्वज्ञभावम् भवन्मतसिद्धसर्वज्ञात्मकं पदार्थमिति यावत्, न-नहि । व्यपोहते-दूरीकरोति । भवदनुमानव्यवहारघटकसर्वज्ञपदेन भवन्मतसिद्ध-सर्वज्ञस्याप्रतिपादने मानाभावात् सर्वज्ञपदस्य सर्वज्ञत्वावच्छिन्ने शक्तत्वात् अन्यथा अनीलघटानयनतात्पर्येणापि “ घटमानय ” इत्येवं व्यवहारापत्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

एवं वक्तृत्वहेतुना न तवेष्टसिद्धिरित्याह—

सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्वं, यतश्च न विरुध्यते ।

अतस्तेन स(न)सन्न्यायात्, तदभावोऽत्र साध्यते ॥३०॥

(अन्वयः) च, यतः, सर्वज्ञत्वेन, वक्तृत्वम्, न, विरुध्यते, ससन्न्यायात्, अतः, ते, तदभावः, अत्र, न, गम्यते ।

वृत्तिः—च-पुनः । यतः-यस्मात् कारणात् । सर्वज्ञत्वेन-सकलविषयकज्ञानवत्त्वेन । वक्तृत्वम्-प्रवक्तृत्वम् । न-नहि । विरुध्यते-विरुद्धं भवति । ससन्न्यायात्-सन्न्यायसंवल्लितात् । अतः-अस्मात्कारणात् । ते-तव । तदभावः-सर्वज्ञत्वाभावः । अत्र-पक्षे । न-नहि । गम्यते-प्रतीयते ॥ “ अतस्तेन न सन्न्यायात् ” तदभावोऽत्र गम्यते “ इत्येवं द्वितीयाद्धस्वीकारे तु अतः, तेन, सन्न्यायात्, अत्र, तदभावो न गम्यते ” इत्येवमन्वयं विधाय अतः-अस्माद्धेतोः । तेन-वक्तृत्वेन हेतुना । सन्न्यायात्-समीचीनन्यायप्रयोज्यः । तदभावः-सर्वज्ञत्वाभावः । अत्र-पक्षे । न-नहि । गम्यते-प्रत्येतुं शक्यते ” इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते—

असर्वज्ञाविनाभूतं, दृष्टं सर्वत्र तद्यतः ।

ततोऽसर्वज्ञसंसिद्धे-ननु कस्मान्न गम्यते ? ॥ ३१ ॥

(अन्वयः) यत, तत्, सर्वत्र, असर्वज्ञाविनाभूतम्, दृष्टम्, ततः, असर्वज्ञसंसिद्धेः, ननु, (तदभावः) कस्मात्, न, गम्यते ? ॥

वृत्तिः—यतः—यस्मात्कारणात् । तत्—बुद्धिविषयीभूतं वक्तृत्वम् । सर्वत्र—सर्वस्मिन् स्थाने । असर्वज्ञाविनाभूतम्—असर्वज्ञसत्तानियत-सत्ताकम् । दृष्टम्—ज्ञातम् । ततः—तस्मात्कारणात् । असर्वज्ञसंसिद्धेः—बह्व्यविनाभूतेन धूमेन वह्नेरिव असर्वज्ञाविभूतेन वक्तृत्वेन असर्वज्ञस्य संसिद्धेः । ननु निश्चयेन । पक्षे तदभावः—पक्षतया-ऽभिमतं सर्वज्ञत्वाभावः) कस्मात् कस्मात् कारणात् । न—नहि । गम्यते—प्रतीयते, अनुमीयते इति यावत् । अयं भावः यद्येना-विनाभूतं तेन, तदनुमितं भवति, यथा धूमो बह्व्यविनाभूतः, तेन धूमेन बहिरनुमितो भवति, एवञ्च प्रकृतेऽपि असर्वज्ञाविना-भूतेन वक्तृत्वेनासर्वज्ञस्य सिद्धिर्भविष्यत्येवेति ॥ ३१ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते—श्लोकद्वयेन—

सर्वत्र दर्शनासिद्धे-रतीतादेरदर्शनात् ।

न तुल्यमग्निधूमादौ, यतोऽग्नेर्धूमभावतः ॥ ३२ ॥

एवं यद्यन्यभावोऽसौ, सकृदप्यन्यथा ततः ।

न धूमः स्यान्नचेहैवं, वक्तृत्वं तन्निबन्धनम् ॥ ३३ ॥

(अन्वयः) अतीतादेः, अदर्शनात्, सर्वत्र, दर्शनासिद्धेः, अग्निधूमादौ, न, तुल्यम्, यत, अग्नेः, धूमभावतः । एवम्,

यदि, अन्यभावः, असौ, सकृत्, अपि, अन्यथा, (तदा) ततः, धूमः, न, स्यात्, इह, च, एवम् वक्तृत्वम्, तन्निबन्धनम् . न ॥

वृत्तिः—अतीतादेः—भूतप्रमुखस्य, भूतस्य अनागतस्य चेति-
यावत् । अदर्शनात्—अनवलोकनात् । सर्वत्र—सर्वस्मिन् स्थाने ।
दर्शनस्य—असर्वज्ञाविनाभूतवक्तृत्वकर्मकावलोकनस्य असिद्धिः
सिद्धयभावो दर्शनासिद्धिस्तस्यास्तथा । अग्निधूमादौ वह्निधूमादिस्थले ।
न—नहि । तुल्यम्—समानम् । वह्न्यविनाभूतत्वस्यापि धूमे
सर्वत्रादर्शनं न समानमित्यर्थः । यतः—यस्माद्धेतोः । अग्नेः—
वह्नेः सकाशात् । धूमभावतः—धूमस्य भाव उत्पत्तिर्धूमभाव-
स्तस्मात्तथा । एवञ्च धूमस्य वह्नेः सकाशादुत्पत्त्या वह्न्यविना-
भूतत्वं धूमे निर्विवादं सिद्धमिति । एतदेव स्फोटयति
एवमित्यादिना श्लोकेन—एवम्—अनेन प्रकारेण । यदि—चेत् ।
अन्यभावः—अन्यपदार्थः । असौ—बुद्धिविषयीभूतो धूमः । सकृत्—
एकवारम् । अपि—खलु । अन्यथा—वह्न्यविनाभूतः, वह्नि-
विनाभूत इतियावत् (स्यात्, तदा) ततः—वह्नेः । धूमः—धूम-
पदार्थः । न नहि । स्यात् भवेत्—जायेतेत्यर्थः । एवञ्च धूमे यदि
वह्न्यविनाभूतत्वं न स्वीक्रियेत तदा वह्नेः सकाशात्तदुत्पत्तिरेव
न समुदियात् अतो धूमे वह्न्यविनाभूतत्वं स्वीकरणीयमकामेनापि
पूर्वपक्षिणाऽपि, प्रकृते तु तन्नियमो नास्तीत्याह—नचेहैवमित्यादिना—
इह—असर्वज्ञवक्तृत्वादौ । च—पुनः । एवम्—अनेनप्रकारेण ।
वक्तृत्वम्—हेतुतयोपन्यस्तम् । तन्निबन्धनम्—सोऽसर्वज्ञो निबन्धनं
कारणं यस्य तत्तथा, असर्वज्ञजनितमितियावत् । न—नहि । एवञ्च
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्यवसेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पुनः शङ्कते—

कथं न तुल्यभावेऽपि, ननु सर्वस्य सर्वथा ।

अनन्तभूतदोषादे-रात्मनस्तु तदुद्भवात् ॥ ३४ ॥

(अन्वयः) तु, अनन्तभूतदोषादेः, आत्मनः, तदुद्भवात्, ननु, तुल्यभावे, अपि, सर्वस्य, सर्वथा, कथम्, न ।

वृत्तिः—तु-पुनः । अनन्तभूतदोषादेः, अनन्ता अपरिमिताश्च ते भूताः पृथिव्यादयोऽनन्तभूतास्तेषां दोषादिर्यस्य सोऽनन्तभूत-दोषादिस्तस्मात्तथा, अनन्तभूतदोषादिविशिष्टादित्यर्थः । आत्मनः-जीवात्मनः, असर्वज्ञभूतादात्मन इति यावत् । तदुद्भवात्-वक्तृत्वोत्पत्तेः ।

ननु-निश्चयेन । तुल्यभावे-गुणगुणिनोरभेदात् समानभावे, अभिन्नपदार्थत्वे इति यावत् । अपि-खलु । सर्वस्य-निखिलस्य । सर्वथा-सर्वप्रकारेण । कथम्-केन प्रकारेण । न-नहि । असर्वज्ञा-विनाभूतत्वमिति शेषः । सदोषादेवात्मनो वक्तृत्वोत्पत्तिस्वीकारात् असर्वज्ञादेव वक्तृत्वोत्पत्तिसिद्धेरधूमेर्वहन्यविनाभूतत्वमिव वक्तृत्वेऽप्य-सर्वज्ञाविनाभूतत्वसिद्धौ बाधकाभावात् तेन हेतुना सर्वज्ञभेदानु-मितिसिद्धिरिति भावः ॥३४॥ समाधत्ते—

अग्निदोषाद्यनासृत्य, धूमोऽप्यत्राग्निहेतुकः ।

अन्यथाऽन्योऽपि तस्येत्यं, गमयेत् स्फुटनाद्यपि ॥३५॥

(अन्वयः) धूमः, अपि, अत्र, अग्निदोषादि, अनासृत्य, अग्निहेतुकः, अन्यथा, अन्यः, अपि, इत्थम्, तस्य, स्फुटनादि, अपि, गमयेत् ।

वृत्तिः—धूमः—वहन्यनुमापकतया पर्वतचत्वरगोष्ठमहानसादौ प्रसिद्धः पदार्थः । अपि—खलु । अत्र—अस्मिन्लोके । अग्निदोषादि—वह्निदोषप्रमुखम् । अनासृत्य—अननुसृत्य । अग्निहेतुकः—अग्निर्वह्निहेतुर्यस्य स तथा वह्निकारणकः । धूमो वह्निदोषाद्यननुसृत्यैव वह्नेः सकाशादुत्पन्नो भवति न तु वह्निदोषादुत्पद्यते इति, एवञ्च वक्तृत्वमपि न आत्मगतादनन्तभूतदोषादेरुत्पत्तुमर्हति किन्तु आत्मनः, सकाशादेव, तथा च वक्तृत्वस्य नात्मगतदोषभूतादसर्वज्ञत्वादुत्पत्तिरिति न तस्य सर्वज्ञत्वाभावाविनाभूतत्वमिति भावः । विपक्षे बाधकमाह द्वितीयाद्धैन—अन्यथा—वक्तृत्वस्याऽऽत्मगतदोषभूतादसर्वज्ञत्वादुत्पत्तिस्वीकारे । अन्यः—अपरः, धूम इति यावत् । अपि—खलु । इत्थम्—अनेन प्रकारेण । तस्य—वह्नेः । स्फुटनादि—वेष्वादिदलनजनितस्फोटारवादि । अपि—सम्भावनायाम् । गमयेत्—अनुमापयेत् । यथा धूमेन वह्न्यनुमितिस्तथा वह्निदोषादेरप्यनुमितिः स्यात् न च भवति, एवञ्च सदोषादात्मन आत्मगतदोषाद्वा न वक्तृत्वोत्पत्तिः स्वीकर्तुं शक्या, तथा च सति न वक्तृत्वेऽसर्वज्ञत्वाविनाभूतत्वमिति न तेनासर्वज्ञत्वानुमितिरिति भावः ॥ ३५ ॥

सर्वज्ञे वक्तृत्वमुपपादयति—

जानाति बहु यः सम्यक्, वक्ति किञ्चित् स तत्र यत् ।

जानानः सर्वमप्येवं, ननु कस्मान्न वक्ष्यति ॥ ॥ ३६ ॥

(अन्वयः) यः, सम्यक्, बहु, जानाति, सः, तत्र, यत्, किञ्चित्, वक्ति, एवम्, सर्वम्, अपि, जानानः, कस्मात्, न, वक्ष्यति ॥

वृत्तिः—यः—बुद्धिविषयीभूतः कश्चित् । सम्यक्समीचीनतया । बहु—बाढम् । जानाति—अवगच्छति । सः—तादृशः । तत्र—तस्मिन्

विषये । यत्-यस्माद्धेतोः । किञ्चित् किमपि । वक्ति-निगदति ।
 एवम्-अनेन प्रकारेण । सर्वम्-निखिलम् । अपि-खलु । जानानः-
 जानन्, अवगच्छन्निति यावत् । कस्मात्-केन हेतुना । न-नहि ।
 वक्ष्यति-निगदिष्यति । अपि तु सर्वं वदिष्यत्येवेति भावः ।
 यस्मिन् विषये यो बहु जानाति तस्मिन् विषये सोऽप्रतिहतं वक्ति
 यश्च पुनः सर्वं जानाति स सर्वज्ञः कथं न ब्रूयादपि तु सर्वथैव
 ब्रूयादेवञ्च सर्वज्ञे वक्तृत्वमबाधितमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

पुनः श्लोकेनैकेन पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शयति—

सर्वज्ञे न कचिदष्ट-मसर्वज्ञत्वजं यदि ।

न तदष्टौ न दष्टं यत्, तत्र तन्नेत्ययुक्तिमत् ॥ ॥ ३७ ॥

(अन्वयः) कचित्, सर्वज्ञे, असर्वज्ञत्वजम्, न, दष्टम्,
 यदि, तदष्टौ, (यत्र) यत्, न, दष्टम्, तत्र, तन्न, इति, अयुक्ति-
 मत्, न ?

वृत्तिः—कचित्-कुत्रचित् । सर्वज्ञे-सर्वज्ञपदबोधये । असर्वज्ञ-
 त्वजम्-असर्वज्ञत्वजनितां वस्तु । न-नहि । दष्टम्-अवलोकितम् ।
 (इति) यदि-चेत् । उच्यते इति शेषः । समाधत्ते-द्वितीयाद्धेन-
 (यत्र) तदष्टौ-तदीयदर्शने, तदीयनेत्रे वा । यत्-यादृशम् ।
 वस्त्विति यावत् । न-नहि । दष्टम्-अवलोकितम् । तत्र-तस्मिन्
 स्थाने । तत्-तादृशम् । वस्त्विति शेषः । न-नहि । वर्तते इति
 शेषः । इति-अनेन प्रकारेण कल्पनम् । अयुक्तिमत्-अयुक्तम् ।
 न-नहि ? नवः काकर्थकत्वात्, प्रश्नस्य च काकुव्यङ्ग्यत्वात् । अपि
 तु अयुक्तमेवेति । काकुतो नवः प्रश्नाभिव्यञ्जकत्वं यथा—

“ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां,
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं,
गुरुः खेदं खिन्ने भजति मयि नाद्यापि कुरुषुः ॥ ”
इति ।

अत्र श्लोके “ नाद्यापि कुरुषु ” इत्यत्र काकोः प्रश्नाभिव्यञ्ज-
कत्वमपि, अन्यथा “ मयि न योग्यः खेदः (अप्रियत्वेन ज्ञानम्)
कुरुषु तु योग्यः ” इत्यस्य काकुव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्धयङ्गत्वेन
काव्यस्यास्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं स्यात् प्रश्नाभिव्यञ्जकत्वे तु तेनैव
व्यङ्ग्येन वाच्यसिद्धौ पूर्वोक्तस्य व्यङ्ग्यस्यार्थस्य वाच्यसिद्धयङ्गत्वा-
भावेन न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपि तु ध्वनित्वमेवेत्येतत्सर्वं काव्य-
प्रकाशे तृतीयोल्लासे स्पष्टमिति ॥ ३७ ॥

नचादर्शनतोऽस्यैव, साम्राज्यस्यैव नास्तिता ।
सर्वैरदर्शनं चास्य, पूर्वमेव निराकृतम् ॥ ॥ ३८ ॥

(अन्वयः) अस्य, एव, अदर्शनतः, साम्राज्यस्य, एव, नास्तिता,
न, च, च, अस्य, सर्वैः, अदर्शनम्, पूर्वम्, एव, निराकृतम् ।

वृत्तिः—अस्य-तस्य, सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजनितगुणकर्म-
कावलोकनाभाववतः पुंस इति यावत् । इदं शब्दस्य तच्छब्दार्थ-
बोधकत्वं पूर्वपक्षनिरूपणप्रसङ्गे पूर्वमावेदितमवसेयम् । एव-खलु ।
अदर्शनतः सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजवस्तुकर्मकानवच्छोकनतः ।
साम्राज्यस्य-सर्वज्ञत्वात्मकस्य । एव-खलु । नास्तिता-अभावः । न
च-नैव । स्वीकर्तुं शक्येति । केनचिदेकेन सर्वज्ञेऽसर्वज्ञत्वजनित-

वक्तृत्वादि वस्तु नावलोकितं न तावता तस्मिंस्तदसिद्धिर्भवितुमर्हति
किन्तु सर्वैरदर्शनमेव प्रमाणीभवितुमर्हति न च तदस्तीत्युत्तरार्द्धेनाह -
सर्वैरदर्शनमित्यादि-च-पुनः । अस्य-सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजस्य ।
सर्वैः-निखिलैर्जनैः । अदर्शनम्-अनवलोकनम् । पूर्वम्-प्राक् ।
एव-खलु । निराकृतम्-दूरीकृतम्, खण्डितमिति यावत् ॥ ३८ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षिहेतौ व्यभिचारं दर्शयति—

साध्येनाप्रतिबन्धित्वाद्, व्यभिचार्येष सूरिणा ।

विपक्षे बाधकाभावा-दुक्तस्तत्रापि सम्भवात् ॥ ॥ ३९ ॥

(अन्वयः) साध्येन, अप्रतिबन्धित्वात्, एषः, (हेतुः),
सूरिणा, व्यभिचारी, उक्तः, विपक्षे, बाधकाभावात्, तत्र, अपि,
सम्भवात् ॥

वृत्तिः—साध्येन-अनुमेयेन असर्वज्ञत्वेनेति यावत् । अप्रति-
बन्धित्वात् व्याप्त्यात्मकसम्बन्धाभाववत्त्वात् । एषः-अयम्, हेतुः-
वक्तृत्वात्मकं कारणम् । सूरिणा-विदुषा पूर्वपक्षिणा । व्यभिचारी-
साध्याभाववद्वृत्तित्वात्मकव्यभिचारवान् । उक्तः-प्रयुक्तः । व्यभि-
चारित्वमेव प्रकटयति-विपक्षे इत्यादि । विपक्षे-निश्चितसाध्या-
भाववति साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्ये इति यावत् । सर्वज्ञत्वा-
भावात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभाववति सर्वज्ञ इति यावत् । बाधका-
भावात्-वक्तृत्वात्मकहेतोः सत्त्वे प्रतिबन्धकाभावात् । तत्र-निश्चित-
साध्याभाववति सर्वज्ञे । अपि-खलु । सम्भवात्-सत्त्वात् ॥ ३९ ॥

देवदत्तेऽप्यसर्वज्ञे, ज्ञानवैराग्यजा गुणाः ।

सदसत्त्वेन निश्चेतुं, शक्यन्ते नैव सर्वथा ॥ ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्यापि, गुणदोषेन निश्चयः ।

बुद्धिपूर्वाऽन्यथापि स्या-च्छैलूषस्येव संसदि ॥ ४१ ॥

(अन्वयः) असर्वज्ञे, देवदत्ते, अपि, ज्ञानवैराग्यजाः, गुणाः, सदसत्त्वेन, सर्वथा, निश्चेतुम्, नैव, शक्यन्ते ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्या, अपि, गुणदोषे, न, निश्चयः, शैलूषस्य, संसदि, इव, बुद्धिपूर्वान्यथा, अपि, स्यात् ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—असर्वज्ञे—सर्वज्ञताविरहिते, बहुज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे वेति यावत् । देवदत्ते—देवदत्ताभिधाने कस्मिंश्चित्पुरुषविशेषे । अपि-खलु । ज्ञानवैराग्यजाः—सम्यग्ज्ञानरागराहित्यजनिताः । गुणाः—उत्कर्षाधायका वक्तृत्वादयः । सदसत्त्वेन—अस्तित्वनास्तित्वेन । सर्वथा—सर्वप्रकारेण । नैव—न खलु । निश्चेतुम्—निर्णेतुम् । शक्यन्ते—शक्यताविषयीक्रियन्ते ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्या—कायः शरीरञ्च वाक् वाणी च कायवाचम्, तस्य कर्मवृत्तिः—कर्मात्मकव्यापारः, कायकर्मवृत्त्यावाक्कर्मवृत्त्या-चेत्यर्थः । गुणदोषे—सप्तम्यर्थो विषयता, तथा च गुणदोषविषयक इत्यर्थः, निश्चयः—निर्णयः । न—नहि । कायवाक्कर्मवृत्त्यापि गुण-दोषयोर्निश्चयो नैव कर्तुं शक्यते इत्यर्थः । शैलूषस्य—नटस्य । संसदि—सभायाम् । इव—यथा । बुद्धिपूर्वाऽन्यथा—बुद्धिपूर्वकमन्यथा-करणम् । अपि—संभावनायाम् । स्यात्—भवेत् । शैलूषाः संसदि बुद्धिपूर्वकं सामाजिकानानन्दयितुमवास्तविकमन्यथाभूतमाचारं दर्शयन्तीति तेषु न गुणदोषविनिश्चयस्तथाऽसर्वज्ञेऽपि बुद्धिपूर्व-मन्यथावक्तृत्वसम्भवान्न तत्रापि गुणदोषविनिश्चयः कस्यापीति भावः, एवञ्च साध्यवति वक्तृत्वात्मकहेतोर्न निश्चयोऽपीति ॥ ४१ ॥

न यतो वीतरागत्वे, तथा चेष्टोपपद्यते ।

क्लिष्टा प्रयोजनाभावा-न्ननु तत् किन्न निश्चयः ॥ ॥४२॥

(अन्वयः) यतः, वीतरागत्वे, प्रयोजनाभावात्, क्लिष्टा, तथा-
चेष्टा, न, उपपद्यते, तत्, ननु, निश्चयः, किम्, न ।

वृत्तिः—यतः—यस्माद्धेतोः । वीतरागत्वे-रागराहित्ये । प्रयोजना-
भावात्-फलाभावात् । क्लिष्टा-क्लेशावहा । तथाचेष्टा-बुद्धिपूर्वकान्यथा-
करणादि । न-नहि । उपपद्यते-उपपन्ना भवति । तत्-तस्माद्धेतोः ।
ननु-निश्चयेन । निश्चयः-वक्तृत्वाभावादिनिर्णयः । किम्-कथम् ।
न-नहि । अपि तु तथानिश्चयो भवेदेवेति वक्तृत्वादिदर्शनेन
सर्वज्ञत्वमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते—

तथानामस्वभावत्वे, भवोपग्राहिकर्मणः ।

कदाचिदुचितैषैव, ततः किं नोपपद्यते ॥ ॥ ४३ ॥

(अन्वयः) भवोपग्राहिकर्मणः, तथानामस्वभावत्वे कदाचित्,
एषा, उचिता, एव, ततः, किम्, न, उपपद्यते ? ॥

वृत्तिः—भवोपग्राहिकर्मणः-संसारसमर्थककर्मणः सकाशात् ।
तथानामस्वभावत्वे-तादृशनामस्वभावतायां सत्याम् । कदाचित् जातु-
चित् । एषा-इयम् चेष्टेति यावत् । उचिता-योग्या । एव-खलु ।
ततः-तस्माद्धेतोः । किम्-कथम् । न-नहि । उपपद्यते-युज्यते,
अपितूपपद्यत एवेति ज्ञानवैराग्यादिजनितं वक्तृत्वादिकं सर्वज्ञेऽपि
संभवन्न तस्मिन् सर्वज्ञत्वाभावं साधयितुमर्हतीति भावः ॥ ४३ ॥

साक्षादगम्यमानेषु, ततस्तत्र विनिश्चयः ।

त एवं नैवमिति वा, छद्मस्थस्य न युज्यते ॥४४॥

(अन्वयः) साक्षात्, अगम्यमानेषु, “त एवं नैवं वा” इति, विनिश्चयः, छद्मस्थस्य, न, युज्यते, ततः, तत्र, (विनिश्चयः) ।

वृत्तिः—साक्षात्-प्रत्यक्षम् । अगम्यमानेषु-अप्रतीयमानेषु पदार्थेषु । “त एवं नैवं वा” ते पदार्था इत्थम्भूता नेत्थम्भूता वा । इति एवम्भूतः । विनिश्चयः-विशेषतो निर्णयः । छद्मस्थस्य-अप्राप्तसर्वज्ञत्वकभव्यात्मनः । न-नहि । युज्यते-उपपद्यते । ततः-तस्माद्धेतोः । तत्र-तस्मिन् सर्वज्ञे । तादृश-विनिश्चयः स्वीकरणीय इति भावः ॥ ४४ ॥

नचात्र यस्तु सर्वज्ञः, स वक्ता नेति शक्यते ।

वक्तुं तथाऽप्रसिद्धत्वा-दुच्यते चेन्न युक्तिमत् ॥४५॥

तदभावादथावृत्ति-स्तत्र हेतोर्न मानतः ।

स सिद्ध इति सन्न्यायाद्, व्यतिरेको न पुष्कलः ॥४६॥

(अन्वयः) तु, अत्र, यः, सर्वज्ञः, सः, वक्ता, न इति, नच, वक्तुम्, शक्यते, अप्रसिद्धत्वात्, तथा, उच्यते, चेत्, न, युक्तिमत्, तदभावात्, अथ, तव, हेतोः, अवृत्तिः, न, मानतः, इति, सन्न्यायात्, सः, सिद्धः, व्यतिरेकः, पुष्कलः, न ॥

वृत्तिः—तु-पुनः । अत्र-अनुमानपरम्परायाम् । “यः सर्वज्ञः स वक्ता न” इति-एवम् । न च-नहि । वक्तुम्-प्रयोक्तुम् ।

शक्यते-शक्तिमता भूयते । पूर्वपक्षी पुनः शङ्कते-तथाऽप्रसिद्धत्वा-
दित्यादि-अप्रसिद्धत्वात् सर्वज्ञाधिकरणवक्तृत्वाप्रसिद्धेः । तथा-तेन
प्रकारेण “यः सर्वज्ञः स वक्ता न” इत्येवं प्रकारेणेति यावत् ।
उच्यते-पूर्वपक्षिणा मया प्रयोक्तुं शक्यते चेत्-(इदम्) युक्तिमत्-
युक्तम् । न-नहि । कुत इति चेत्तत्राह-तदभावात्-अप्रसिद्धत्वा-
भावात् । “वक्तृत्वं न सर्वज्ञवृत्तिः अप्रसिद्धत्वात्” इत्येवं पूर्व-
पक्षिणा नो कथयितुं शक्यते-वक्तृत्वात्मकपक्षेऽप्रसिद्धत्वात्मकहेतो-
रसत्त्वेनासिद्धिदोषदुष्टतयाऽननुमापकत्वादिति भावः । अथ-
समुच्चयार्थकमव्ययम् । तव-पूर्वपक्षिणः । हेतोः-असर्वज्ञत्वानु-
मापकलिङ्गस्य (तत्र-विपक्षे सर्वज्ञे) मानतः-प्रमाणतः । अवृत्तिः-
अवर्तनम् । न-नहि । एवञ्च तव हेतोर्व्यभिचारित्वमिति भावः ।
इति-एवं प्रकारेण । सन्न्यायात्-समीचीनन्यायतः, सत्तर्कादिति
यावत् । सः-प्रसिद्धः सर्वज्ञः, वीतरागत्वादिना प्रसिद्धः सर्वज्ञपद-
वाच्यः । सिद्धः-निष्पन्नः सिद्धिगत इति यावत् । व्यतिरेकः-
सर्वज्ञाभावः । पुष्कलः-पर्याप्तः । न-नहि । इति ॥ ४६ ॥

यच्च पूर्वम् “असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात् देवदत्तवत्” इत्यनु-
मानेन सर्वज्ञत्वं खण्डितम् “न वक्तृत्वमदेहस्य” इत्यादिना वक्तृत्वे
रागादिनिबन्धत्वप्रतिपादनात् तत्प्रतिसमाधीयते सिद्धान्तिभिः—
यच्चोक्तं न वक्तृत्वमदेहस्य (श्लो० २०) इत्यादिनेति—

६६-(मूलम्) यच्चोक्तं “न वक्तृत्वमदेहस्य”
(श्लो० २०) इत्यादिना वक्तृत्वं रागादिनिबन्धनमिति,
एतदपि पारम्पर्येण तेषां तन्निबन्धनत्वे दोषाभावात्
अबाधकमेव,

वक्तृत्वस्य रागादिनिबन्धनत्वमपि साक्षादेव दोषावहं भवति, रागादीनां पारम्पर्येण वक्तृत्वकारणत्वे दोषाभावात् महता प्रयासेन भवद्विरवधारितं वक्तृत्वस्य रागादिनिबन्धनत्वमपि सर्वज्ञ-सिद्धावबाधकमेव, वक्तृत्वे रागादिनिबन्धनत्वं प्रसाध्यैव तादृशेन वक्तृत्वेन सर्वज्ञत्वाभावसाधनं विधीयते, रागादीनां तन्निबन्धनत्वं साक्षाद् भवताऽपि न साधयितुं शक्यते परम्परया तन्निबन्धनत्वं तु न सर्वज्ञत्वाभावसाधकमिति न वक्तृत्वहेतुकेनानुमानेन भवतां मनोरथसिद्धिः । ननु पारम्पर्येणापि रागनिबन्धनं वक्तृत्वं स्वीक्रियते चेद् वीतरागत्वव्याघातः सर्वज्ञवीतरागयोर्भवद्विरनर्थान्तरत्व-स्वीकारात् इति शङ्कां मनसि निधायाह—इष्यन्त एवेति—

६७ (मूलम्)—इष्यन्त एव हि भगवतोऽतीता रागादयः,

भगवतः सर्वज्ञस्याप्यतीतारागादयो निश्चयेनेष्यन्त एवेति न वीतरागत्वव्याघातः, अतीतरागादिस्वीकारपक्ष एव वीतरागपदस्याभि-धेयार्थं उपपद्यतेऽपि तन्नाशस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनात् “अत्र गृहे घटो नष्टः” इति व्यवहारस्यापि गृहे घटस्तत्तास्वीकार एवोपपत्तेश्च, प्रत्युतातीतरागादेरस्वीकारे वीतरागपदे मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणा-भ्युपगमापत्तेश्च ।

ननु देहकारणानानां रागादीनां विनाशे तत्कालावच्छेदेनैव रागादिकार्यस्य देहस्यापि विनाश आपद्येतेत्याशङ्कते नचेति—समाधत्ते—तेषामित्यादिना—

६८ (मूलम्)—न च तन्निवृत्तौ तत्कार्यत्वेन तदैव देहनिवृत्तिप्रसङ्गः, तेषां तन्निमित्तकारणत्वात् तदभावेऽपि

कार्यस्य कियन्तमपि कालमवस्थानाविरोधात् खनित्राद्य-
भावेऽपि घटादिविनाशासिद्धेः ।

अयं भाव लोके कपालादेरुपादानकारणस्य विनाशादेव
कार्यस्य घटादेर्विनाशो दृश्यते न तु निमित्तकारणविनाशेऽपि
कार्यनाशः कचिदृष्टो दृश्यते वा, दण्डादेरुपादानकारणस्य
नाशेऽपि घटाद्यात्मककार्यदर्शनात्. अन्यथा खनित्राद्यभावेऽपि
घटादिविनाशापत्तिः स्यात्, एवञ्च रागादीनां देहादिकार्यं प्रति
निमित्तकारणत्वे न तदीयविनाशस्य देहनाशाप्रयोजकत्वान्न तन्निवृत्तौ
तन्निवृत्तिरिति ।

ननु रागादीनां वक्तृत्वोपादानकारणत्वे रागादिनाशप्रयोज्यो
वक्तृत्वनाश इति रागादिविनाशे वक्तृत्वविनाशोऽप्यापद्येत, दृश्यते
च रागादिविरहितस्यापि वक्तृत्वमिति वक्तृत्वोपादानकारणं पूर्व-
पक्षी पृच्छति—उपादाननिबन्धनमिति.

समाधत्ते—उच्यते इति—

६९ (मूलम्)—उपादाननिबन्धनं किमस्य वक्तृत्व-
स्येति चेद् ? उच्यते, भाषाद्रव्याण्यात्मप्रयत्नश्च, अत एव
कचित् प्रक्रान्तवस्तुनि रागाद्यभावेऽपि सतां साक्षादेव
वक्तृत्वोपलब्धेः, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात्, तथा सति
व्यवहारोच्छेद इति,

भाषाद्रव्याण्यात्मनः प्रयत्नवक्तृत्वोपादाननिबन्धनमिति ।
ननु कथमेतज्ज्ञायत इति चेदत आह—अत एवेति—कचित्—

कुत्रचित् । प्रक्रान्तवस्तुनि प्रकरणविषयीभूते पदार्थे, सप्तम्यर्थो विषयत्वम् तथा च प्रकरणविषयीभूतपदार्थविषयकरागाद्यभावेऽपि सताम्—सत्पुरुषाणाम् साक्षादेव—सद्य एव. वक्तृत्वोपपलब्धेः वक्तृत्वदर्शनादिति. रागाद्यभावेऽपि वक्तृत्वोपपलब्धिदर्शनात् रागा-
देर्वक्तृत्वोपादानकारणत्वं निरस्तं वेदितव्यमिति भावः । अन्यथा—
रागादीनां वक्तृत्वोपादानकारणत्वस्वीकारे च रागाद्यभावे वक्तृत्वा-
भावप्रसङ्ग इति । जायतां नाम वक्तृत्वाभावः किं नश्छिन्न-
मित्याह—तथेति. वक्तृत्वाभावप्रसङ्गे सति व्याख्यानादिव्यवहार-
विलोपापत्तिरिति । एतेन “नवक्तृत्वमदैहस्य” इत्यादिनोपपादि-
तमसर्वज्ञत्वमपहसितं वेदितव्यम् ।

पूर्वं पूर्वपक्षिणा “विवक्षया च वक्तृत्वं, साचेच्छाभावतो हि यत् । रागस्तत्रश्च वक्तृत्वात्, न सर्वज्ञ इति स्थितम्” ॥ इत्यनेन श्लोकेन वक्तृत्वस्य विवक्षाधीनत्वम् विवक्षायाश्च पुनरिच्छाभावा-
धीनत्वम्, इच्छाभावस्य रागाधीनत्वमिति वक्तृत्वस्य रागनिबन्ध-
नत्वात् वक्तृत्वेन हेतुना सर्वज्ञत्वाभावः साधितस्तत्खण्डयितु-
मुपक्रमते—यच्चोक्तमित्यादि—

७० (मूलम्)—यच्चोक्तं—“विवक्षया च वक्तृत्वम्”
(श्लोक २१) इत्यादि एतदप्ययुक्तम्,

एतत्—कथितप्रकारेण वक्तृत्वहेतुकसर्वज्ञत्वाभावसाधनम् अपि
—खलु. अयुक्तम्—न युक्तमित्यर्थः, तत्र हेतुमाह—विवक्षेत्यादि—

७१ (मूलम्)—विवक्षामन्तरेणापि क्वचिद्वक्तृत्वसिद्धेः
सुप्तमत्तादिषु तथादर्शनात्,

विवक्षां विनापि क्वचित् वक्तृत्वदर्शनात् “विवक्षया च वक्तृत्वम्” इति तदुक्तिरसङ्गतेति भावः । ननु विवक्षां विनापि वक्तृत्वमिति भवतां कथनमप्रमाणम् । विवक्षयैवास्मदादीनां वक्तृत्वोत्पत्तेरतो विवक्षां विनापि वक्तृत्वं दर्शयति । सुप्तेति-सुप्तमत्तादीनां जनानां पूर्वतो विवक्षाभावेऽपि वक्तृत्वं सर्ववादिसिद्धमिति भावः । सुप्तमत्तादिषु तथादर्शनात् इत्यस्य-सुप्तमत्तादिषु जनेषु विवक्षाऽभावेऽपि तथादर्शनात्-तेन प्रकारेण वक्तृत्वदर्शनात् इत्यर्थः, अथवा-तथादर्शनात् इत्यत्र तथाऽदर्शनात् इत्येवंच्छेदः कार्यः । सुप्तमत्तादिषु तथा-तेन प्रकारेण विवक्षापूर्वकत्वेन वक्तृत्वस्य अदर्शनात्-अनुपलब्धेरित्यर्थो बोध्यः, उभयथापि ग्रन्थसङ्गतेः ।

ननु सुप्तमत्तादिषु विवक्षा नास्ति कथम् वक्तृत्वानुपपत्तेरेवञ्च दृष्टान्तासङ्गतिमाशङ्कते तत्रापीति—

७२ (मूलम्)—तत्रापि साऽस्त्येवेति चेत्, न, तथा प्रतीत्यभावात्, प्रबुद्धादाबुक्तस्मरणानुपलब्धेः,

तत्रापि-सुप्तमत्तादिजनेष्वपि सा-बुद्धिविषयीभूता वक्तृत्व-कारणीभूता विवक्षेत्यर्थः, समाधत्ते-नेति-यदि तत्रापि विवक्षा स्यात्तदा तेषु जनानां विवक्षुरयमिति प्रतीतिः स्यात् न च भवति प्रतीतिरतः प्रतीत्यभावाद् तेषु वक्तृत्वाभाव उपपादनीयः । तथा-तेन प्रकारेण विवक्षुत्वप्रकारेण प्रतीतेरभावादित्यक्षरार्थः । नन्वेतावता सुप्तमत्तादयो विवक्षाभाववन्तो विवक्षाभाववत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् इत्येवमनुमाने हेतुसाध्ययोरैक्यात् “अयं घटो घटत्वात्” इति-वदनुमानमप्रयोजकं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-प्रबुद्धेतिस्वप्नात् उन्मादावस्थायाश्च विनिर्मुक्ते प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्य स्मरणं न

भवति तस्मात् तदवस्थायां वक्तृत्वस्य विवक्षापूर्वकत्वाभावः स्वी-
करणीयतामापद्यते, विवक्षयोक्तस्य स्मरणं लोके दृश्यते यच्चान्य-
थोक्तं भवति न तत्स्मरणपथमायातीति निश्चितम् एवञ्च शयनादितः
प्रबुद्धस्य जनस्य प्रागुक्तस्मरणाभावात्तदीयवक्तृत्वस्य विवक्षापूर्वकत्वं
न सम्भवतीति भावः ।

ननु प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्मरणानुपलब्धौ सत्यामपि मया
विवक्षा स्वीक्रियत एवेति चेत् का क्षतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते—
तथापीति—

७३ (मूलम्) तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्गः, कातर-
विवक्षायां क्वचिच्छूरशब्दप्रयोगदर्शनात्,

तथापि प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्मरणानुपलब्धौ सत्यामपि ।
तत्कल्पने विवक्षाभ्युपगमे अतिप्रसङ्गः—अन्यत्राप्यन्यदनिष्टस्यापत्ति-
शक्यस्वीकरणा स्यात् । विवक्षया वक्तृत्वमिति नियमाभावमुपपादयति
—कातरविवक्षायामिति—अयं भावः—“तत्पदार्थविवक्षायां तद्वाचक-
शब्दप्रयोगः, तत्पदार्थविवक्षायां तत्पदार्थवाचकशब्दाप्रयोगः “इत्येव-
मन्वयव्यतिरेकौ यदि वक्तृत्वविवक्षयोः स्यात् तदा विवक्षया
वक्तृत्वमित्येवं नियमः स्वीकरणीयः स्यात् तावेव तु न तयोः
स्तो यतः कातरविवक्षायां कातरशब्दे प्रयोक्तव्ये क्वचित् शूरशब्द-
प्रयोगोऽपि दृश्यते, एवञ्च कातरविवक्षायां कातरशब्दप्रयोगाभावा-
दन्वयव्यभिचारः एवं शूरपदार्थाविवक्षायां शूरशब्देऽप्रयोक्तव्येऽपि
शूरशब्दप्रयोगदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारोऽपि वर्तते तथा च
“विवक्षया वक्तृत्वम्” इतिनियमो नेति सिद्धम् । ननु कातर-
विवक्षया शूरशब्दप्रयोगस्थलेऽपि कातरविवक्षानन्तरं शूरविवक्षातः

शूरशब्दप्रयोगदर्शनात् न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याशङ्कते-तत्रेति समाधत्ते-नेति—

७४ (मूलम्)—तत्राप्यन्तराले शूरविवक्षाऽस्तीति चेत् ?
न, प्रमाणाभावात्, तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिः प्रमाण-
मिति चेत्, न, सन्देहानिवृत्तेः, अविवक्षापूर्वकत्वेऽपि
विरोधासिद्धेः,

प्रमाणाभावात्-आन्तरालिकशूरविवक्षायां प्रमाणाभावादित्यर्थः ।
ननु शूरविवक्षां विना तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽर्थानुपपत्तिरेव-
तत्रप्रमाणमिति शङ्कते-तच्छब्देति—समाधत्ते-नेत्यादिना-अयं
भावः-यदि शूरविवक्षां पुरस्कृत्य शूरशब्दप्रयोगः स्यात्तदा सन्देह-
निवृत्त्या भवितव्यम्. अर्थात् अयं शूरोऽशूरो वेति सन्देहेन न
भवितव्यम्, तद्विवक्षया तच्छब्दप्रयोगश्चसन्देहनिवर्तको भवति.
प्रकृते च कातरविवक्षाकालिकशूरशब्दप्रयोगस्थले “अयं शूर एव”
इत्याकारकनिश्चयप्रयोज्या सन्देहनिवृत्तिर्न भवतीत्यतः शूरशब्द-
प्रयोगस्याविवक्षापूर्वकत्वकल्पनेऽपि कश्चिद्विरोधो न दृश्यतेऽत
आन्तरालिकशूरविवक्षायामर्थापत्तिरप्रमाणमिति सिद्धम् ।

ननु तत्पदार्थविवक्षाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रयोगश्चेत् तच्छब्द-
प्रयोगस्य निर्हेतुकत्वमर्थाति ततश्च ययन्निर्हेतुकं भवति तत्तत्सा-
र्वदिकं भवतीति सर्वदा तच्छब्दप्रयोगापत्तेरशूरेवक्तव्येऽपि “शूरः
शूरः” इति प्रयोगाद्विरोधः स्यादित्याशङ्कते-तदभाव इति—

समाधत्ते नेत्यादि—

७५ (मूलम्) तदभावे त्वहेतुकत्वेन सदा तच्छब्द-
प्रयोगापत्तेर्विरोधसिद्धिरिति चेत् न, अहेतुकत्वासिद्धेः, तथा-
विधभाषाद्रव्यात्मप्रयत्नहेतुकत्वात्,

तद्विवक्षाभावेऽपि तत्प्रयोगे भवद्भिः स्वीकृतस्याहेतुकत्वस्या-
सिद्धत्वादिति, कृत इति चेत्—तथाविधेति—भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानां
वक्तृत्वं (शब्दप्रयोगं) प्रति हेतुत्वस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तथा-
चाहेतुकत्वं शब्दप्रयोगस्य नापादनीयतामर्हतीति कुतः सर्वदा
तच्छब्दप्रयोगापत्तिरिति भावः ।

ननु भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानां वक्तृत्वहेतुत्वेन वेदबोधनम्, न
च राजाज्ञेति किं प्रमाणमित्याशङ्क्य समाधत्ते—तेषां चेति—

७६ (मूलम्)—तेषां च तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धन-
त्वात्, अन्यथा, विवक्षाया अपि सदाभावेनोक्तदोषा-
नतिवृत्तेः,—

तेषाम्—भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानाम् च—पुनः तथाविधत्वस्य—
वक्तृत्वहेतुत्वस्य अदृष्टादिनिबन्धनत्वात्—अदृष्टादिप्रयोज्यत्वात् ।
ननु भाषाद्रव्यादीनां तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वं न मया
स्वीक्रियते इति चेत्तत्राह—अन्यथेति—अन्यथा—भाषाद्रव्यादीनां
वक्तृत्वहेतुत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वास्वीकारे विवक्षाया अपि सदा—
सर्वदा—भावेन-सत्त्वेन--उक्तदोषानतिवृत्तेः—प्रागुक्तदोषानतिवर्तनात्,
विवक्षाया अप्यहेतुकत्वप्रसक्त्या “विवक्षया च वक्तृत्वम्”
इत्यादि दोषानवकाशादिति भावः ।

भगवतः सर्वज्ञस्यामनस्कत्वेन इच्छैव नोपपद्यते इति तदीय-
वक्तृत्वस्य विवक्षाहेतुकत्वाभावेन “विवक्षया च वक्तृत्वम्”
इत्यादि दोषोऽनुपपन्न एव पूर्वपक्षिणामित्याशयेनाह—अमन-
स्कत्वेन चेत्यादि ।

७७ (मूलम्)—अमनस्कत्वेन च भगवत इच्छानुपपत्तिः
तथावाग्योगस्य च चेष्टामात्रत्वात्, “ततश्च साचेच्छा-
भावतो हि यद्राग” इत्येतदप्यपार्थक्यमेव, तत्रेच्छाभावसिद्धेः,

ननु वाग्योगात्मकं वक्तृत्वं विवक्षां विनाऽनुपपन्नमिति
चेत्तत्राह—तथेति—तथावाग्योगस्य-जात्यभिधानप्रयोज्यगीयमानवक्तृत्व-
स्य, च—पुनः, चेष्टामात्रत्वात्—केवलचेष्टात्मकत्वादित्यर्थः । एवंस्थिते
फलितमाह—ततश्चेति ततश्च—वाग्योगस्य तस्येच्छाप्रयोज्यत्वाभावादेव
च । “सा चेच्छाभावतो हि यद्रागः” इत्येतदपि पूर्वोक्तम् व्यर्थमेवे-
त्यर्थः, तत्र हेतुमाह—तत्रेच्छेति—तत्र भगवति सर्वज्ञे इच्छाभावस्य
असिद्धेः—अनिष्पत्तेः । एवञ्च न प्रागावेदितो दोष इति भावः ।

ननु भगवतीच्छाभावासिद्धिप्रख्यापनेनेच्छाभावप्रयोजकरागा-
भावोऽप्यर्थतः साध्यते स एव (इच्छाभाव एव) तु नाद्यापि
नासिद्धस्ततः कथमिच्छाभावप्रयोजको रागो भगवति न स्वीक्रियता-
मिति चेत्तत्राह—भावेऽपीति—

७८ (मूलम्)—भावेऽपि शुद्धेच्छाया रागायोगात्
तथा लोकप्रतीतेः ।

(इच्छाभावस्य भगवति) भावेऽपि—सत्त्वेऽपि, विद्यमान-
त्वेऽपीति यावत् । शुद्धेच्छाया—भगवत्सम्बन्धिण्या विशुद्धाया

इच्छायाः । रागायोगात्-रागासम्बन्धादित्यर्थः । ननु भगवति वर्तमानाया इच्छाया शुद्धत्वं तत्प्रयोज्यं रागायोगित्वञ्चापि न मया स्वीक्रियते इति चेत्तत्राह-तथेति-तथा-भगवदिच्छायाः शुद्धत्वेन रागायोगित्वेन च लोकप्रतीतेः-सर्वजनीनप्रत्ययात् भगवत इच्छा शुद्धा रागायोगिनी चेति सर्वेषामनुभवादिति यावत् ।

एतावता किमायातमित्याह-ततश्चेति—

७९ (मूलम्)—ततश्च वक्तृत्वादसर्वज्ञ इति वाङ्मात्रमेव ॥

ततश्च-लोकानां तथाप्रतीतेश्च, “असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात्” इति वचनमात्रं न किञ्चिदेतदिति स्थितम्, मीमांसकादिभिरापादितां सर्वज्ञासिद्धियुक्तिततिमेवं सत्तर्कप्रकरैः खण्डयित्वा सम्प्रत्युपसंहरति सूरिराजः कतिभिश्चिच्छलोककदम्बकैः-सङ्क्षेपादितीत्यादिना—

संक्षेपादिति सर्वज्ञः, सन्न्यायोक्त्या निदर्शितः ।

सामान्येन विशेषस्तु. ज्ञेयस्तद्वाक्यतो बुधैः ॥ ४७ ॥

(अन्वयः) इति, सङ्क्षेपात्, सन्न्यायोक्त्या, सामान्येन, सर्वज्ञः, निदर्शितः, तु, विशेषः, बुधैः, तद्वाक्यतः, ज्ञेयः ॥

वृत्तिः—इति-पूर्वनिगदितप्रकारैः । संक्षेपात्-समासतः । सन्न्यायोक्त्या-समीचीनतर्कोपस्थानद्वारेण । सामान्येन-सामान्ये-नेत्यत्र तृतीयाथोऽभेदः “धान्येन धनवान्” इत्यादिवत् तथा च-सामान्याभिन्न इत्यर्थः । सर्वज्ञः-सकलपदार्थज्ञाता । सामान्यः सर्वज्ञ इति सङ्कलितोऽर्थः, सर्वज्ञसामान्य इति तु फलितार्थोऽवसेयः । निदर्शितः-निरूपितः, सिद्धान्तित इति यावत् । तु-पुनः ।

विशेषः—सर्वज्ञविशेषः, तत्तत्सर्वज्ञ इति यावत् । बुधैः—सर्वज्ञ-
जिज्ञासुभिर्मनीषिभिः । तद्वाक्यतः—सर्वज्ञवाक्यतः, कल्पसूत्रा-
द्यागमात्मकवचनत इति यावत् । ज्ञेयः—अवबोध्यः । सत्तर्क-
कदम्बककरणकसाधनविषयीभूतसर्वज्ञसामान्यप्रदर्शितागमवाक्यतः
सर्वज्ञविशेषो बोध्य इति भावः ॥ ४७ ॥

इदानीं जगत्कर्तारमपेक्ष्य सर्वज्ञं विशेषयति सूरिराजस्तत्कार्य-
प्रदर्शनमुखेन वाक्येति—

वाक्यलिङ्गा हि वक्तारो, गुणदोषविनिश्चये ।

क्रियालिङ्गा हि कर्तारः, शिल्पमार्गे यथैव हि ॥४८॥

(अन्वयः) गुणदोषविनिश्चये, वाक्यलिङ्गाः, वक्तारः, हि,
यथैव, हि, शिल्पमार्गे, क्रियालिङ्गाः, कर्तारः हि ।

वृत्तिः—गुणदोषविनिश्चये—गुणदोषयोर्विशेषेणनिश्चये—निश्चय-
विषये । वाक्यलिङ्गाः—दृष्टादृष्टार्थविषयकबोधजनकसविशेषणा-
ख्यातात्मकं वाक्यमेव लिङ्गं गमकं येषान्ते तथा । वक्तारः—
उत्तमजात्यभिधानादिप्रयोज्यगीयमानवक्तृत्ववन्तः । उच्यन्ते इति
शेषः । हि—निश्चयेन । यथैव येन प्रकारेण खलु । हि निश्चयेन
शिल्पमार्गे—प्रासादादिनिर्माणपद्धतौ । क्रियालिङ्गाः—प्रासादादि-
रचनात्मिका क्रिया—लिङ्गं येषां ते तथा । कर्तारः—कर्तृत्वगुण-
सम्पन्नाः । उच्यन्ते इति शेषः । हि—निश्चयेन । “हि हेताववधारणे”
इत्यमरकोश । वक्तार आत्मसम्बन्धिनोर्गुणदोषयोर्निरूपकाः ।
कर्तारस्तु कारव इतिप्रासादादिगुणदोषविवेचका इतिमहदन्तरं
तयोरिति भावः ॥ ४८ ॥

इदानीं महता प्रबन्धेन प्रयासेन च परैरुपक्षिप्यमाणं सत्तर्क-
निवहेन स्वेन संस्थापितं प्रमात्मकज्ञानविषयीकृतं सर्वज्ञं परिभाषयति
ग्रन्थकृत्-दृष्टशास्त्रेति—

दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थं, सर्वसत्त्वसुखावहम् ।

मितं गम्भीरमाह्लादि-वाक्यं यस्य स सर्ववित् ॥४९॥

(अन्वयः) यस्य, वाक्यम्, दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थम्, सर्वसत्त्व-
सुखावहम्, मितम्, गम्भीरम्, आह्लादि, (च, भवेत्) सः,
सर्ववित् ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—यस्य-बुद्धिविषयीभूतस्य । वाक्यम्-सविशेषणारूपा-
तात्मकोपदेशवचनम् । दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थम्-दृष्टः-अवलोकितः,
ज्ञानविषयीकृत इति यावत् शास्त्राविरुद्धः-शास्त्रसम्मतः अर्थोऽभि-
धेयो यस्य तत्तथा, अबाधितार्थविषयकबोधजनकमिति यावत् ।
सर्वसत्त्वसुखावहम्-सुखं शर्म आवहति करोतीति सुखावहम्,
सर्वाणि निखिलानि च तानि सत्त्वानि जीवा इति सर्वसत्त्वानि,
तेषां सुखावहमिति तथा, सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासोऽ-
भ्युपेतव्यः । सर्वजनकल्याणनिधानमित्यर्थः । मितम्-परिमितम्,
यावदर्थपदमिति यावत् । गम्भीरम्-गूढाभिप्रायम्, यत्सम्बन्धि-
नमभिप्रायं गौतमप्रमुखा गणधरा एव जानन्ति न तु सर्वः
कोऽपीति । आह्लादि-आह्लादयति-चेतः प्रसन्नं करोति
तच्छीलन्तथा “अजातेः शीले ” ५।१।१५४ ॥ इति शीले
णिन्प्रत्ययः । आह्लादजनकमित्यर्थः । भवेदिति शेषः । सः-
पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकवाक्यवत्त्वेन बुद्धिविषयीभूतः । सर्ववित्-सर्व
निखिलं त्रिकालव्यापिनं विषयं वेत्ति जानातीति सर्ववित् सर्वज्ञो
बुधैरवसेयः । सर्वज्ञसर्वविदित्यनर्थान्तरम् ॥ ४९ ॥

इदानीं जिनमेव सर्वज्ञं निगमयति-एवम्भूतमित्यादि—

एवम्भूतं तु यद्वाक्यं, जैनमेव ततः स वै ।

सर्वज्ञो नान्य एतच्च, स्याद्वादोक्त्यैव गम्यते ॥ ५० ॥

(अन्वयः) तु, यद्, एवम्भूतम्, जैनम्, एव, वाक्यम्, ततः, वै, सः, सर्वज्ञः, अन्यः, न, एतत्, च, स्याद्वादोक्त्या, एव, गम्यते ॥ ५० ॥

वृत्तिः—तु-पुनः । यत्-यस्माद्धेतोः । एवम्भूतम्-दृष्टशास्त्रा-
विरुद्धार्थादि पूर्वनिगदितस्वरूपम् । जैनम्-जयति रागादीनिति
जिनस्तोर्थकृत्, तस्य इदम् तथा, जिनदेवप्रतिपादितमित्यर्थः ।
एव-खलु । वाक्यम्-वचनम् । ततः-तस्माद्धेतोः । वै-निश्चयेन ।
सः-जिनः । सर्वज्ञः-इष्टानिष्टाखिलपदार्थनिचयविज्ञाता । मन्तव्य
इति शेषः । अन्यः-जिनेतरः । न-नहि । सर्वज्ञः स्वीकरणीय
इति शेषः । कुत एतद्वगम्यते इत्यत आह-एतच्चेति-एतत्-जिनस्य
सर्वज्ञत्वम् च-पुनः । स्याद्वादोक्त्या-अनेकान्तवादव्यवस्थानेन ।
एव-खलु । गम्यते-अवबुध्यते । अनेकान्तवाद एव मुक्त्यादि-
व्यवस्था समुपपद्यते, सचानेकान्तवादो जिनदेवस्थापित एवेति
स एवानेकान्तवादज्ञाता अत एव सर्वज्ञ इति भावः ॥ ५० ॥

ननु स्याद्वाद एव न स्वीक्रियतां तथा च कथं सर्वज्ञसिद्धि-
रित्याशङ्क्य श्लोकदम्बकेनैकान्तवादं दूषयति “ न नित्यैकान्तवादे-
यदित्यादि ”—

न नित्यैकान्तवादे यद्, बन्धमोक्षादि युज्यते ।

अनित्यैकान्तवादेऽपि, बन्धमोक्षादि युज्यते ॥ ५१ ॥

(अन्वयः) यत्, नित्यैकान्तवादे, बन्धमोक्षादि, न, युज्यते, अनित्यैकान्तवादे, अपि, बन्धमोक्षादि, (न) युज्यते ।

वृत्तिः—यत्-यस्माद्धेतोः । नित्यैकान्तवादे-नित्यश्चासावे-
कान्तवादः-एकवस्त्वधिकरणकनित्यानित्यत्वाद्येकमात्रधर्मप्रकाशक-
दर्शनम् नित्यैकान्तवादस्तस्मिंस्तथा । बन्धमोक्षादि-संसारापवर्गादि ।
न-नहि । युज्यते-उपपद्यते । अनित्यैकान्तवादे-अनित्यः सर्वथाऽ-
स्थायी चासावेकान्तवादोऽनित्यैकान्तवादस्तस्मिंस्तथा । अपि-खलु ।
बन्धमोक्षादि-संसारापवर्गादि । (न) युज्यते-उपपद्यते ॥ ५१ ॥

नित्यैकान्तवादे बन्धमोक्षानुपपत्तिं दर्शयति श्लोकत्रितयेन—

जीवः स्वभावभेदेन, बध्यते मुच्यते च सः ।

ऐक्यापत्तेस्तयोर्नित्यं, तथाबन्धादिभावतः ॥ ५२ ॥

(अन्वयः) जीवः, स्वभावभेदेन, बध्यते, च, नित्यम्, सः,
(स्वभावभेदेन) मुच्यते, तयोः, तथाबन्धादिभावतः, ऐक्यापत्तेः ।

वृत्तिः—जीवः-जीवात्मा । स्वभावभेदेन-भिन्नेन स्वभावेन ।
बध्यते-संस्त्रियते, बन्धं नीयते इति यावत् । च-पुनः । सः-
जीवः । (स्वभावभेदेन-भिन्नेन स्वभावेन) मुच्यते-मुक्तिं नीयते ।
तयोः-बद्धमुक्तयोः । नित्यम्-सर्वदा । तथाबन्धादिभावतः-समान-
बन्धमोक्षादिभावतः । ऐक्यापत्तेः-एकत्वापत्तितः । ऐक्यमापन्नयो-
स्तयोर्बन्धमोक्षादि न युज्यते इति भावः ॥ ५२ ॥

तयोरत्यन्तभेदेऽपि, न बद्धो मुच्यते क्वचित् ।

एवं च सर्वशास्त्रोक्तं, भावनादि निरर्थकम् ॥ ५३ ॥

(अन्वयः) तयोः, अत्यन्तभेदे, अपि, बद्धः, क्वचित्, न, मुच्यते, एवञ्च, सर्वशास्त्रोक्तम्, भावनादि, निरर्थकम् ।

वृत्तिः—तयोः—बन्धमोक्षयोः । अत्यन्तभेदे—अतिशयवैधर्म्ये । अपि—संभावनायाम् । बद्धः—संसृतः । क्वचित्—कुत्रचित् । न—नहि । मुच्यते—मुक्तो भवति, मुक्तो भवितुं शक्नोतीति यावत् । एवञ्च—बद्धस्य मुक्तत्वास्वीकारे । सर्वशास्त्रोक्तम्—समस्तागमप्रतिपादितम् । भावनादि—भावनाप्रमुखम् । निरर्थकम्—व्यर्थम् । यदि बद्धस्य मुक्तिर्नास्तीति निश्चयस्तदा निखिलशास्त्रप्रतिपादितेन भावनादिनाऽनुष्ठितेन कृतमिति भावः ॥ ५३ ॥

नाचेतनस्य बन्धादि, केवलस्यैव युक्तिमत् ।

अप्रतीतेस्तदेकत्व—नित्यत्वादेश्च सर्वथा ॥ ५४ ॥

(अन्वयः) केवलस्य, अचेतनस्य, एव, बन्धादि, न, युक्तिमत्, अप्रतीतेः, च, तदेकत्वनित्यत्वादेः, सर्वथा, (अप्रतीतेः) ।

वृत्तिः—केवलस्य—सजातीयद्वितीयरहितस्य । अचेतनस्य—चैतन्यविरहितस्य । प्रधानादेरित्यर्थः । एव—खलु । बन्धादि—संसारादि । “आत्मा न बध्यते नापि मुच्यते किन्तु प्रकृतिर्वध्यते मुच्यते” इत्यादिना सांख्यदर्शने प्रतिपादितमिति यावत् । न—नहि । युक्तिमत् युक्तम् । अप्रतीतेः—अचेतनस्य प्रधानस्य मुक्तेः प्रतीत्यभावात्, बन्धस्यापि प्रतीत्यभावाच्च । च—पुनः । तदेकत्व—नित्यत्वादेः—अचेतनैकत्वनित्यत्वादेः । अप्रतीतेः—प्रतीत्यभावात् ॥ ५४ ॥

सन्तत्यपेक्षयाऽप्येत—निरन्वयविनाशिषु ।

तदभावात्तथाभेदा—देकान्तेन न युज्यते ॥ ५५ ॥

(अन्वयः) सन्तत्यपेक्षया, अपि, निरन्वयविनाशिषु, तथा-
भेदात्, तदभावात्, एकान्तेन (बन्धमोक्षादि) न, युज्यते ।

वृत्तिः—सन्तत्यपेक्षया—सन्तानमपेक्ष्य । अपि—खलु । निर-
न्वयविनाशिषु—निरन्वयविनाशवत्सु पदार्थेषु । तथा—तेन प्रकारेण ।
भेदात्—वैधर्म्यात् । तदभावात्—एकत्वानित्यत्वाद्यभावात् । एकान्तेन—
एकान्तपक्षस्वीकारेण । न—नहि । युज्यते—उपपद्यते ॥ ५५ ॥

एतच्च सर्वमन्यत्र, प्रबन्धेनोदितं यतः ।

ततः प्रतन्यते नेह लेशतस्तूक्तमेव हि ॥ ५६ ॥

(अन्वयः) च, एतत्, सर्वम्, यतः, अन्यत्र, प्रबन्धेन,
उदितम्, ततः, इह, न, प्रतन्यते, हि, लेशतः, पुनः उक्तम्,
एव ॥ ५६ ॥

वृत्तिः—च—पुनः । एतत्—प्रत्यक्षभावेदितम् । सर्वम्—निखिलम् ।
यतः—यस्माद्धेतोः । अन्यत्र—ग्रन्थान्तरे । प्रबन्धेन—प्रकरणेनातिदीर्घेण ।
उदितम्—निरूपितम् । ततः—तस्माद्धेतोः । इह—अस्मिन् सर्वज्ञप्रकरणे ।
न—नहि । प्रतन्यते—विस्तार्यते । हि—निश्चयेन । लेशतः—स्वल्पत्वेन ।
पुनः—तु । उक्तम्—निरूपितम् । एव—खलु । अथवा—एवशब्दोऽप्यर्थे
पुनर्निरूपितमपि न दोषत्वेनावगन्तव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

अतः स्याद्वादनीत्यैव, परिणामिनि बोद्धरि ।

तथा चित्रस्वभावे च, सर्वं बन्धादि युज्यते ॥ ५७ ॥

(अन्वयः) अतः, स्याद्वादनीत्या, एव, परिणामिनि, तथा,
बोद्धरि, च, चित्रस्वभावे, सर्वम्, बन्धादि, युज्यते ॥

वृत्तिः—अतः—यस्मादेकान्तेन बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यते तस्मादित्यर्थः । स्याद्वादनीत्या—अनेकान्तवादानुसारेण । एव—खलु । परिणामिनि—परिणामवति जीवे । तथा—समुच्चये । बोद्धरि—ज्ञानवति चेतने । च—पुनः । चित्रस्वभावे—भिन्नभिन्न-स्वभाववति । सर्वम्—निखिलम् । बन्धादि—बन्धमोक्षव्यवस्थानम् । युज्यते—उपपद्यते ॥ ५७ ॥

य एव बध्यते जीवो, मिथ्यात्वादिसमान्वितः

कर्मणा मुच्यते सम्य-क्त्वादियुक्तः स एव हि ॥ ५८ ॥

(अन्वयः) यः, एव, जीवः, मिथ्यात्वादिसमान्वितः, (सन्) बध्यते, हि, सः, एव, सम्यक्त्वादियुक्तः, कर्मणा, मुच्यते ॥

वृत्तिः—बुद्धिविषयीभूतः । एव—खलु । जीवः—आत्मा । मिथ्यात्वादिसमान्वितः—मिथ्याज्ञानसंवलितः (सन्) बध्यते—बन्धं नीयते । सः—मिथ्याज्ञानप्रयोज्यबन्धनवान् । एव अप्यर्थकः । हि निश्चयेन । सम्यक्त्वादियुक्तः—भिन्नस्वभावतया सम्यग्ज्ञानादि-मान् । जीव इति शेषः । कर्मणा—बन्धप्रयोजकज्ञानावरणीयादि-कर्मणा । मुच्यते—मुक्तो भवति ॥ ५९ ॥

बुद्धोऽहमिति निर्वेदात्, प्रवृत्तिरपि युज्यते ।

परिणामित्वतस्तस्य, तत्क्षयाय कदाचन ॥ ५९ ॥

(अन्वयः) तस्य—चेतनस्य । “अहं बद्ध” इति, निर्वेदात्, परिणामित्वतः, तत्क्षयाय, कदाचन, प्रवृत्तिः, अपि, युज्यते ॥

वृत्तिः—तस्य—चेतनस्य । “अहं बद्धः”—संसरणात्मकबन्ध-नवानहमस्मि इति—अस्माद्धेतोः । निर्वेदात्—वैराग्यात् । परिणा-

मित्वतः-परिणामात् । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतस्यैव भाव-
पदार्थत्वात् । तत्क्षयाय-कर्मक्षयहेतवे । कदाचन-कदाचित् । प्रवृत्तिः
-धर्मादिनिमित्तकयत्नविशेषः । युज्यते-उपपद्यते ॥ ५९ ॥

तपःसंयमयोगेषु, कर्मबन्धदवाग्निषु ।

प्रवृत्तौ तत्क्षयाच्छुद्धिर्मोक्षश्चानुपचारतः ॥ ६० ॥

(अन्वयः) कर्मबन्धदवाग्निषु, तपःसंयमयोगेषु, प्रवृत्तौ,
तत्क्षयात्, शुद्धिः, च, अनुपचारतः, मोक्षः ।

वृत्तिः-कर्मबन्धदवाग्निषु-कर्मजनितो बन्धः कर्मबन्धः स एव
द्वो वनन्तत्र-अग्नयोऽनलाः कर्मबन्धदवाग्नयस्तेषु तथा । तपः-
संयमयोगेषु-तपःसंयमयोर्योगाः सम्बन्धास्तपःसंयमयोगास्तेषु तथा ।
प्रवृत्तौ-प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्क्षयात्-कर्मबन्धक्षयात् । शुद्धिः-
सात्त्विकभावः । विशुद्धिरित्यावत् । च-पुनः । अनुपचारतः-
वस्तुतः । मोक्षः-महानन्दः, मुक्तिरिति यावत् । सम्पद्यते
इति शेषः ॥ ६० ॥

स तादृक् किं न निर्वेदात्, सर्वेषामेव देहिनाम् ।

युगपज्जायते किं च, कदाचित् कस्यचिन्ननु ? ॥ ६१ ॥

(अन्वयः) तादृक्, सः, निर्वेदात्, सर्वेषाम्, एव, देहि-
नाम्, युगपत् ननु, किम्, न, जायते, च, कस्यचित्,
कदाचित्, किम्, ?

वृत्तिः-तादृक्-तादृशः । सः-मोक्षः । निर्वेदात्-वैराग्यात् ।
सर्वेषाम्-निखिलानाम् । एव-अवधारणम् । देहिनाम्-प्राणिनाम् ।

युगपत्-एककालावच्छेदेन । ननु-निश्चयेन । किम्-कथम् । न-
नहि । जायते-भवति । च-पुनः । कस्यचित्-विरलस्य जनस्य ।
कदाचित्-जातुचित्, किम्-कथम् । जायते इति शेष ॥ ६१ ॥

अनादिभव्यभावस्य, तथाभावत्वतस्तथा ।
कर्मयोगाच्च निर्वेदः, स तादृक् न सदैव हि ॥ ६२ ॥

(अन्वयः) अनादिभव्यभावस्य, तथा, तथाभावत्वतः, च,
कर्मयोगात्, निर्वेदः, सः, तादृक्, सदैव, न,

वृत्तिः—अनादिभव्यभावस्य-अनादिकालिकभव्यभावनावतः ।
तथा समुच्चये । तथाभावत्वतः-अनादिकालिकभव्यत्वतः । च-
पुनः । कर्मयोगात्-सुकर्मसम्बन्धात् । निर्वेदः-वैराग्यम् । जायते
इति शेषः । तादृक्-तादृशः । सः-निर्वेदः । हि-निश्चयेन ।
सदैव-सर्वदैव । न-नहि ॥ ६२ ॥

स्यादनेकान्तवादेऽपि, स स्यात् सर्वज्ञ इत्यापि ।
न्याय्यमापद्यते तेन, सोऽपि नैकान्तसुन्दरः ॥ ६३ ॥

(अन्वयः) स्यादनेकान्तवादे, अपि, सः, सर्वज्ञः स्यात्
इत्यपि, न्याय्यम्, आपद्यते, तेन, स, अपि, एकान्तसुन्दरः, न ॥

वृत्तिः—स्यादनेकान्तवादे-स्यात्पदलाञ्छितानेकान्तसिद्धान्ते ।
अपि-खलु । सः-बुद्धिविषयीभूतः । सर्वज्ञः-सर्वज्ञपदवाच्यः ।
स्यात्-भवेत् । इत्यपि-इतीदमपि । न्याय्यम्-न्यायानपेतं यथा
स्यात्तथा । आपद्यते-आपत्तिं भजते । तेन-हेतुना । सः-बुद्धि-
विषयीभूतः सर्वज्ञः । अपि-खलु । एकान्तसुन्दरः- अत्यन्त-
समीचीनः । न-नहि ॥ ६३ ॥

स्वगतेनैव सर्वज्ञः, सर्वज्ञत्वेन वर्तते ।

न यः परगतेनापि, स स इत्युपपद्यते ॥ ६४ ॥

(अन्वयः) स्वगतेनैव, सर्वज्ञत्वेन, यः, सर्वज्ञः, न यरगतेन, अपि, (सर्वज्ञः) सः इति, उपपद्यते ॥

वृत्तिः—स्वगतेन-स्वस्थितेन, स्वीयेनेतियावत् । एव-खलु । सर्वज्ञत्वेन-सकलविषयज्ञातृत्वेन । यः-बुद्धिविषयीभूतः । सर्वज्ञः । सर्वज्ञपदवाच्यः । न-नहि । परगतेन-अन्यजनवर्तिना । अपि-खलु । (सर्वज्ञः) भवतीतिशेषः । सः-बुद्धिविषयभूतः । सर्वज्ञः-सर्वज्ञपदवाच्यः । इति-एवम् । उपपद्यते-युज्ययते ॥ ६४ ॥

अन्यथाऽन्यगतेनापि, वर्तनात्वेन सोऽन्यवत् ।

अन्यः स्यादित्यनेकान्ता-देव तद्भावसंस्थितिः ॥ ६५ ॥

(अन्वयः) अन्यथा, अन्यगतेन, अपि, वर्तनात्वेन, सः, अन्यवत्, अन्यः, स्यात्, इति, अनेकान्तात्, एव, तद्भाव-संस्थितिः ॥

वृत्तिः—अन्यथा-सर्वज्ञः स्वगतेनैव सर्वज्ञत्वेन वर्तते न पर-गतेनेत्यस्यास्वीकारे । अन्यगतेन-भिन्नवस्तुस्थितेन । अपि-खलु । वर्तनात्वेन-धर्मविशेषेण । सः-सर्वज्ञः । अन्यवत्-घटादिपदार्थवत् । अन्यः-सर्वज्ञभिन्नः । स्यात्-भवेत् । घटो यथा पटगतेन पटत्वे-नान्यो भवति न तु घटस्तथा सर्वज्ञोऽपि अन्यगतेन धर्मेणासर्वज्ञः स्यादिति भावः । इति-अस्माद्धेतोः । अनेकान्तात्-अनेकान्तवाद-स्वीकारात् । एव-खलु । तद्भावसंस्थितिः-सर्वज्ञसत्तासम्पत्तिः ।

सर्वज्ञोऽनेकान्तवादादेव सिद्धयति नत्वेकान्तवादात् एकान्तवादे
बन्धमोक्षाव्यवस्थानस्य प्रागावेदनादनेकान्तवादस्य स्वीकरणीय-
त्वादिति भावः ॥ ६५ ॥

अन्येषामिव भावनां, स्वसत्ता तद्वलाद्यतः ।

अतः संचिन्तितानां सम्यक्, कथं नैकान्तसुन्दरः ॥ ६६ ॥

(अन्वयः) यतः, तद्वलात्, अन्येषाम्, भावानाम्, इव,
स्वसत्ता, अतः, एकान्तसुन्दरः, सम्यक्, कथम्, न, सञ्चिन्तिताम् ॥

वृत्तिः—यतः—यस्याद्धेतोः । तद्वलात्—बुद्धिर्विषयीभूतानेकान्त-
वादबलात् । अन्येषाम्—अप्येषाम् घटपटादिपदार्थानाम् । इव—
यथा । स्वसत्ता—निजस्थितिः । यथाऽनेकान्तवादबलात् घटपटा-
दीनामखिलानां पदार्थानां स्वस्वसत्ता तथा तद्वलादेव सर्वज्ञस्यापि
स्वसत्ता सिद्धयतीति भावः । अतः—अस्माद्धेतोः । एकान्तसुन्दरः—
अत्यन्तमनोहरः । सर्वज्ञ इति शेषः । सम्यक् समीचीनतया ।
कथम्—केन प्रकारेण केन हेतुनेति यावत् । न—नहि । सञ्चि-
न्तिताम्—चिन्तनविषयीक्रियताम्, विचार्यतामिति यावत् ॥ ६६ ॥

एवञ्च सिद्धः सर्वज्ञ—स्तद्वाक्याज्जिन एव तु ।

तस्मादलं प्रसङ्गेन, सिद्धार्था हि यतो वयम् ॥ ६७ ॥

(अन्वयः) एवञ्च, सर्वज्ञः, सिद्धः, तु, तद्वाक्यात्, जिनः,
एव, (सर्वज्ञः) हि, यतः, वयम्, सिद्धार्थाः, तस्मात्, प्रसङ्गेन,
अलम् ॥

वृत्तिः—एवञ्च—सर्वज्ञसाधकयुक्तिततिप्रकाशनात्मकेन प्रकारेण तु । सर्वज्ञः—कालत्रितयाबाधितसर्वविषयकज्ञानवान् सर्वज्ञपद-वाच्यः । सिद्धः—निष्पन्नः । तु पुनः । तद्वाक्यात्—बुद्धिविषयी-भूतसर्वज्ञप्रतिपादितशब्दतः । जिनः—तीर्थकृत् । एव—खलु । सर्वज्ञो नान्यः कश्चित्तदतिरिक्त इति । हि—निश्चयेन । यतः—यस्माद्धेतोः, वयम्—मलक्षणा आर्हताः । सिद्धार्थाः—निष्पन्नप्रयोजना । सञ्ज्ञाता इति शेषाः । तस्मात्—तेन हेतुना । प्रसङ्गेन—सर्वज्ञ-साधकातारित्तियुक्तिततिप्रसङ्गेन । अलम् व्यर्थम् । न तत्सिद्धि-विषये किमपि वक्तव्यमवशिष्यते इति भावः ॥ ६७ ॥

परमशिष्टशिरोमणिः सूरिराट्-शिष्टपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थान्ते मङ्गलमातनुते—

कृत्वा ह्रदः, प्रकरणं भुवनैकसारं,
सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु ।
यत्पुण्यमर्जितमनेन समस्तपुंसां
मात्सर्यदुःखविरहेण गुणानुरागः ॥ ६८ ॥

(अन्वयः) हि, भुवनैकसारम्, सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु, ह्रदः, प्रकरणम्, कृत्वा, यत्, पुण्यम्, अर्जितम्, मात्सर्यदुःख-विरहेण, अनेन, समस्तपुंसाम्, गुणानुरागः (जायताम्) ॥

वृत्तिः—हि—निश्चयेन । भुवनैकसारम्—एकं सजातीयद्वितीय-रहितं च सारं श्रेष्ठमेकसारम्, भुवनेषु लोकेषु एकसारं भुवनैक-सारम् भुवनत्रितयप्रधानमित्यर्थः । सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु । सर्वज्ञो रत्नमिवेति सर्वज्ञरत्नम् तद्गतः प्राप्तश्चासौ मोहोऽज्ञानम्,

सर्वज्ञरत्नगतमोहः तस्य विनाशे-विध्वंसने हेतवः कारणानि सर्वज्ञसाधकयुक्तिकदम्बकरूपाणि यत्र तत्तथा । अदः-एतत् । प्रकरणम्-प्रबन्धविशेषम् । कृत्वा-विरचय्य । यत् यादृशम्, यावदित्यर्थः । पुण्यम्-सुकृतम् । अर्जितम्-समासादितम् । “सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतुः” इति पाठे सर्वज्ञरत्नगतमोह-विनाशहेतुत्वमिति पुण्यविशेषणतयाऽवसेयम् । तदा-सर्वज्ञरत्न-मिवेति सर्वज्ञरत्नम्, तद्गतो मोहोऽज्ञानं सर्वज्ञरत्नगतमोहस्तस्य विनाशे विध्वंसने हेतुः कारणरूपन्तथा । इत्येवं व्याख्येयम् । मात्सर्य्यदुःखविरहेण-मात्सर्य्यजनितं दुःखं मात्सर्य्यदुःखन्तेन विरहो वियोगो यस्मात्तेन तथा मात्सर्य्यजनितदुःखविध्वंसकेनेत्यर्थः । अनेन-बुद्धिविषयीभूतेन तेन पुण्येन । समस्तपुंसाम्-समस्ता निखिलाश्च ते पुमांसः पुरुषा मनुष्या इति यावत् समस्तपुंस स्तेषान्तथा, सर्वभव्यात्मनामिति यावात् । गुणानुरागः-गुणेषु-समस्तशास्त्रकदम्बकावगाहनजनितविचित्रवैदुष्यादिषु अनुरागः प्रेम स्नेहो वा गुणानुरागः । जायतामितिशेषः । न तु कदाचिदपि दोषे दृष्टिपातोऽपीति भावः ॥

इति सुविहिताग्रणी-सुगृहीतनामधेय परमदार्शनिकाऽऽ-
चार्यपुरन्दर श्रीहरिभद्रसूरीश्वरविरचितायां “सर्वज्ञसिद्धौ”
शास्त्रविशारद कविरत्न पीयूषपाणि पूज्यपादाचार्यमहाराज
श्रीविजयामृतसूरीश्वरकृता ‘सर्वहिताऽऽख्या’ व्याख्या
समाप्ता ॥ संपूर्णश्चायं ग्रन्थः ।

ॐ ह्रीं अहं नमः ॥

अथ प्रशस्तिः

(१)

आद्यस्तीर्थपतिर्वृषाङ्किततनुर्देवाधिदेवोऽभवः,
शान्तिः शान्तिनिशान्तशान्तवृजिनो विश्वैकविश्वेश्वरः
नेमिब्रह्मबलोऽबलात्मशमद्दः पार्श्वः सपार्श्वः प्रभु-
वीरोऽन्येऽपि जिनाधिपाः सुकृतिनां कुर्वन्तु सत्कामितम् ॥

(२)

यल्लोकोत्तरशासनं भवजले, पोतायमानं नृणां,
यज्ज्ञानं भुवनावभासनसहं, मोहान्धकारापहम् ।
यत्पादार्चनतो जगन्ति परमां संप्राप्नुवन्ति श्रियं,
स स्वामी त्रिशलात्मजो विजयतां श्री वर्धमानो जिनः ॥

(३)

तत्पट्टेदयभास्करः समभवत्स्वामी सुधर्मा गणी,
जगन्ने स जगत्त्रयोपकरणीं श्रीद्वादशाङ्गीं वराम् ।
तत्पट्टेऽजनिं चारुचित्रचरितो ब्रह्मैकनिष्ठो गुरु-
जम्बूस्वामिमुत्तीश्वरोऽमितमतिः पूज्योऽन्तिमः केशवी ॥

(४)

स्वामीश्रीप्रभवः प्रभूतमहिमस्तत्पट्टभृद् विद्वरः,
स्याद्वादान्बुजबोधनेऽहिमकरो जातः सतामघणीः ।
श्रीशय्यंभवसूरिराद् समभवद् विस्फारकीर्तिततः,
सूनोः श्रीमन्नकस्थ शनिविदशद्वैकालिकं विस्तृतम् ॥

(५)

इत्येवं जिनधर्मकल्पलसिकासेकाम्बुवाहोपमा,
गच्छे सूरिवराः शुभेऽष्ट प्रथमे निर्ग्रन्थसंज्ञेऽभवन् ।
श्रीमत्कोटिगणे ततः समभवन् श्रीसुस्थिताद्या बुधा,
ये निःश्रेयससाधकं जिनमतं ह्युच्चैः समादिक्षत ॥

(६)

श्रीचन्द्राभिधसूरिराडुदभवच्छ्रीचन्द्रगच्छेऽमले,
यस्याश्चर्यकरं निश्चयं चरितं चित्रीयते नैव कः ।
जाताः श्रीवनवासिगच्छगगनप्रद्योतनाः सूरयः,
श्रीसामन्तमुखाः प्रशस्तयशसः प्राज्ञोत्तमा द्वादश ॥

(७)

अष्टौ श्रीसर्वदेव-प्रभृतिमुकृतिनः सूरिवर्या वटाऽऽख्ये,
गच्छे स्वच्छे विशालोऽजनिषत शमिनां शेखरः सच्चरित्राः ।
भन्याम्भोजप्रबोधे दिनकर इव यः सत्तयागच्छधुर्यो,
जाग्रत्पुण्यप्रभावोऽजनि जगति जगच्चन्द्रसूरीश्वरः सः

(८)

सोमप्रभः सूरिवरो गुणाकरः, प्रभाविसूरीश्वरसोमसुन्दरः ।
विद्वद्वरेण्यो मुनिसुन्दरः शमी, श्रीहीरसूरिर्नृपतिप्रबोधकः ॥

(९)

श्रीसेन-देव-प्रमुखाः कुवासना-विषापहृज्जाङ्गुलिमन्त्रसन्निभाः ।
सूरीश्वरा आर्हतशासने परे, चकासति स्म प्रशमाद्यलङ्कृताः ॥

(१०)

उपस्थितः पट्टपरम्परातः, श्री वृद्धिचन्द्रः श्रमणावतंसः ।
यः सौम्यमूर्तिः सरलात्मवृत्ति र्महीयसां मान्यतमो महात्मा ॥

(११)

अभूत्तेषां पट्टे निरुपमगुणो ब्रह्मनिलय-
स्तपागच्छाधीशः सुरगुरुवाशेषनिगमे ।
क्षमाधीशैः पूज्यः सुविहितवरः सूरिमुकुटो,
रतस्तीर्थोद्वारे मुनिगणनतो नेमिरतुलः ॥

(१२)

तत्पट्टाम्बरभास्करो मधुरवाक् पीयूषपाणिः कवि-
धीमाञ्छास्त्रविशारदो जिनमतप्रख्यापकः संयतः ।
न्यायव्याकृतिदर्शनादिनिपुणो व्याख्यानवाचस्पतिः,
सूरिः श्रीविजयामृतो विजयतेऽनल्पान्तिषत्संवृतः ॥

(१३)

यः षड्दर्शनसागरं वरमतिः प्रोन्मथ्य मन्थाद्रिवद्,
वेदा^४ब्ध्यब्धि^४शशाङ्क^४सङ्ख्यकमहाग्रन्थान् व्यधादद्भुतान् ।
नद्यः सिन्धुमिवाविर्शश्च निखिला विद्या यमाप्तोत्तमं,
स श्रीमान् हरिभद्रसूरिभगवाञ्जातो जगद्भूषणम् ॥

(१४)

ये केचित्कुमतान्धकारविगलत्तत्त्वार्थसद्दृष्टयः,
सर्वज्ञं नहि मन्वतेऽघरहितं विश्वत्रयालोकिनम् ।
तेषां बोधकृते कृतार्थवचनः सूरीश्वरः सद्यो,
विस्पष्टामकरोत् कृतिं बुधहितां सर्वज्ञसिद्धयाख्यिकाम् ॥

(१५)

वृत्त्या विना नैव तदर्थबोधं, कर्तुं समर्थोऽपि भवेत्समर्थः ।
चित्ते विमृदयेति चकार वृत्तिं, सूर्यमृतः सर्वहिताभिधानाम् ॥

(१६)

वृत्ति स्फुटार्थां परिचीय भव्याः, सर्वज्ञदेवे दृढभक्तिभावाः ।
भवन्तु पश्यन्तु निजस्वरूपं, मुक्ति लभन्तां च विधूतपङ्काः ॥

(१७)

८ १ ० २
ग्रहचन्द्रविषमेत्रे, वर्षे विक्रमतोऽथ दादराभिरुये ।
मुम्बापुर्युपनगरे, शान्तिजिनोपाश्रये रम्ये ॥

(१८)

चातुर्मास्ये सैषा, वृत्तिः सम्पूर्णतां समापादि ।
कार्तिकमासे श्रीमद्-विजयामृतसूरिणा कृतिना ॥

(१९)

चन्द्रार्कविदयेते, यावत् खे तावदेव वृत्तिरियम् ।
सद्भिः सुपठयमाना, नन्दतु विश्वेऽत्र निरपाया ॥

(२०)

छाद्यास्थयेन कृतौ याः, क्षतयः स्युस्ताश्च सज्जनैर्मृग्याः ।
प्रकृतिरियं तेषां वा, न च लोकेऽपेक्षतेऽनुनयम् ॥

(२१)

आरच्यैमां वृत्तिं, यदत्र कुशलादिकं समालम्बम् ।
तेन हि भव्यो लोकः, प्राप्नोत्वचिरेण भवविरहम् ॥

(२२)

वृत्तेर्विधातुर्विनयाश्चित्तस्य, शिष्यस्य देवाभिधया श्रुतस्य ।
पन्न्यासधाम्नोऽन्तिषदाऽत्र भाव-द्रङ्गेऽस्तिभावे वडवा विभागे ॥

(२३)

आचार्यमेरुप्रभसूरिणः स-न्निधानमासाद्य कृपां च भूयः ।
श्रीहेमचन्द्रेण कृता प्रशस्तिः, भूयात् सदा सम्मददा बुधानाम् ॥

॥ श्रेयो भूयाच्छ्रीश्रमणसङ्घस्य ॥

સર્વજ્ઞ સિદ્ધિ

આસ્તિક ગણુતા સૌ કોઈએ પોતાની નરી આંખે જે પદાર્થો ન દેખાતા હોય તેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાન માટે આગમ પ્રમાણને માન્યા સિવાય છુટકો જ નથી. અને એ આગમરૂપ પ્રમાણ ત્યારે જ પ્રમાણભૂત થાય જ્યારે તેનું પ્રતિપાદ નકરનાર-વક્તા સકલ પદાર્થોના જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ પુરૂષ છે એમ સિદ્ધ થાય. જેઓના રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષો સર્વથા નાશ પામ્યા છે તેઓજ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે અને તેઓએ કહેલું વચન જ પ્રામાણિક ગણાય છે. આથી સૌ કોઈએ સર્વજ્ઞનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવું ઘણું જરૂરી છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નમાં મહાવિદ્વાન આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ અને અર્થાપત્તિ એ પાંચે પ્રમાણોથી વાદીએ જણાવેલ સર્વજ્ઞાભાવનું ખંડન કરી અનેક યુક્તિ-પ્રમાણ અને તર્ક દ્વારા સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા પૂર્વક સર્વજ્ઞનું સચોટ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે, જે ઘણું જ મનન કરવા યોગ્ય છે.

